

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Το προσφυγικό ζήτημα στη Μακεδονία κατά το διάστημα 1913-1922: η προσέγγισή του από την εφημερίδα «Μακεδονία». Κρατικές πολιτικές, ιδιωτική πρωτοβουλία και στρατηγικές συλλογικής οργάνωσης των προσφύγων

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κωνσταντίνος Λούκος

Αθήνα, 2018

Τριμελής επιτροπή

Λίνα Βεντούρα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Κώστας Κατσάπης, ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κωνσταντίνος Λούκος, 2018

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στην Ανθή

Περιεχόμενα

Πίνακας περιεχομένων	5
Περίληψη	7
Abstract	9
Κεφάλαιο: Α. Εισαγωγή	11
Α.1. Βασικοί σκοποί και στόχοι της έρευνας	11
Α.2. Ερευνητικά ερωτήματα	12
Α.3. Ο Τύπος ως ιστορική πηγή: ζητήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας – Κριτήρια επιλογής εφημερίδας «Μακεδονία»	13
Α.4. Επιλογή χρονικού εύρους της έρευνας	15
Κεφάλαιο: Β. Ζητήματα αντικειμενικότητας – Η μεθοδολογία της έρευνας	17
Κεφάλαιο: Γ. Γενικό ιστορικό πλαίσιο	25
Γ.1. Προσφυγικές ροές προς την Ελλάδα	25
Γ.2. Υποδοχή, περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων	31
Γ.3. Παλιννόστηση των προσφύγων	34
Κεφάλαιο: Δ. Αποτελέσματα της έρευνας	37
Κεφάλαιο: Ε. Ερμηνεία – κριτική επισκόπηση της έρευνας	77
Ε.1. Πολιτική διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος	77
Ε.1.1. Κρατικές πολιτικές αντιμετώπισης του προσφυγικού Ζητήματος	77
Ε.1.1.α) Πολιτικές υποδοχής και περίθαλψης	77
Ε.1.1.β) Πολιτικές εγκατάστασης και αποκατάστασης	95
Ε.1.1.γ) Πολιτικές παλιννόστησης	124
Ε.1.2. Τοπικές αρχές και μικρής κλίμακας δράσεις	132
Ε.1.3. Φιλανθρωπική δραστηριότητα	136

E.1.3.α) Ελληνική ιδιωτική πρωτοβουλία: σύλλογοι, οργανώσεις, δράσεις ευεργετών και ο ρόλος της εκκλησίας.	136
E.1.3.β) Ο ρόλος των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων ..	144
E.1.4. Ο ρόλος των συμμαχικών επιτελείων	149
E.2. Ατομική και κοινωνική – συλλογική δράση των προσφύγων	156
E.2.1. Συγκρότηση, ρόλος και δράση των προσφυγικών συλλόγων.	156
E.2.2. Συνδικαλιστική δραστηριότητα των προσφύγων	175
Κεφάλαιο: ΣΤ. Συζήτηση – Συμπεράσματα	181
Πηγές – Βιβλιογραφία	187
Παράρτημα	197

Περίληψη

Στην παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζεται το προσφυγικό ζήτημα που ενέσκηψε στην Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας κατά το χρονικό διάστημα από τα μέσα του 1913 έως τον Αύγουστο του 1922, όπως αυτό αποτυπώθηκε στα ημερήσια φύλλα της εφημερίδας «Μακεδονία». Πιο συγκεκριμένα, αναδεικνύονται ζητήματα σχετικά με τις κρατικές πολιτικές υποδοχής, περίθαλψης, εγκατάστασης, αποκατάστασης και παλιννόστησης των Ελλήνων ομογενών προσφύγων, οι οποίοι προέρχονταν από περιοχές, όπως η Ήπειρος, η Θράκη, η Μικρά Ασία, ο Πόντος, ο Καύκασος, και που κατευθύνθηκαν προς την ελληνική Μακεδονία την επίμαχη δεκαετία, ως αποτέλεσμα των πολεμικών αναστατώσεων και του επαναπροσδιορισμού των εθνικών συνόρων που συντελούνταν, μεταξύ άλλων, στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Παράλληλα, παρουσιάζεται ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι τοπικές αρχές και τα συμμαχικά επιτελεία στην κάλυψη των προσφυγικών αναγκών καθώς και η φιλανθρωπική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε τόσο από εγχώριους όσο και από ξένους φορείς για τον σκοπό αυτό. Επιπρόσθετα, επιμέρους θεματική της εργασίας αποτέλεσε η ατομική και η συλλογική δράση του προσφυγικού κόσμου, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από την ίδρυση και την λειτουργία ποικίλων προσφυγικών συλλόγων και μέσα από την πρώιμη και υποτυπώδη συνδικαλιστική δραστηριότητα μερίδας προσφύγων.

Κατά την ερευνητική διαδικασία επιχειρήθηκε να ταξινομηθούν, να αξιολογηθούν ιστορικά και να ερμηνευθούν όλες οι ρητές ή έμμεσες αναφορές στο προσφυγικό ζήτημα που εντοπίστηκαν κατά την επεξεργασία των ημερήσιων φύλλων της εφημερίδας «Μακεδονία» προκειμένου να συγκροτηθεί μία συνεκτική εικόνα για τους τρόπους με τους οποίους παρουσιαζόταν ένα σοβαρό εθνικό θέμα μέσα από μία σημαντική και αξιόπιστη εφημερίδα της εποχής καθώς και για τον ρόλο του κράτους και της κοινωνίας στην διαμόρφωση των μηχανισμών αντιμετώπισης του προσφυγικού προβλήματος και στην «κατασκευή» των αναπαραστάσεων του πρόσφυγα στο συλλογικό εθνικό φαντασιακό.

Οι προαναφερθείσες θεματικές εξετάζονται υπό το πρίσμα των ιδεολογικοπολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών, πληθυσμιακών και διεθνών συνθηκών που επικρατούσαν κατά το επίμαχο χρονικό διάστημα και που επιδρούσαν, άμεσα ή έμμεσα, στην χάραξη των κρατικών πολιτικών αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος και στην διαμόρφωση των στρατηγικών επιβίωσης που

ανέπτυσαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες. Βέβαια, στο πλαίσιο της ερευνητικής διαδικασίας και της ιστορικής αξιολόγησης του πρωτογενούς υλικού, λαμβανόταν πάντοτε υπόψη ο φιλοβενιζελικός πολιτικός προσανατολισμός της εφημερίδας «Μακεδονία», η οποία, ωστόσο, δεν περιοριζόταν στην ανάδειξη των ποικίλων προβλημάτων και των δυσχερειών που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες, αλλά ασκούσε σε τακτική βάση αυστηρή κριτική στους αρμόδιους κρατικούς φορείς και την πολιτική ηγεσία για τις πολύπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες που συχνά καθυστερούσαν την άμεση παραγωγή έργου για την αντιμετώπιση των προσφυγικών αναγκών. Με τον τρόπο αυτό άρθρωνε μία ισχυρή παρεμβατική φωνή στον δημόσιο χώρο και αναδείκνυε με σθένος τον ρόλο που μπορούσε να διαδραματίσει ο προσφυγικός κόσμος στην επιζητούμενη εθνική ομογενοποίηση και στην οικονομική ανάπτυξη της Μακεδονίας και, γενικότερα, της Ελλάδας.

Λέξεις – κλειδιά: Πρόσφυγες, Μακεδονία, Περίθαλψη, Αποκατάσταση, Παλιννόστηση, Τύπος, σύλλογοι, φιλανθρωπία.

The refugees in Macedonia during the 1913-1922 period: the approach of the issue by ‘*Macedonia*’ newspaper. Investigating state policies, individual and non-governmental actions and refugees associations strategies.

Konstantinos Loukos

Abstract

The present thesis examines the Greek refugee flows that hit Macedonia, and especially Thessaloniki, from the mid-1913 until the August of 1922. This specific issue is investigated via the ‘*Macedonia*’ newspaper articles and news reports of the period. For the purposes of the research a reliable newspaper was chosen, i.e. ‘*Macedonia*’, and all mentions, explicit and non-explicit, related to the refugee issue were gathered and processed. All articles were critically examined, especially those reflecting the interests, the perspectives, the values and ideologies of their authors, based on textual analysis method.

The subjects under examination are the state policies for refugee care, refugee rehabilitation and repatriation of the Greeks that were forced to migrate from their places of origin, namely Epirus, Thrace, Asia Minor, Pontus and the Caucasus, to Macedonia. The displacement of population was a result of the Balkan Wars and the First World War and the political stress events that took place in the Balkans in the early 20th century. In order to shape a coherent figure of the refugee issue additional subjects examined are the local authorities actions, the role that Entente headquarters played in Macedonia during the First World War, the greek and foreign philanthropic relief work and the refugees associations strategies and their syndicate action.

Refugees soon became source of political trouble and the wider sociopolitical, financial and demographic conditions in Greece obscured the governmental concerns about the way refugees could be effectively utilized. It is important to note that the ‘*Macedonia*’ newspaper, though very familiar with the ‘Venizelos’ policy/ideology, did not hesitate to question also his government by revealing mistakes and bureaucratic delays which created serious problems in the refugees rehabilitation. As it will be shown, the ‘*Macedonia*’ everyday edition supported that the ethnic homogenization and

consolidation of the Greek nation-state could only have been improved if the Greek refugees were settled in the agricultural regions of Macedonia.

Keywords: Refugees, Macedonia, care, rehabilitation, repatriation, press, association, philanthropy.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α.1 Βασικοί σκοποί και στόχοι της έρευνας

Θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η μελέτη του προσφυγικού ζητήματος που απασχόλησε το ελληνικό κράτος κατά το χρονικό διάστημα από το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (συνθήκη του Βουκουρεστίου, Ιούλιος 1913) έως τα τέλη του Αυγούστου 1922 (μέχρι την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και την Καταστροφή) μέσα από την επεξεργασία των αρχείων της εφημερίδας «Μακεδονία». Πιο συγκεκριμένα, σκοπό της εργασίας συνιστά η συστηματική καταγραφή, ταξινόμηση και αξιοποίηση όλων των δημοσιογραφικών αναφορών της συγκεκριμένης εφημερίδας στο προσφυγικό ζήτημα, ένα ζήτημα που απασχόλησε έντονα τον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας και πιο στενά την πόλη της Θεσσαλονίκης κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, με τις συνεχείς μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων που επήλθαν ως αποτέλεσμα των πολεμικών συγκρούσεων, των πολιτικών αναστατώσεων και των διεθνών διπλωματικών εξελίξεων που σημάδεψαν κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα την Βαλκανική χερσόνησο.

Ερευνητικό αντικείμενο της εργασίας συνιστούν όλες οι προσφυγικές ροές προς την πόλη της Θεσσαλονίκης, τα περίχωρά της και, σε ευρύτερο πλαίσιο, προς περιοχές της Μακεδονίας, των ελληνικής καταγωγής ατόμων που προέρχονταν από τα πρώην ευρωπαϊκά εδάφη της καταρρέουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας (από την Ήπειρο, από την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, από εδάφη που δόθηκαν στην Βουλγαρία, από την Θράκη), από την Μικρά Ασία, τον Πόντο, τη νότια Ρωσία, τον Καύκασο και αλλού, καθώς και η επιλογή της παλιννόστησης για ένα σημαντικό ποσοστό από αυτούς. Η δημοσιογραφική κάλυψη όλων των θεμάτων που άπτονται, άμεσα ή έμμεσα, με αυτές τις προσφυγικές ροές και την αντιμετώπισή τους από το επίσημο κράτος και την ελληνική κοινωνία συνιστά μία αξιόλογη ιστορική πηγή, η οποία μπορεί να αποδώσει ξεχωριστές, σε βάθος και δυναμική, ιστορικές πληροφορίες, πολύτιμες για μία πολύπλευρη προσέγγιση του ζητήματος.

Εξάλλου, η βιβλιογραφική επισκόπηση του προσφυγικού ζητήματος έχει αναδείξει το χρονικό διάστημα 1913-1922 ως μία περίοδο έντονων πληθυσμιακών ανακατατάξεων στην ευρύτερη περιοχή των Νέων Χωρών και σοβαρών πολιτικών ζυμώσεων με στόχο την πληθυσμιακή πυκνωση του ελληνικού στοιχείου στις επίμαχες περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης, εν μέσω καταγιστικών εσωτερικών και

εξωτερικών εξελίξεων (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, σύμπτυξη αντίπαλων συνασπισμών, αναζήτηση στρατηγικών συμμαχιών, Εθνικός Διχασμός). Επομένως, είναι φανερό ότι το υπό μελέτη ζήτημα δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως ένα ξεχωριστό, μεμονωμένο και ιδιαίτερο επεισόδιο της ελληνικής ιστορίας, ξεκομμένο από τα ιστορικά του συμφραζόμενα και το διεθνές πολιτικό, διπλωματικό και στρατιωτικό πλαίσιο, αλλά ως ένα φαινόμενο εν εξελίξει, άμεσα συναρτημένο με την ρευστή διεθνή πραγματικότητα, την αναπροσαρμοζόμενη μετά το τέλος του παγκόσμιου πολέμου ισορροπία δυνάμεων στον χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου και την αγωνιώδη προσπάθεια των ελληνικών κυβερνήσεων να πετύχουν τους εθνικούς στόχους που είχαν θέσει και να αποτελέσουν έναν υπολογίσιμο διπλωματικό εταίρο δίπλα στις μεγάλες δυνάμεις της εποχής.

A.2 Ερευνητικά ερωτήματα

Ως βασικά ερευνητικά ερωτήματα-ζητήματα κατά την εκπόνηση της εργασίας έχουν οριστεί τα εξής: α) η διερεύνηση της προσέγγισης του προσφυγικού ζητήματος από ένα έντυπο ευρείας κυκλοφορίας και φιλελεύθερης ιδεολογικής τοποθέτησης στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης κατά το χρονικό διάστημα από το 1913 και την ένταξη στην ελληνική επικράτεια μεγάλου τμήματος της Μακεδονίας έως το 1922, λίγο πριν την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και την Μικρασιατική Καταστροφή και την μαζική έλευση νέων προσφύγων, β) η μελέτη της «κατασκευής» της εικόνας ή των πολλαπλών εικόνων για τον Έλληνα ομογενή πρόσφυγα που επιχείρησε το συγκεκριμένο έντυπο, γ) η μελέτη της ιδεολογικής, δημογραφικής και διπλωματικής αξιοποίησης-διαχείρισης των προσφύγων αυτών από το επίσημο κράτος, το πολιτικό και κομματικό σύστημα, τους τοπικούς και ιδιωτικούς φορείς, τους συμμάχους και τον Τύπο της εποχής, δ) η μελέτη της δράσης και των στρατηγικών επιβίωσης που ανέπτυξαν οι πρόσφυγες, ε) η ανάδειξη της ελεύθερης επιλογής της παλιννόστησης στις πατρίδες τους για μεγάλη μερίδα των προσφύγων, όταν οι συνθήκες κατέστησαν ευνοϊκές για κάτι τέτοιο. Πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρηθεί η διερεύνηση των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών, διοικητικών/γραφειοκρατικών πτυχών του προσφυγικού ζητήματος, καθώς και της δράσης των υποκειμένων (με την έννοια ότι οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονται συνήθως ως μία μάζα, ως μία πληθυσμιακή ομάδα, δηλαδή ως ένα σύνολο, χωρίς να δίνεται η απαιτούμενη βαρύτητα στην καθημερινή ζωή των ατόμων που απαρτίζουν το σύνολο αυτό), όπως αυτές παρουσιάζονται,

διαμορφώνονται, παγιώνονται και αναπροσαρμόζονται από την εφημερίδα «Μακεδονία», ανάλογα με το πολιτικό κλίμα της εποχής.

Η προσπάθεια αποτύπωσης του προσφυγικού ζητήματος μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα πολύπλοκη και απαιτητική, καθώς η εσωτερική πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά την περίοδο υποδοχής των αλλεπάλληλων κυμάτων προσφύγων υπήρξε τεταμένη και συγκρουσιακή, ενώ, παράλληλα, και η διεθνής συγκυρία επιδρούσε πολύπλευρα στην εξέλιξη του προβλήματος. Το συνολικό πλαίσιο δηλαδή που θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί και να αξιολογηθεί μέσα από την εργασία αυτή περιλαμβάνει ποικιλία παραγόντων, ιστορικών συνθηκών, πολιτικών προταγμάτων, ιδεολογικών στοχεύσεων, σχεδίων και προγραμμάτων που, αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους, επηρέαζαν, άμεσα ή έμμεσα, τα καθαυτό υποκείμενα της έρευνας, τους ίδιους τους ομογενείς πρόσφυγες και τις στρατηγικές επιβίωσης που επέλεγαν ή αναγκάζονταν να ακολουθήσουν.

A.3 Ο Τύπος ως ιστορική πηγή: ζητήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας - Κριτήρια επιλογής της εφημερίδας «Μακεδονία»

Αναφορικά με την επιλογή της εφημερίδας «Μακεδονία» για την άντληση του πρωτογενούς ερευνητικού υλικού πρέπει να γίνουν ορισμένες καίριες παρατηρήσεις. Η εφημερίδα «Μακεδονία» είναι η μακροβιότερη εφημερίδα της Βόρειας Ελλάδας και μία από τις παλαιότερες ελληνικές, η πρώτη πρωινή της Θεσσαλονίκης και μία από τις πληρέστερες ειδησεογραφικά εφημερίδες της Ελλάδας. Πρωτοκυκλοφόρησε υπό εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες για τον ελληνικό Τύπο, με πενιχρά οικονομικά μέσα, μικρή κυκλοφορία και υπό καθεστώς καταπιεστικής οθωμανικής λογοκρισίας, ενώ η ευρεία, επίσημη και νόμιμη κυκλοφορία της συνέπεσε με την είσοδο στην Θεσσαλονίκη του ελληνικού στρατού στις 27 Οκτωβρίου 1912, οπότε και συνεχίστηκε ελεύθερα η έκδοσή της έως σήμερα (Κανδυλάκης, 2000: 175-177). Βασικές προγραμματικές θέσεις του εντύπου, όπως αυτές εκφράστηκαν από τον εκδότη της στο προγραμματικό άρθρο της πρώτης σελίδας ήταν «*η επισταμένη εξέτασις όλων των ζητημάτων, των αναγομένων εις τε τον πολιτικόν και κοινωνικόν ημών βίον, γενικών τε και τοπικών, η υπεράσπισις των εθνικών και θρησκευτικών ημών δικαίων και προνομίων, η μετάδοσις ειδήσεων αληθών και εξηκριβωμένων και η τήρησις του δημοσίου ενημέρου πάσης της γενικής και τοπικής πολιτικής κινήσεως*», θέσεις που διαμόρφωναν την βασική ιδεολογική γραμμή της εφημερίδας σε όλο το μελετώμενο

χρονικό διάστημα (Δρούλια & Κουτσοπανάγου, 2008: 89). Εξάλλου, η εφημερίδα τόνιζε στην ρητορική της εξαρχής την σημασία που έχει το λειτούργημα του Τύπου, την δύναμη και την επιρροή που ασκεί στο δημόσιο φρόνημα και την υποχρέωση που έχει καταστατικά αναλάβει να απέχει από κάθε εμπαθή μικροκομματική αντιπαλότητα και από κάθε ιδιοτελή υπολογισμό, ελέγχοντας με αυστηρότητα και αμεροληψία τις πράξεις όλων των δημόσιων προσώπων (Ψαράκης, 1993: 271-275 & Δρούλια & Κουτσοπανάγου, 2008: 90). Η συμβολή της «Μακεδονίας» στην αναβάθμιση της ποιότητας του Τύπου της Θεσσαλονίκης έχει αξιολογηθεί ως πολύ σημαντική, καθώς πέρα από την αρτιότητα και το συνεχή εκσυγχρονισμό των τυπογραφικών της εγκαταστάσεων, την βελτίωση της στοιχειοθεσίας, της σελιδοποίησης και γενικά της εμφάνισής της που εξυπηρετούσε τον αναγνώστη, εισήγαγε ενδιαφέρουσες για την εποχή της καινοτομίες, όπως η ιδιαίτερη στήλη τηλεγραφημάτων, για την αμεσότερη ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού, η αποστολή ανταποκριτών, όταν κρινόταν απαραίτητο, για την καλύτερη δημοσιογραφική κάλυψη σημαντικών γεγονότων και η καθιέρωση πρωτοσέλιδης σχολιογραφικής στήλης με θέματα της επικαιρότητας (Μπαλά & Παπαδημητρίου, 1993: 81 & Κανδυλάκης 2000: 75, 79).

Αρχικά, η «Μακεδονία», μαζί με την βενιζελική «Νέα Αλήθεια», θα συμπροσδιορίσουν με την αρθρογραφία και τις παρεμβάσεις τους, τις διεργασίες της ενσωμάτωσης της πόλης στο νεοελληνικό κράτος και, ταυτόχρονα, θα καταγράψουν τις εξελίξεις από τα μέτωπα των βαλκανικών πολέμων και της διεθνούς διπλωματίας (Αναστασιάδης, 1994: 48). Ως προς την πολιτική της τοποθέτηση, η «Μακεδονία» δεν προσχώρησε σε κανένα από τα ελληνικά κόμματα αμέσως μετά της απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, αλλά επιχείρησε να ακολουθήσει μία ανεξάρτητη πολιτική γραμμή, προσανατολισμένη προς την δημιουργία ενός ισχυρού, τοπικού μακεδονικού κόμματος για την καλύτερη δυνατή ανάδειξη των προτεραιοτήτων και των συμφερόντων της Βόρειας Ελλάδας (Μάγερ, 1960: 64). Ωστόσο, ο εκδότης της Κ. Βελλίδης παρέμεινε πάντοτε πιστός στην φιλελεύθερη ιδεολογία και εν μέσω Εθνικού Διχασμού η εφημερίδα υποστήριξε το κίνημα του Βενιζέλου στην Θεσσαλονίκη και εξακολούθησε να παραμένει σταθερά προσανατολισμένη προς τις αρχές του κόμματος των Φιλελευθέρων καθόλη την μεσοπολεμική διαδρομή της (Κανδυλάκης, 2000: 64 & Δρούλια & Κουτσοπανάγου, 2008: 90 & Τσιρώνης, 2010: 193).

Η εφημερίδα χαρακτηρίζεται ως μαχητική, διέθετε κύρος (Κανδυλάκης, 2000: 72), η κυκλοφορία της ήταν συνεχής και χωρίς κενά καθόλο το μελετώμενο χρονικό διάστημα, ήταν ευρείας αποδοχής και μεγάλης αναγνωσιμότητας και κυκλοφορίας

(παρόλο που δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά μεγέθη κυκλοφορίας) (Κανδυλάκης, 2000: 80) και, παράλληλα, επιδείκνυε ζωνηρό ενδιαφέρον για το προσφυγικό ζήτημα, ανάγοντάς το μέσα από τις στήλες της, σχεδόν ταυτόχρονα με την έκρηξή του, σε εθνικό ζήτημα. Επίσης, το ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό προφίλ του εντύπου απευθυνόταν στους κατοίκους της πρόσφατα προσαρτηθείσας στο ελληνικό βασίλειο Μακεδονίας, η οποία χαρακτηριζόταν από ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά αλλόγλωσσων και αλλόθρησκων πληθυσμών (στην Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη Μακεδονία) και θεωρούνταν πολύ σημαντική, από ποικίλες πλευρές (οικονομική, δημογραφική, στρατηγική) για το ελληνικό κράτος, σε μία περίοδο εξαιρετικά κρίσιμη για την οικονομική, διοικητική και πολιτική ένταξη των Νέων Χωρών στον εθνικό κορμό και τη συγκρότηση ενός εθνικά πιο ομοιογενούς κράτους.

Με βάση τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν, κρίθηκε ότι η συγκεκριμένη εφημερίδα πληροί τις προδιαγραφές αντιπροσωπευτικότητας - τόσο του κόσμου των Νέων Χωρών όσο και του βενιζελικού χώρου - και αξιοπιστίας που είναι απαραίτητες για την εκπόνηση ποιοτικής έρευνας στη δημοσιογραφική ύλη της (Altheide, 1996:44-51). Φαίνεται επομένως ότι ο Τύπος της Θεσσαλονίκης, ακριβώς επειδή δεν κατάφερε να ξεπεράσει τα όρια της γενέθλιας πόλης του, περιορίστηκε στα πλαίσια ενός τοπικού ή περιφερειακού Τύπου, εξέλιξη που του έδωσε το συγκριτικό πλεονέκτημα και τον βοήθησε να διατηρήσει την θέση και την δυναμική του ως σημαντικός παράγοντας και διαμορφωτής γνώμης για τα τοπικά προβλήματα και όχι για όσα απασχολούσαν αποκλειστικά τις αθηναϊκές εφημερίδες (Μπασσαντής, 2002: 71-72).

A. 4 Επιλογή χρονικού εύρους της ποιοτικής έρευνας

Η επιλογή του χρονικού πλαισίου διεξαγωγής της ποιοτικής έρευνας που καλύπτει σχεδόν μία δεκαετία (1913-1922) έγινε για ποικίλους λόγους (Bryman, 2017: 327): αρχικά, διότι κατά το διάστημα αυτό το ελληνικό κράτος έγινε αποδέκτης πολλών, μαζικών ρευμάτων ομογενών προσφύγων, προερχόμενων από ποικίλες γεωγραφικές περιοχές, περισσότερο ή λιγότερο κοντινές στο ελληνικό βασίλειο, όπως η Ήπειρος, η γεωγραφική ενότητα της Μακεδονίας, η Θράκη, η Βουλγαρία, η Μικρά Ασία, ο Πόντος, η νότια Ρωσία, ο Καύκασος και άλλες. Οι πρόσφυγες οι προερχόμενοι από τις περιοχές αυτές εξαναγκάστηκαν ή επέλεξαν, σε κάποιες περιπτώσεις, να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα λόγω των πολεμικών συγκρούσεων στις οποίες ενεπλάκησαν οι χώρες προέλευσής τους (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος

Πόλεμος, εμφύλιος πόλεμος στην Ρωσία), λόγω της εθνοτικής τους καταγωγής που προξενούσε την αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των βαλκανικών κρατών, λόγω των συγκυριών και των συνθηκών που διαμορφώθηκαν μεταπολεμικά και που δεν ευνοούσαν ή, στην χειρότερη περίπτωση, δεν επέτρεπαν την παραμονή τους στις πατρογονικές τους εστίες. Επιπλέον, τα προσφυγικά αυτά ρεύματα διαμόρφωσαν εν πολλοίς την στάση του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στον απανταχού ελληνισμό, αφού συνετέλεσαν στην σταδιακή επαφή του γηγενούς ελληνισμού της Παλαιάς Ελλάδας με έναν ελληνισμό που στο συλλογικό εθνοτικό φαντασιακό αναδεικνυόταν ως εξίσου σημαντικός προκειμένου να επιτευχθεί το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Ωστόσο, τα προσφυγικά αυτά ρεύματα δεν έχουν διερευνηθεί τόσο πολύ και δεν είναι εξίσου γνωστά με το αμέσως επόμενο κύμα προσφύγων που προκλήθηκε ως αποτέλεσμα της Μικρασιατικής καταστροφής το 1922 και που λογικό είναι να έχει μονοπωλήσει την ιστορική έρευνα λόγω του όγκου του και των τραγικών συνθηκών που διαμόρφωσε για την Ελλάδα ως χώρα υποδοχής. Έτσι, η εμβάθυνση στα πολλαπλά και διαρκώς προκύπτοντα προσφυγικά ρεύματα της περιόδου αυτής, θα δώσει την ευκαιρία στον ερευνητή να αντιληφθεί την συνέχεια (αλλά και τις διαφορές με το μετά το 1922 διάστημα) του προσφυγικού προβλήματος στον χρόνο και την σύνδεσή του τόσο με το στενά τοπικό, βαλκανικό όσο και με το διεθνές πλαίσιο, να αξιολογήσει το βαθμό επίδρασης του προσφυγικού προβλήματος στην εσωτερική πολιτική ζωή και να αποτιμήσει τις λύσεις που προτάθηκαν ή τις προσαρμογές που επιβλήθηκαν διαχρονικά από τις επίσημες ελληνικές κυβερνήσεις, τους συμμάχους και τις τοπικές κοινωνίες προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα αυτό.

Επιπλέον, κατά το χρονικό διάστημα της έρευνας, οι πολιτικές ανακατατάξεις στην Ελλάδα ήταν τόσο πολλές που είναι λογικό επακόλουθο να επηρέασαν, άμεσα ή έμμεσα, τις κεντρικές πολιτικές επιλογές διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος. Από την μία πλευρά η πολιτική των Φιλελευθέρων και από την άλλη η πολιτική των Ηνωμένων αντιβενιζελικών κομμάτων αξιοποίησαν για τους δικούς τους λόγους και με διαφορετικούς τρόπους τους πρόσφυγες που δεν σταμάτησαν ουσιαστικά καθόλου να καταφθάνουν, κυρίως στα λιμάνια της Βόρειας Ελλάδας, και η διερεύνηση των πολιτικών τους αυτών μέσω της καθημερινής δημοσιογραφικής παραγωγής της «*Μακεδονίας*» κρίνεται ότι μπορεί να αποδώσει σημαντικά στοιχεία για την συμπλήρωση της ιστορικής γνώσης της επίμαχης περιόδου (Μπαλτά & Παπαδημητρίου, 1993: 82).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Β. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ – Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Βέβαια, τα ερωτήματα γιατί να διεξαχθεί μία ιστορική έρευνα με βάση τον Τύπο και υπό ποιες προϋποθέσεις η έρευνα αυτή μπορεί να αποδώσει αξιοποιήσιμα και τεκμηριωμένα ιστορικά δεδομένα στάθηκαν εξαιρετικά κρίσιμα (Δρούλια-Μητράκου, 2005: 478). Η επικοινωνιακή λειτουργία του Τύπου τον καθιστά αυτόματα πεδίο αμφίδρομης σχέσης μεταξύ πομπού, δηλαδή εκδότη, δημοσιογράφων, συντακτών, και δέκτη, δηλαδή του πολυποίκιλου αναγνωστικού κοινού (Λούλος, 2006). Η εφημερίδα λειτουργούσε παράλληλα, και λειτουργεί ακόμη, ως πολιτισμικό αγαθό, ως διαμεσολαβητής στην διαμόρφωση απόψεων, ως βήμα έκφρασης ή ως εργαλείο εξυπηρέτησης σκοπών, αλλά και ως καθαρά εμπορικό προϊόν. Επιπλέον, θεωρείται ότι ταυτόχρονα αποτυπώνει αλλά και κατασκευάζει την κοινωνική πραγματικότητα (Δρούλια-Μητράκου, 2005:477 & Brennen, 2013). Τίθεται επομένως το ερώτημα εάν μπορεί ο Τύπος να θεωρηθεί αξιόπιστη ιστορική πηγή, εάν δηλαδή μπορεί και πρέπει να λειτουργήσει για τον ερευνητή ως απλή ‘φωτογραφία’ μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου και τίποτε περισσότερο (Atkinson & Coffey, 1997: 60-61 & Kleist, 2017: 166).

Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά πρέπει πρώτα από όλα να γίνει αντιληπτό ότι η χρησιμότητα του Τύπου ως ιστορικής πηγής έγκειται ακριβώς σε αυτήν την πολλαπλή λειτουργία του και την πολύπλευρη, αντιφατική και συγκρουσιακή φύση του. Ο ερευνητής δηλαδή αναγνωρίζει ότι η εφημερίδα δεν μπορεί να είναι αντικειμενική στις κρίσεις της, ότι οι αναφορές, οι παραμορφώσεις, οι αποσιωπήσεις των συντακτών, ασυνείδητες ή μεθοδευμένες, αντικατοπτρίζουν το ρευστό ιστορικό γίνεσθαι και τα πολιτισμικά αυτονόητα της συγκεκριμένης εποχής και ότι αυτό ακριβώς έχει την ξεχωριστή σημασία του (Αναστασιάδης, 1994: 17), καθώς καλείται όχι απλά να αναπαραγάγει την ειδησεογραφία και την αρθρογραφία μιας περιόδου εν είδει καταλογογράφησης, αλλά να εμβαθύνει σε αυτές, να διαγνώσει, να κρίνει, να αξιολογήσει το ιστορικό υλικό και να προχωρήσει στην κριτική εξέταση και τον αναστοχασμό στην βάση των ερευνητικών ερωτημάτων που έχουν τεθεί (Παπαδημητρίου, 1990: 9 & Σαραφίδου, 2011: 65). Εξάλλου, οι εφημερίδες δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν να δημιουργήθηκαν για να παίζουν τον ρόλο της ιστορικής πηγής. Ο συγκεκριμένος ρόλος τους αποδίδεται εκ των υστέρων, όταν ο ιστορικός επιχειρεί να μελετήσει μία περίοδο ή ένα φαινόμενο και χρειάζεται «ζωντανό» υλικό

εν τόπω και χρόνω για να αντιληφθεί το κλίμα της περιόδου ή του φαινομένου αυτού, καθώς οι εφημερίδες αποτυπώνουν την πολιτική και κοινωνική ζωή (ακόμη και τις αντιφάσεις και τις παραμορφώσεις τους) μέσα στις αληθινές συνθήκες της εποχής κι όχι μέσω των φίλτρων και των παραμορφωτικών φακών των μεταγενέστερων αναγνώσεων (Αζέλης, 2014: 19).

Είναι φανερό ότι το ζήτημα της εγκυρότητας και αντικειμενικότητας στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας είναι ανοικτό και ότι αυτό που απαιτείται είναι να τηρούνται αυστηρά οι όροι της αξιοπιστίας, της αδιάλειπτης εγρήγορσης, της ικανότητας υπέρβασης παγιωμένων γνωστικών κατασκευών, του πλουραλισμού και του αναστοχασμού (Λυδάκη, 2012: 73-77). Η έγκυρη γνώση δεν μπορεί να οικοδομηθεί με τον παραγκωνισμό της υποκειμενικότητας, αλλά, αντίθετα, χρειάζεται την επεξεργασία των επιμέρους υποκειμενικοτήτων για να καταστεί όσο πιο στέρεη γίνεται. Η πάντα μερική και προσωρινή ‘αλήθεια’ αναδεικνύεται μέσα από τους λόγους των ανθρώπων, άρα και μέσα από τα κείμενα των εφημερίδων, και δεν πρόκειται για κάτι εξ αρχής αντικειμενικό ή υποκειμενικό, αλλά διυποκειμενικό (Λυδάκη, 2012: 49, 79). Επιπλέον, εκ των προτέρων και καταστατικά αποδεχόμαστε ότι η έρευνα στους λόγους και τις δράσεις των ανθρώπων είναι μία επιλεκτική διαδικασία, προσαρμοσμένη στις ερευνητικές αλλά και ιδεολογικές προτεραιότητες του ερευνητή και ότι, ενώ οι λόγοι και οι δράσεις αυτές υφίστανται αυτούσιοι, είναι «κοινωνικά γεγονότα», η αντίληψη μας γι’ αυτά και η ερμηνεία τους συγκροτείται αποκλειστικά μέσα στην σκέψη, η οποία είναι μεν υποκειμενική, όχι όμως αναγκαστικά, όπως αναφέρθηκε, ψευδής (Κάλλας, 2008: 26-28 & Σαραφίδου, 2011:85).

Επομένως, καθώς οι τίτλοι, τα πρωτοσέλιδα, τα άρθρα, τα παρεμβατικά κείμενα, οι ειδήσεις, τα ρεπορτάζ, οι σχολιογραφικές στήλες, οι επίσημες ανακοινώσεις, οι αγγελίες, οι φωτογραφίες, οι διαφημίσεις και οι προκηρύξεις που δημοσιεύονται καθημερινά σε μία εφημερίδα αποτελούν μία ανεξάντλητη και διαρκώς ανανεούμενη δεξαμενή άντλησης ιστορικής πληροφορίας (αφού τα ερευνητικά ερωτήματα μπορεί κάθε φορά να ανιχνεύουν διαφορετικές νοηματικές αποχρώσεις της ίδιας πηγής), η μελέτη τους μπορεί να αποδώσει το ευρύτερο κλίμα μιας εποχής, να αποτυπώσει δηλαδή τις πολλαπλές, συχνά αντιφατικές και αλληλοσυγκρουόμενες ή ρευστές συνθήκες, τις οποίες επιλέγει η εφημερίδα να αναδείξει (Μπαλά, 2001: 263 & Αζέλης, 2014: 40). Έτσι, με την ταυτόχρονη και συμπληρωματική αξιοποίηση των ερευνητικών μεθόδων της ιστοριογραφίας και των ερευνητικών εργαλείων της επιστήμης της επικοινωνίας πάνω στο ερευνητικό υλικό που μπορεί να αντληθεί από

τον Τύπο επιτυγχάνεται η διεπιστημονική προσέγγιση κατά την εκπόνηση της εργασίας, που είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ολόπλευρη προσέγγιση του εξεταζόμενου θέματος (Λούλος, 2006: 17 & Αζέλης, 2014: 20). Μέσω της ιστορικής ανάγνωσης του έντυπου υλικού, το οποίο αποτελείται από αφηγηματικά κείμενα που γράφτηκαν από ανθρώπους σύγχρονους με τα γεγονότα που περιγράφονται και από επίσημα και ανεπίσημα έγγραφα που δεν μπορούν να εντοπιστούν πλέον πουθενά αλλού, αποκαλύπτονται πιο βαθιά στρώματα νοηματοδότησης που δεν είναι άμεσα αντιληπτά και που αναμένουν υπομονετικά την ανάδειξη της κρυμμένης τους αξίας (Δρούλια-Μητράκου, 2005: 478-479).

Έτσι, κρίθηκε ότι το πρωτογενές ερευνητικό υλικό της παρούσας εργασίας μπορούν να το αποτελέσουν όλες οι ρητές αναφορές της εφημερίδας «*Μακεδονία*» στο ζήτημα των ελληνικής καταγωγής προσφύγων, προερχόμενων από διάφορες περιοχές, που κατευθύνονταν ή έρχονταν και εγκαθίσταντο στην Ελλάδα ή παλιννοστούσαν από την Ελλάδα κατά το επίμαχο χρονικό διάστημα από τον Αύγουστο του 1913 έως τον Αύγουστο του 1922. Η καθημερινή ειδησεογραφία και αρθρογραφία, τα κείμενα έκφρασης γνώμης, οι παρεμβάσεις, τα σχόλια, οι επιστολές, τα τηλεγραφήματα, οι αναγγελίες και οι επίσημες διακηρύξεις, οι αγγελίες, οι διαφημίσεις, δηλαδή οποιοδήποτε, σχετικό με το θέμα, γραπτό ή εικονογραφικό υλικό, ανεξαρτήτως του μεγέθους του, του αριθμού λέξεων, της τοποθέτησής του στην πρώτη, δεύτερη, τρίτη ή τέταρτη σελίδα και σε ποιο ακριβώς σημείο της σελίδας, ανεξαρτήτως της γραμματοσειράς στην οποία επιλέχθηκε να στοιχειοθετηθεί, της χρήσης ή όχι τίτλου σε αυτό και του είδους του τίτλου (μεγάλα γράμματα σε έντονη γραμματοσειρά, μικρός τίτλος, ευθύς ή υπαινικτικός ή ειρωνικός τίτλος, πληροφοριακός, προτρεπτικός ή διαφημιστικός) εντοπίστηκε κατά την επεξεργασία και την αποδελτίωση της εφημερίδας, αποτέλεσε το πρωτογενές ερευνητικό υλικό για την εργασία (Αναστασιάδης, 1994: 26 κ.ε & Αζέλης, 2014:40, 69).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στα διαδικτυακά αρχεία ανοικτής πρόσβασης των συλλογών της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Εθνικής Βιβλιοθήκης και εν μέρει στα φυσικά αρχεία των ίδιων ιδρυμάτων. Με εξαίρεση τα χρονικά διαστήματα από 1 Ιανουαρίου έως 30 Ιουνίου 1915 και από 1 Ιανουαρίου έως 27 Σεπτεμβρίου 1917, για τα οποία δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν τα φύλλα της εφημερίδας είτε με διαδικτυακή αναζήτηση είτε με αναζήτηση στις Βιβλιοθήκες, κυρίως λόγω καταστροφής τους και σε ορισμένες περιπτώσεις επειδή η εφημερίδα δεν κυκλοφόρησε λόγω των κρίσιμων συνθηκών (για παράδειγμα εξαιτίας έλλειψης

χαρτιού εν μέσω της κορύφωσης του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, ή λόγω έκτακτων συνθηκών, όπως η κορύφωση του Εθνικού Διχασμού, ή ως αποτέλεσμα λογοκρισίας) (Μπαλτά & Παπαδημητρίου, 1993: 40 & Κανδυλάκης, 2000: 99), για το συντριπτικό σύνολο των ημερών, η εφημερίδα κυκλοφορούσε καθημερινά, με εξαίρεση κάποιες ημέρες επίσημων αργιών, και τα φύλλα αυτά μελετήθηκαν κανονικά. Από το 1916 και εξής η εφημερίδα κυκλοφορούσε ως δισέλιδη εξαιτίας της έλλειψης χαρτιού και της αδυναμίας προμήθειάς του με εισαγωγές, αφού το διεθνές εμπόριο εν μέσω πολέμου είχε απορρυθμιστεί και το ελληνικό κράτος βρισκόταν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα υπό ναυτικό αποκλεισμό (Κανδυλάκης, 2000: 92). Ωστόσο, η εφημερίδα κυκλοφορούσε ως τετρασέλιδη το 1914-1915, από το 1921 κάθε Δευτέρα και, επιπλέον, εκδιδόταν και δεύτερη έκδοση την ίδια ημέρα εφόσον οι πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις το απαιτούσαν. Με άλλα λόγια, η εφημερίδα επιδείκνυε ζωηρά αντανakλαστικά, αφουγκραζόμενη το κλίμα της κάθε εποχής και ανταποκρινόμενη με αξιοπιστία στην ανάγκη του πολυπληθούς αναγνωστικού κοινού για συνεχή και πλήρη ενημέρωση, και μάλιστα όχι αποκλειστικά για τα τοπικού ενδιαφέροντος θέματα, αλλά και για την ευρύτερη πολιτική κατάσταση, τις διεθνείς εξελίξεις, το αστυνομικό δελτίο, την κοινωνική ζωή και άλλες πτυχές του δημόσιου βίου.

Ο όγκος του υλικού που αποδελτιώθηκε είναι ιδιαίτερα μεγάλος και προκειμένου η ποιοτική και ποσοτική έρευνα να πληροί τις προδιαγραφές αξιοπιστίας και εγκυρότητας επιχειρήθηκε να ενταχθεί κατά την διάρκεια συγκέντρωσης, αποδελτίωσης και ταξινόμησης του υλικού ένα είδος πρωτοκόλλου εργασίας, στην βάση του οποίου συστηματοποιήθηκε και ενοποιήθηκε η αναζήτηση του υλικού. Με τον τρόπο αυτό η ζωτική για την έρευνα πληροφορία δεν χάνεται μέσα στην πληθώρα των άρθρων, των κειμένων και των καταχωρίσεων της ειδησεογραφίας, αφού το πρωτόκολλο εργασίας, υφιστάμενο αναθεωρήσεις και αναπροσαρμογές κατά την διάρκεια εκπόνησης της έρευνας, άρα μη όντας στατικό και εξ αρχής παγιωμένο και ανελαστικό, είναι ένας αποδοτικός τρόπος συστηματοποίησης της αναζήτησης πληροφοριών από το σώμα των εφημερίδων, είναι ουσιαστικά ένα σύνολο ερωτημάτων, θεμάτων, κατηγοριών και φίλτρων που οδηγούν στην αποτελεσματική αναζήτηση της πληροφορίας (Altheide, 1996: 25-27).

Η πληροφορία που αρχικά αναζητήθηκε λοιπόν είναι ό,τι σχετίζεται με τις προσφυγικές ροές προς την Ελλάδα και την παλιννόστηση από αυτήν για το επίμαχο χρονικό διάστημα. Απαντώντας στα βασικά ερωτήματα που σχετίζονται με το ‘ποιος’, το ‘πότε’, το ‘πού’, το ‘πώς’, το ‘γιατί’, το ‘από πού’ μεταναστεύει κάποιος, σε τι

ελπίζει, τι του παρέχει η χώρα υποδοχής, αν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του, αν η κοινωνία υποδοχής στέκεται αρωγός ή αδιάφορη απέναντί του, γιατί επιλέγει να παλιννοστήσει και πότε, μεταξύ άλλων, διαμορφώθηκαν τα φίλτρα, βάσει των οποίων εντοπίστηκαν, αξιολογήθηκαν, καταλογογραφήθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν οι αναφορές της εφημερίδας. Τα φίλτρα αυτά προσαρμόστηκαν μάλιστα όχι αποκλειστικά στην συχνότητα εμφάνισης ενός θέματος σχετικού με τους πρόσφυγες στην εφημερίδα, αλλά και στην ανάγκη κάλυψης σημαντικών κοινωνικών θεμάτων που ενδέχεται να ρίχνουν φως, να αναδεικνύουν, να υποκρύπτουν ή να αποκρύπτουν και να μεγαλοποιούν πτυχές, ζητήματα, εξελίξεις και πρόσωπα που σχετίζονται με το προσφυγικό.

Μεθοδολογικά, επιχειρήθηκε η ένταξη του πρωτογενούς υλικού σε μεγάλες θεματικές – ενότητες, οι οποίες προφανώς μπορούν να υποδιαιρεθούν σε υποενότητες ή υποθέματα (Bryman, 2017: 331). Η κωδικοποίηση δηλαδή του υλικού έχει πραγματοποιηθεί κατ' άξονα, αφού προηγήθηκε η ανοικτή κωδικοποίηση (Τσιώλης, 2014: 123). Ως μέθοδος ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε η θεματική Ανάλυση Περιεχομένου παράλληλα με την Κριτική Ανάλυση Λόγου, δηλαδή η συστηματική περιγραφή, ταξινόμηση και αξιολόγηση του ρητού περιεχομένου των επιλεγμένων δημοσιευμάτων (Κωνσταντινίδου, 1999:107 & Παύλου, 2009:129-131). Με την μέθοδο Ανάλυσης Περιεχομένου επιχειρήθηκε η όσο το δυνατόν πληρέστερη και πιο συστηματική, ποσοτική και ποιοτική, περιγραφή του έντυπου υλικού, με στόχο την συνθετική ερμηνευτική προσέγγιση των βασικών θεματικών και των υποθεμάτων (Babbie, 2011: 517). Εξάλλου η Ανάλυση Περιεχομένου κρίνεται ως ιδιαίτερα αποδοτική για την έρευνα ερωτημάτων της ιστορίας του Τύπου (ως έρευνα τόσο στον ειδησεογραφικό όσο και στον ερμηνευτικό τομέα της δημοσιογραφίας), επειδή ως εμπειρική μέθοδος που αξιοποιείται στην ποσοτική και ποιοτική ανάλυση κειμένων διευκολύνει την συστηματική περιγραφή των τυπικών-κυριολεκτικών και των ουσιαστικών-βαθύτερων χαρακτηριστικών των μηνυμάτων τους, δηλαδή του πρόδηλου και του λανθάνοντος περιεχομένου τους (Babbie, 2011: 518, 525-526 & Bryman, 2017:323). Με άλλα λόγια, η συστηματοποιημένη και τεκμηριωμένη συλλογή, επεξεργασία, επιλογή και μελέτη του υλικού θα οδηγήσει στην θεματική ανάλυση και σε απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα.

Πιο αναλυτικά, η διαδικασία της έρευνας διεξήχθη σε κάποια, σαφώς οριοθετημένα στάδια, τα οποία περιγράφονται στην συνέχεια (Τσιπλητάρης & Μπάμπας, 2006: 211-212 & Mason, 2009 & Bryman, 2017: 323 κ.ε). Αρχικά, αφού

ολοκληρώθηκε το διαδικαστικό πλαίσιο (επιλογή θέματος, κατάρτιση ερευνητικών ερωτημάτων, επιλογή εντύπου και χρονικού εύρους της έρευνας, σχεδιασμός πρωτοκόλλου εργασίας, επιλογή ποιοτικής μεθόδου ανάλυσης των δεδομένων με συνδυαστική αξιοποίηση και κάποιων ποσοτικών-στατιστικών στοιχείων), οριοθετήθηκαν οι μονάδες ανάλυσης, στην βάση των οποίων εντοπίστηκε το πρωτογενές υλικό στο έντυπο. Η μελέτη αφορούσε ολόκληρη την εφημερίδα και ο εντοπισμός οποιωνδήποτε αναφορών στο προσφυγικό ζήτημα γενικά σηματοδοτούσε το στάδιο της αποδελτίωσης της πληροφορίας με καταγραφή του μεγαλύτερου μέρους της σε ειδικό πίνακα εργασίας που περιελάμβανε όλα τα απαραίτητα στοιχεία (ημερομηνία, σελίδα, είδος αναφοράς, μέγεθος αναφοράς) αναζήτησης και ανάκλησης (Altheide, 1996: 51). Στην συνέχεια, επιχειρήθηκε το «φιλτράρισμα» του συνόλου του συγκεντρωμένου υλικού, στην βάση του αν ανταποκρινόταν στα ερευνητικά ερωτήματα. Δηλαδή, σκοπός δεν ήταν η συγκέντρωση υλικού χωρίς συγκεκριμένη ερμηνευτική στόχευση, αλλά η εστίαση στο υλικό που σχετιζόταν, άμεσα, έμμεσα, υπαινικτικά και υπόρρητα, με τα μεγάλα θεματικά πλαίσια (Παπαδημητρίου, 1990:17): α) την πολιτική διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος και β) την ατομική και συλλογική/κοινωνική δράση των προσφύγων. Οι ευρείες αυτές θεματικές κατηγορίες συναπαρτίζονται από μικρότερες κατηγορίες-υποενότητες, οι οποίες είτε είχαν εξ αρχής καθοριστεί (λόγου χάρη, διάκριση μεταξύ κρατικών πολιτικών για την υποδοχή και την περίθαλψη ή την επαγγελματική αποκατάσταση και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας), είτε διακρίνονταν και αυτονομούνταν κατά την διαδικασία συγκέντρωσης και ταξινόμησης του ερευνητικού υλικού (για παράδειγμα, το θέμα της ίδρυσης και λειτουργίας προσφυγικών συλλόγων). Το επιλεγμένο υλικό ταξινομήθηκε ανά θεματική, υποενότητα και είδος δημοσιογραφικού λόγου και στην συνέχεια ξεκίνησε η διαδικασία κωδικοποίησής του, δηλαδή μετατροπής των πρωτογενών δεδομένων σε τυποποιημένη μορφή στην βάση του προκαθορισμένου εννοιολογικού πλαισίου (Babbie, 2011: 525).

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι καθώς η έρευνα είναι ποιοτική, η ποσοτικοποίηση των ερευνητικών δεδομένων αξιοποιήθηκε μόνο στον βαθμό που εξυπηρετούσε την αποδοτικότερη αξιολόγηση και ανάλυση των δεδομένων αυτών. Δεν επιχειρήθηκε δηλαδή να καταμετρηθούν όλα τα άρθρα της εφημερίδας για να συγκριθούν στην συνέχεια με τα άρθρα που αφορούν στο θέμα της εργασίας ή ο υπολογισμός της έκτασης των συνολικών κειμένων της εφημερίδας σε γραμμές (ή αράδες), πλάτος στήλης, αριθμό λέξεων, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα κείμενα που

αφορούσαν το προσφυγικό, ή ακόμη και η σύγκριση της τοποθέτησης σε πρωτοσέλιδο των πολιτικών θεμάτων σε σχέση με τα θέματα των προσφύγων. Αν και μεθοδολογικά ορθό, κάτι τέτοιο κρίθηκε ότι θα περιόριζε την έρευνα σε ένα στείο στατιστικό πεδίο, θα την εξαντλούσε σε μία διαδικασία ακραίας ποσοτικοποίησης και θα την στερούσε από την γόνιμη και ποιοτική διαδικασία ερμηνείας και επανερμηνείας των δεδομένων που ανάλογα με την εποχή, το πολιτικό κλίμα, τις διεθνείς συνθήκες αναπροσαρμόζονται και διαφοροποιούνται.

Έτσι, στο πλαίσιο διεύρυνσης της ποιοτικής έρευνας και συμπερίληψης σε αυτή ποικίλων οπτικών, εντάχθηκαν εργαλεία των ποσοτικών ερευνών που αφορούσαν στην ποσοτικοποίηση συγκεκριμένων μόνο δεδομένων, όπως ο ακριβής αριθμός των σχετικών με το προσφυγικό ζήτημα πρωτοσέλιδων ανά έτος, η ακριβής αναλογία ειδησεογραφικών και ερμηνευτικών κειμένων, ο ακριβής αριθμός των επίσημων κρατικών καταχωρίσεων (με την μορφή ανακοινώσεων, προκηρύξεων), ο ακριβής αριθμός των παρεμβάσεων της εφημερίδας, στην πρώτη σελίδα, με την μορφή κατεπείγουσας έκκλησης για αντιμετώπιση των προβλημάτων των προσφύγων.

Με τον τρόπο αυτό, δηλαδή με την επιλογή της συνδυαστικής αξιοποίησης των εργαλείων της ποιοτικής με την ποσοτική έρευνα μπορεί να καταστεί πιο ξεκάθαρο το ζωνρό ενδιαφέρον της εφημερίδας για το ζήτημα και η πολιτική διάσταση που του προσέδωσε από πολύ νωρίς. Η επιλεκτική χρήση κάποιων κειμένων δεν θα εξυπηρετούσε την έρευνα και δεν θα αποκάλυπτε πάντοτε τα στοιχεία που η χρήση των συγκεντρωτικών στατιστικών πινάκων μπορεί να πετύχει.

Το επόμενο στάδιο αφορά την ερμηνευτική διαδικασία, δηλαδή την συνολική, κριτική, πολυπρισματική, πολυφωνική και συγκριτική προσέγγιση του επεξεργασμένου ερευνητικού υλικού. Τα μελετώμενα κείμενα, ως κοινωνικά προϊόντα αντανακλούν τις αξίες, τα ενδιαφέροντα, τις προτεραιότητες, τις σκοπιμότητες, την οπτική γωνία δηλαδή των συντακτών τους και της εποχής τους και ως τέτοια πρέπει να εξετάζονται (Saldana, 2013: 54). Η ανάκλησή τους στο εκάστοτε παρόν προσαρμόζει το ρητό και άρρητο περιεχόμενό τους στα συμφραζόμενα (το context) μιας άλλης εποχής, και πιο συγκεκριμένα στις ερευνητικές ευαισθησίες και ιδεολογικές χρήσεις ατόμων που ως αναγνωστικό κοινό του ίδιου εντύπου λειτουργεί τελείως διαφορετικά και προσλαμβάνει με άλλα φίλτρα το νοηματικό περιεχόμενο όσων διαβάσει, σε σχέση με το αναγνωστικό κοινό της εποχής πρώτης κυκλοφορίας του εντύπου (Μπαλτά, 1993: 28-30). Επομένως, αφού, όπως προαναφέρθηκε, ο Τύπος δημιουργεί μία αμφίδρομη σχέση μεταξύ του πομπού και του δέκτη (Μπασαντής, 2002: 16), η σχέση

αυτή δεν μπορεί εύκολα να αποκατασταθεί όταν ο ένας πόλος της σχέσης αυτής απουσιάζει και έχει αντικατασταθεί από έναν άλλο (για παράδειγμα, ο δέκτης του 1919 δεν είναι ο ίδιος με τον δέκτη του 2018). Άρα όταν ο ερευνητής επαναπροσεγγίζει το εκάστοτε έντυπο κείμενο για τους δικούς του σκοπούς τεκμηρίωσης της ιστορικής έρευνας, το νοηματικό υπόβαθρο του κειμένου διαφοροποιείται και προσαρμόζεται στους συγκεκριμένους αυτούς σκοπούς.

Αν στην «εξίσωση» που αναπτύχθηκε παραπάνω προστεθεί και ο παράγοντας «κοινή γνώμη» της εποχής κυκλοφορίας της εφημερίδας, γίνεται αντιληπτό ότι η διάγνωση της ιστορικής πληροφορίας που κρύβεται πίσω από τις γραμμές της εφημερίδας είναι ιδιαίτερα δύσκολο να διακριβωθεί. Αυτό που η εφημερίδα συχνά εμφανίζει ως *δημόσια γνώμη* και επικαλείται κυρίως στα παρεμβατικά της άρθρα σε κρίσιμες περιόδους, είναι ουσιαστικά η δημοσιευμένη κοινή γνώμη, δηλαδή η προσαρμοσμένη στην στρατηγική του εντύπου αντίληψη του δημόσιου αισθήματος (Λούλος, 2006: 28). Επομένως, κατά την αξιοποίηση της εφημερίδας ως ιστορικής πηγής πρέπει να αξιολογηθεί η πολύπλοκη σχέση μεταξύ πολιτικής εξουσίας, Τύπου και κοινού ή αλλιώς κοινής γνώμης (Μπαλτά & Παπαδημητρίου, 1993: 36-37 & Μπαλτά, 1993: 27). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η *δημόσια γνώμη* έχει προσλάβει πλέον το νεωτερικό της περιεχόμενο, αυτό της *κοινής γνώμης* (Μπαλτά, 2001: 268-269), η οποία αναδείχθηκε σε αποφασιστικό παράγοντα για την διαχείριση της πολιτικής εξουσίας (Μπασαντής, 2002: 17). Έτσι, επειδή η ανίχνευση και η αποκάλυψη των αδιόρατων νημάτων που συνδέουν την εφημερίδα με τους αναγνώστες της και την πολιτική εξουσία είναι πολύ δύσκολη, καθίσταται ακόμη πιο απαιτητική η εξακρίβωση του πώς και πότε αρχίζει ο επηρεασμός του αναγνώστη από την εφημερίδα ή η προσαρμογή της εφημερίδας στις απαιτήσεις του αναγνώστη μέσα σε έναν φαύλο κύκλο αλληλεξάρτησης, ουσιαστικά δηλαδή η διάγνωση ή η κατασκευή της *κοινής γνώμης* (Αναστασιάδης, 1995: 10).

Παρά τις δυσκολίες και τους προβληματισμούς, η ποιοτική έρευνα έχει ως στόχο την εξαγωγή νοήματος μέσα από ένα κοινωνικό και πολιτισμικό προϊόν, την εφημερίδα «*Μακεδονία*», που αναπαριστά όψεις του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα το διάστημα 1913-1922, και την σύνδεσή του με το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο (Altheide, 1996: 42). Η συγκρότηση της συνεκτικής εικόνας από ένα σύνολο αλληλοσχετιζόμενων και αλληλοσυγκρουόμενων εννοιών έχει προκύψει μέσα από την συστηματική κωδικοποίηση, την αναλυτική περιγραφή και τις ερμηνευτικές απόπειρες και επιλογές του ερευνητικού υλικού (Altheide, 1996: 43 & Σαραφίδου, 2011: 66-67).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Γ. ΓΕΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Γ.1 Προσφυγικές ροές προς την Ελλάδα

Το προσφυγικό ζήτημα αποτέλεσε από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ένα κομβικής σημασίας ζήτημα για την εξέλιξη της ιστορίας του νεοελληνικού κράτους. Οι προσφυγικές ροές προς την Ελλάδα που προκλήθηκαν ως αποτέλεσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής το 1922 αποτέλεσαν μεν μία ιστορική εξέλιξη πρωτόγνωρη, λόγω της μαζικότητας και της έντασής τους, όχι μόνο για τα ελληνικά αλλά και για τα διεθνή δεδομένα, δεν ήταν ωστόσο το μόνο προσφυγικό πρόβλημα που είχε απασχολήσει την ελληνική κοινωνία και την πολιτική τάξη έως τότε (Κατσάπης, 2011: 129 & Σαλβάνου, 2018: 55). Το ελληνικό βασίλειο δεχόταν κατά κύματα μεγάλους αριθμούς ομογενών και άλλων προσφύγων από την ίδρυσή του έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, προερχόμενων κυρίως από το οθωμανικό και τα βαλκανικά κράτη, φαινόμενο που εντεινόταν περισσότερο όσο τα εθνικά κινήματα των βαλκανικών κρατών αναζητούσαν την λύτρωση από την καταπιεστική -και πλέον μη ανεκτή- εξουσία του σουλτάνου (Σαλβάνου, 2018:38). Επομένως, η έξαρση των εθνικιστικού πνεύματος και των αλυτρωτικών διεκδικήσεων στην βαλκανική χερσόνησο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτέλεσε τον καταλύτη των ταχύτατων ιστορικών εξελίξεων στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου (Βακαλόπουλος, 2000: 275 & Κατσάπης, 2011: 125).

Οι επίμαχες περιοχές της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης, οθωμανικές κτήσεις από αιώνες, κατοικούνταν από μία πανσπερμία εθνοτήτων, ως αποτέλεσμα του οθωμανικού τρόπου διοίκησης που επέτρεπε τις μετακινήσεις και την ελεύθερη εγκατάσταση όλων των Οθωμανών υπηκόων. Αλβανοί, Βούλγαροι, Εβραίοι, Έλληνες, Μαυροβούνιοι, Ρουμάνοι, Σέρβοι και Τούρκοι ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Βαλκανικής θεωρώντας ως εθνικές τους εστίες και κοιτίδες τις εδαφικές ζώνες, στις οποίες, μεταξύ άλλων, υπερερούσαν και πληθυσμιακά. Οι εθνικές αναζητήσεις αυτών των ομάδων, απόλυτα μάλιστα ενταγμένες στο διεθνές περιβάλλον που ευνοούσε την ανάδυση του εθνικισμού, οι οποίες εντεινόνταν όσο η αποδυναμωμένη οθωμανική αυτοκρατορία φαινόταν να καταρρέει, οδήγησαν σε έναν ανελέητο και ιδιαίτερα βίαιο αγώνα διεκδίκησης εδαφών και επιβολής του ισχυρότερου, έτσι ώστε να ενταχθούν στις

διάδοχες κρατικές οντότητες μετά την διαφαινόμενη άμεση απόσυρση της τουρκικής εξουσίας (Carnegie Report, 1914: 148 & Dragostinova, 2011: 3). Έτσι, οι δύο Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-1913 μπορούν να ενταχθούν απόλυτα στο πλαίσιο της αναζήτησης της εθνικής ολοκλήρωσης των βαλκάνιων λαών, μίας ολοκλήρωσης που συνεπαγόταν, από τη μία πλευρά, την αποκρυστάλλωση εθνικών συνόρων και, από την άλλη, ως παράπλευρη απώλεια, την αναγκαιότητα της φυσικής εξόντωσης, της αφομοίωσης ή της βίαιης απομάκρυνσης όλων των ανταγωνιστικών εθνικών ομάδων ή των μειονοτήτων με την αιτιολόγηση ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν, άμεσα ή μακροπρόθεσμα, νέα εστία προβλημάτων και έντασης ή και αμφισβήτησης της εθνικής τους κυριαρχίας (Κωστόπουλος, 2007: 33 & Λιάκος, 2011: 14-17 & Gatrell, 2013: 18).

Ήδη από το 1906, για να περιοριστούμε στον 20^ο αιώνα, περίπου 20.000 ελληνικής καταγωγής κάτοικοι της Βουλγαρίας είχαν εκδιωχθεί από τις εστίες τους και αναζητούσαν καταφύγιο ως πρόσφυγες στην Ελλάδα. Επρόκειτο για μία περίοδο αυξημένου ανταγωνισμού μεταξύ των δύο κρατών με απώτερο σκοπό την εδραίωση της φυσικής τους παρουσίας στον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας (Βουδούρης, 2011: 14 & Dragostinova, 2016: 412 & Σαλβάνου, 2018: 41). Μικρότερα και πιο σποραδικά ρεύματα ομογενών προσφύγων προερχόμενα από τον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας είχαν καταφθάσει στην Ελλάδα και νωρίτερα και συνέχιζαν να εισέρχονται ως αποτέλεσμα της εμπλοκής τους στον Μακεδονικό Αγώνα, όπως επίσης και Έλληνες ομογενείς που απελάθηκαν από την Ρουμανία το 1906 λόγω του Κουτσοβλαχικού ζητήματος (Ανδριώτης, 2003: 95). Ωστόσο, η σύμπτυξη των συμμαχιών των Βαλκανικών πολέμων και η κήρυξή τους αποδέσμευσαν ένα τεράστιο κύμα έντασης εκατέρωθεν βίας, λογικό συνεπακόλουθο της οποίας ήταν οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων προκειμένου να γλιτώσουν από την καταστροφή και τον εξανδραποδισμό. Η κατάσταση στον βαλκανικό χώρο περιγράφεται ως ιδιαίτερα ρευστή, καθώς ανάμεσα στους συμμάχους ενυπήρχε ο ανταγωνισμός και η αίσθηση της υποχρεωτικής αλλά και ευκαιριακής, λόγω συνθηκών, συνεργασίας, ενώ μέσα σε διάστημα λίγων ημερών, οι πρώην σύμμαχοι γίνονταν εχθροί. Έτσι, μέσα σε ένα ολιγόμηνο διάστημα, από τα τέλη του 1912 έως και τα μέσα του 1913, τα Βαλκάνια έζησαν δραματικές αλλαγές, καθώς χιλιάδες μουσουλμάνοι της Μακεδονίας και της Θράκης που με τους πολέμους είχαν περάσει στις σφαίρες επιρροής της Σερβίας, της Βουλγαρίας ή της Ελλάδας, κατέφθασαν ως πρόσφυγες σε πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, για να διαπεραιωθούν στην συνέχεια στην ασφάλεια της Κωνσταντινούπολης και της μικρασιατικής Τουρκίας. Παράλληλα, χιλιάδες

Βούλγαροι κατέφευγαν από την ελληνική Μακεδονία στην Βουλγαρία, Σέρβοι κινούνταν προς περιοχές της βόρειας Μακεδονίας, ενώ χιλιάδες Έλληνες κατέφευγαν στην Μακεδονία μετά την επικράτηση των Βουλγάρων στην Δυτική Θράκη και την κατακύρωση της Ανατολικής Θράκης στην Τουρκία με την Συνθήκη του Βουκουρεστίου (Dakin, 1996: 613-616 & Καύκουλα, 1999: 259 & Βουδούρης, 2011: 15). Καθίσταται αντιληπτό ότι μέσα στο συγκρουσιακό πλαίσιο και τις ρευστές συνθήκες που περιγράφηκαν, πολλοί κάτοικοι των επίμαχων περιοχών δεν είχαν άλλα περιθώρια παρά να αναζητήσουν την σωτηρία στην μαζική φυγή από τις πατρογονικές τους εστίες και για τον λόγο αυτό επέλεξαν να κινηθούν προς τα εκάστοτε εθνικά κέντρα, όπου θα μπορούσαν να τύχουν περίθαλψης και προστασίας (Πελαγίδης, 2003: 99).

Βέβαια, οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων δεν τερματίστηκαν με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων και την υπογραφή των συνθηκών (Βαλσαμίδης, 2000: 219). απεναντίας, εντάθηκαν περισσότερο, καθώς οι εθνικές επιδιώξεις δεν ικανοποιήθηκαν σε όλο τους το εύρος για όλους τους εμπλεκόμενους, ενώ ο αναθεωρητισμός των υφιστάμενων συνόρων κατέστη βασικός πυλώνας της στρατηγικής των ηττημένων πλευρών, κυρίως της Βουλγαρίας αλλά και της Τουρκίας (Pentzopoulos, 2002: 28-29 & Πλουμίδης, 2016: 89). Έτσι, αναφορικά με τις ελληνικού ενδιαφέροντος μετακινήσεις, παρατηρήθηκαν ροές Ελλήνων από την Στρωμνίτσα, το Δεδέαγατς, το Μελένικο προς το Κιλκίς και την Θεσσαλονίκη μεταξύ άλλων, κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1913, από περιοχές της βουλγαρικής Δυτικής Θράκης (Ξάνθη, Σουφλί, Μαρωνεία) στο τέλος του 1913 κατέφθασαν, ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης Ελλάδας – Βουλγαρίας, σύμφωνα με επίσημες εκτιμήσεις της περιόδου, περίπου 40.000 πρόσφυγες, οι οποίοι κατευθύνθηκαν προς την Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία, ενώ περίπου 10.000 άτομα κατέφθασαν στην Φλώρινα, την Θεσσαλονίκη και αλλού το 1914 από περιοχές της σερβικής (Μοναστήρι, Γευγελή, Δοϊράνη) και βουλγαρικής Μακεδονίας (Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920 & Διβάνη, 1999: 54-55 & Γούναρης & Μιχαηλίδης, 2004: 216 & Κωστόπουλος, 2007: 63) .

Παράλληλα, από τις αρχές του 1914 παρατηρήθηκε μία δραματική αλλαγή της στάσης της οθωμανικής κυβέρνησης απέναντι στους ελληνικούς πληθυσμούς της Ανατολικής Θράκης αρχικά και των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας στην συνέχεια, η οποία σηματοδεύτηκε από ένα κύμα εκφοβισμού, διώξεων και ποικίλων καταπιέσεων προς τους χριστιανούς υπηκόους του κράτους, με απώτερο σκοπό την εκρίζωση του ελληνικού στοιχείου από τις περιοχές αυτές (Πελαγίδης, 2003: 15 &

Τσακόγλου, 2011: 15 & Πλουμίδης, 2016: 90 κ.ε). Οι 80.000 προερχόμενοι από την Ανατολική Θράκη πρόσφυγες και οι 20.000 από την Μικρά Ασία (τους οποίους η Μαύρη Βίβλος που εξέδωσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο για να καταγγείλει τον διωγμό του ελληνισμού ανεβάζει στους 153.890 για το 1914 συνολικά) (Κωστόπουλος, 2007: 69-70), που επέλεξαν τον δρόμο της προσφυγιάς κατευθυνόμενοι κυρίως προς τις περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας, ουσιαστικά εκδιώχθηκαν από τις πατρίδες τους, υφιστάμενοι την ασφυκτική πίεση της οθωμανικής πολιτικής εποικισμού των ελληνικών χωριών και ευρύτερων περιοχών της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας από τους μουσουλμάνους που αποχώρησαν οικειοθελώς ή απομακρύνθηκαν λόγω των πολεμικών αναστατώσεων από τις πρώην ευρωπαϊκές επαρχίες του οθωμανικού κράτους (Πάλλης, 1977: 86 & Ζάικος, 2009: 23 & Σαλβάνου, 2018: 41-42). Η ένταση των προσφυγικών αυτών ροών προς την Ελλάδα οδήγησε τον πρωθυπουργό Βενιζέλο την άνοιξη του 1914 να αποδεχτεί την τουρκική πρόταση για την αμοιβαία ανταλλαγή ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας με μουσουλμάνους της Μακεδονίας, με τον όρο η ανταλλαγή αυτή να είναι εθελοντική, αλλά η συγκεκριμένη πρόταση, παρά το γεγονός ότι δρομολογήθηκαν οι εξελίξεις για την λειτουργία μίας μεικτής επιτροπής που θα καθόριζε τους όρους της ανταλλαγής, δεν ευδοκίμησε λόγω της έκρηξης του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου (Mourellos, 1985: 410 & Clark, 2007: 74 & Κωστόπουλος, 2007: 70 & Dragostinova, 2009: 186 & Ριζάς, 2015: 11, 20).

Την ίδια περίπου περίοδο, από τα τέλη του 1913 έως τις αρχές του 1914, κατέφθασαν στην Ελλάδα, και πιο συγκεκριμένα σε περιοχές της Μακεδονίας, μεταξύ των οποίων η Θεσσαλονίκη και το Κιλκίς, 4.000 ελληνικής καταγωγής άτομα προερχόμενα από περιοχές του Καυκάσου, σε κάτι που περιγράφεται σε επίσημα κείμενα της περιόδου ως «*αυτοπροαίρετος μετανάστευσις*» (Πάλλης, 1920: 12), καθώς τα άτομα αυτά, παρακινημένα από ανεπίσημους κύκλους που τους υποσχέθηκαν παροχή γαιών στην Μακεδονία, δεν εξαναγκάστηκαν σε φυγή λόγω των πιεστικών συνθηκών, αλλά επέλεξαν ελεύθερα το ταξίδι προς την Ελλάδα (Ξανθοπούλου-Κυριάκου, 2000: 244). Η κίνησή τους μάλιστα αυτή προξένησε το ενδιαφέρον της κυβέρνησης Βενιζέλου, ο οποίος απέστειλε ειδική επιτροπή στον Καύκασο προκειμένου να διερευνήσει τις διαθέσεις του ελληνικού στοιχείου της περιοχής για μία πιθανή μελλοντική μετανάστευση στην Ελλάδα αλλά και, πρώτιστα, να συγκρατήσει τις διαφαινόμενες ροές κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο που δεν κρινόταν η κατάλληλη για την υποδοχή και την αποκατάσταση ενός νέου ρεύματος

ομογενών, παράλληλα με τους πρόσφυγες που κατέφθαναν μαζικά από την Θράκη και την Μικρά Ασία (Xanthopoulou-Kyriakou, 1996: 279 & Χασιώτης, 1997: 172). Πρόσφυγες ελληνικής καταγωγής κατέφθασαν επίσης το 1914 στην Μακεδονία από περιοχές της Βορείου Ηπείρου που πλέον είχαν ενταχθεί στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος (Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920 & Ανδριώτης, 2003: 99 & Κατσάπης, 2011: 129).

Η έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και η επέκταση των εχθροπραξιών στην ανατολική Μεσόγειο το φθινόπωρο του 1914 είχε σοβαρές επιπτώσεις στην διαμορφωμένη μέχρι τότε ισορροπία δυνάμεων στον χώρο της βαλκανικής χερσονήσου (Κωστόπουλος, 2007: 71). Καθώς οι δύο αντίπαλοι σχηματισμοί (Αντάντ και Κεντρικές Δυνάμεις) αναζητούσαν συμμαχίες που θα ενδυνάμωναν την θέση τους στην ευαίσθητη ζώνη της νοτιοανατολικής Μεσογείου, τα βαλκανικά κράτη, τα οποία είχαν μόλις λίγο καιρό πριν βγει από μία ακόμη στρατιωτική σύγκρουση, επιδίωκαν να εξασφαλίσουν με την σειρά τους τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη, οφέλη που μεταφράζονταν σε εδαφικές διεκδικήσεις στις διαφιλονικούμενες ακόμη περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, από την ένταξή τους στην μία ή την άλλη αντιμαχόμενη πλευρά. Η βενιζελική επιλογή της συμπαράταξης με τις δυνάμεις της Αντάντ και η άρνηση του βασιλιά Κωνσταντίνου να αποδεχτεί την φιλοανταντική πολιτική του Βενιζέλου ενέπλεξαν την Ελλάδα σε μία στείρα και εκρηκτική εμφύλια διαμάχη, τον Εθνικό Διχασμό, ακριβώς κατά την κρίσιμη περίοδο που διαμορφώνονταν συμμαχίες και επαναχαράσσονταν, εν είδει στρατηγικού σχεδιασμού και παραχώρησης εδαφικών ανταλλαγμάτων, τα σύνορα των κρατών στα Βαλκάνια (Κωστόπουλος, 2007: 87). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με το ενδεχόμενο να απωλέσει μέρος των εδαφικών κερδών που είχε πετύχει κατά το 1912-1913, καθώς η ακραία πόλωση και το διχαστικό κλίμα που επικρατούσε στην πολιτική ζωή δεν άφηνε περιθώρια για λανθασμένες κινήσεις ή καθυστερήσεις (Σβολόπουλος, 2009: 15-16 & Κατσάπης, 2011: 130 & Κωστής, 2013: 557-558). Εν μέσω Εθνικού Διχασμού, η ταύτιση της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας του Βενιζέλου με την Αντάντ, οδήγησε στην σύγκρουση τόσο με την Τουρκία όσο και με την Βουλγαρία, οι οποίες είχαν ταχθεί με το μέρος των Κεντρικών Δυνάμεων (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013: 163, 169-170). Έτσι, η Μακεδονία και η Θράκη κατέστησαν πεδίο έντονων συγκρούσεων μεταξύ των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της Τουρκίας και των συμμάχων Άγγλων και Γάλλων που είχαν στρατοπεδεύσει στην περιοχή μετά από την εκστρατεία τους στα Δαρδανέλια το 1915 (Mazower, 2006: 368-370).

Συγκεκριμένα, οι ελληνικοί πληθυσμοί της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας υπέστησαν διώξεις και μεγάλες απώλειες, καθώς βρέθηκαν στο επίκεντρο της σύγκρουσης των βαλκανικών εθνικισμών που προϋπήρχαν και τώρα, με την ευκαιρία του πολέμου, αναδείχθηκαν εκ νέου στο προσκήνιο με στόχο την οριστική επικράτηση (Gatrell, 2008: 105). Το 1916 η εισβολή της Βουλγαρίας στην ελληνική Ανατολική Μακεδονία εξώθησε περίπου 16.000 Έλληνες της περιοχής να αναζητήσουν καταφύγιο στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, ενώ στα μέσα του 1917 περίπου 36.000 έως 40.000 Έλληνες της Ανατολικής Μακεδονίας εκτοπίστηκαν στο εσωτερικό της Βουλγαρίας ή της κατεχόμενης σερβικής Μακεδονίας για λόγους ασφάλειας. Οι εκτοπισμένοι αυτοί χαρακτηρίστηκαν ως όμηροι και ουσιαστικά χρησιμοποιήθηκαν από την βουλγαρική εξουσία για να αλλοιωθεί η εθνολογική σύνθεση της επίμαχης περιοχής της Ανατολικής Μακεδονίας (Dragostinova, 2006: 557 & Κωστόπουλος, 2007: 73). Παράλληλα, οι Έλληνες της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας εξακολουθούσαν να υφίστανται διώξεις, καταπιέσεις και εκτοπίσεις στο εσωτερικό της Ανατολίας, κυρίως με την επίσημη δικαιολογία της οθωμανικής πλευράς ότι αυτό συνέβαινε για λόγους εθνικού συμφέροντος, εφόσον μάλιστα η Ελλάδα ενεπλάκη επίσημα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αντιπάλου της Τουρκίας, το καλοκαίρι του 1917 (Πάλλης, 1925: 5-6 & Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013: 162-163).

Ελληνικοί πληθυσμοί προερχόμενοι από περιοχές της Νότιας Ρωσίας, του Καυκάσου και του Πόντου, κατέφυγαν ως πρόσφυγες στην Μακεδονία μετά την κήρυξη της Ρωσικής Επανάστασης το 1917 και την αλλαγή της στρατηγικής της νέας ρωσικής εξουσίας που προσανατολιζόταν πλέον προς μία αμοιβαία συνεννόηση με το νεοτουρκικό καθεστώς στην Τουρκία και την εμπλοκή του ελληνικού στρατού στις συμμαχικές επιχειρήσεις εναντίον των Μπολσεβίκων το 1919 (Gatrell, 2010 & Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013: 194). Έτσι, από το 1919 έως το 1921 συνολικά 50.000 Έλληνες πρόσφυγες από περιοχές του Καυκάσου και της νότιας Ρωσίας, όπως το Καρς, το Βατούμ, η Κριμαία και άλλες, διαπεραιώθηκαν με πλοία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης κυρίως, αναζητώντας καταφύγιο από τις διώξεις που υφίσταντο (Ξανθοπούλου-Κυριάκου, 2000: 250 & Κωστόπουλος, 2007: 281 & Κατσάπης, 2011: 129). Επιπλέον, περίπου 30.000 Έλληνες από την Βουλγαρία κατέφθασαν στην Μακεδονία μετά από την υπογραφή της συνθήκης του Νεϊγύ (Νοέμβριος 1919) περί αμοιβαίας μετανάστευσης μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας (Πάλλης, 1925: 7 & Μιχαηλίδης, 2003: 141 & Clark, 2007: 74).

Γ.2 Υποδοχή, περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων

Οι προσφυγικές ροές προς την Ελλάδα (και, πιο συγκεκριμένα, προς την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας) κατά την δεκαετία 1913-1922 αποτέλεσαν ένα μείζον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πρόβλημα, διότι η ένταση και ο όγκος του προσφυγικού ρεύματος και η επιτακτική ανάγκη για την υποδοχή, την άμεση περίθαλψη και την αποκατάσταση των προσφύγων, εξώθησαν στα όριά τους τις αντοχές της ελληνικής κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος, δοκίμασαν την αποτελεσματικότητα της κρατικής γραφειοκρατίας και ανέδειξαν τις χρόνιες ανεπάρκειες της δημόσιας διοίκησης (Καραμούζη, 1999: 23-24 & Κατσάπης, 2003: 19 & Σαλβάνου, 2018: 37). Εξάλλου, το οικονομικό κόστος του έργου αυτού ήταν τεράστιο, σε σχέση μάλιστα με την κατάσταση των δημόσιων οικονομικών κατά την διάρκεια μίας δεκαετίας πολεμικών κινητοποιήσεων και εσωτερικής κρίσης. Η ιδιωτική πρωτοβουλία και οι φιλανθρωπικές δράσεις, ουσιαστικά ευκαιριακές ή περιστασιακές, δεν επαρκούσαν για την κάλυψη παρά μόνο των άμεσων αναγκών των προσφύγων, ενώ σημαντική στάθηκε η συμβολή, κατά τα χρόνια του παγκόσμιου πολέμου και μετά, ξένων φιλανθρωπικών οργανισμών, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός (Barry, 1919 & Ανδριώτης, 2003: 99 & Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 352).

Η πρώτη απόπειρα αντιμετώπισης των άμεσων αναγκών των προσφύγων έγινε με την λειτουργία του Γραφείου Εργασίας και του Τμήματος Προσφύγων που υπάγονταν στην Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, ενώ από τον Μάιο του 1913 λειτούργησε ειδική Επιτροπή υπό την προεδρία του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας με βασική αρμοδιότητα την παροχή περίθαλψης στους πρόσφυγες των Βαλκανικών πολέμων (Εκθεσις Υπουργείου Οικονομικών, 1916: 6 & Ανδριώτης, 2003: 99). Την άνοιξη του 1914, καθώς το πρόβλημα φαινόταν να μεγεθύνεται με την έλευση χιλιάδων προσφύγων από την Ανατολική Θράκη και τα παράλια της Μικράς Ασίας, συστάθηκε στην Θεσσαλονίκη η *Κεντρική Επιτροπή προς περίθαλψιν και εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών*, η οποία λειτούργησε με ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο οργανόγραμμα και κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα παρεμβάσεων που σκοπό είχαν όχι την αποσπασματική επίλυση των άμεσων προβλημάτων των προσφύγων, αλλά την συνολική αντιμετώπιση ζητημάτων, όπως ήταν η εγκατάσταση και η αποκατάστασή τους (Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920 & Αιλιανός, 1921 & Φωτιάδης, 2009 & Κατσάπης, 2011: 129-130). Στο πλαίσιο των δράσεων της Επιτροπής λειτούργησαν υποεπιτροπές και ειδικά τμήματα που έδρευαν σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας

(Καύκουλα, 1999: 261-262). Υπολογίζεται ότι για τα έτη 1913 και 1914 έτυχαν περίθαλψης συνολικά 117.548 άτομα (Kontogiorgi, 2006). Το 1916 η κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας μεταβίβασε αρμοδιότητες της Επιτροπής σε δύο ανώτατες διευθύνσεις (Διεύθυνση Περιθάλψεως και Διεύθυνση Εποικισμού), ενώ το επόμενο έτος συστάθηκε το Υπουργείο Περιθάλψεως (Ν. 748/1917, με την παράλληλη κατάργηση της Επιτροπής), μία πολιτική επιλογή της κυβέρνησης Βενιζέλου που καταδείκνυε την επείγουσα κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην περιοχή της Μακεδονίας εν μέσω του παγκόσμιου πολέμου, με τους χιλιάδες πρόσφυγες να αναζητούν περίθαλψη και αποκατάσταση, αλλά και το έντονο ενδιαφέρον της κρατικής εξουσίας για την τύχη των προσφύγων (Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920 & Κατσάπης, 2011: 131). Είχε ήδη διαφανεί ότι η πολιτική επιλογή για την εγκατάσταση της μεγάλης μάζας των προσφύγων σε αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας εξυπηρετούσε πιεστικές ανάγκες του κράτους, όπως η πληθυσμιακή πυκνωση των Νέων Χωρών που μετά από την φυγή χιλιάδων αλλοεθνών (Τούρκων και Βουλγάρων) έμοιαζαν εγκαταλελειμμένες ζώνες, η εθνική ομογενοποίηση και η άμεση αποκατάσταση χιλιάδων προσφύγων με την αξιοποίηση των μουσουλμανικών κτημάτων που παρέμεναν ανεκμετάλλευτα και που αποτελούσαν το μοναδικό, άμεσα αξιοποιήσιμο περιουσιακό στοιχείο του κράτους (Πάλλης, 1920: 14 & Κωστόπουλος, 2002: 98-99 & Μιχαηλίδης, 2003: 91 κ.ε & Κωστόπουλος, 2007: 61,65).

Τον Ιούλιο του 1917 με το νομοθετικό διάταγμα *«Περί περιθάλψεως προσφύγων»* επιχειρήθηκε να εξευρεθούν λύσεις σε προβλήματα που προέκυπταν σχετικά με το είδος της παρεχόμενης περίθαλψης και τους τρόπους παροχής της, τους δικαιούχους περίθαλψης, τους μηχανισμούς ελέγχου και εξακρίβωσης της προσφυγικής ιδιότητας και αρκετά ακόμη, γραφειοκρατικά κυρίως θέματα.

Σύμφωνα με επίσημες εκθέσεις (Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920: 22) παρατηρήθηκαν από πολύ νωρίς γραφειοκρατικά κωλύματα και δυσκολίες κατά την εκπόνηση των σχεδίων δράσης του Υπουργείου Περιθάλψεως, καθώς η νομοθετική εξουσία δεν επέτρεπε την κατά βούληση ρύθμιση από το ίδιο το υπουργείο των ζητημάτων που προέκυπταν, αλλά απαιτούνταν εκ νέου νομοθετικές ρυθμίσεις, γεγονός που προκαλούσε σοβαρές καθυστερήσεις και σύγχυση αρμοδιοτήτων μεταξύ των ποικίλων φορέων. Βέβαια, με το νομοθετικό διάταγμα του 1919 *«Περί επεκτάσεως της παρεχόμενης εις τους πρόσφυγας περιθάλψεως και εις άλλας κατηγορίας προσφύγων και αναξιοπαθούντων»* αναδείχθηκαν τα φιλοπροσφυγικά αντανάκλαστικά των βενιζελικών κυβερνήσεων, με την ένταξη στην κατηγορία των νομικά

προστατευόμενων και χρηζόντων περίθαλψης προσφύγων, όλων εκείνων των ομογενών που κατέφθαναν μαζικά, κυρίως από τις περιοχές του Καυκάσου, στην Μακεδονία από το 1919 και μετά (Κατσάπης, 2011: 132). Παράλληλα, το κράτος απέστειλε τον Ιούλιο του 1919 στο Βατούμ του Καυκάσου ειδικές επιτροπές περίθαλψης, απαρτιζόμενες από ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους (μεταξύ των οποίων ο τμηματάρχης του Υπουργείου Περιθάλψεως Ν. Καζαντζάκης), προκειμένου να οργανώσουν την περίθαλψη και να συντονίσουν την μαζική μετακίνηση των χιλιάδων Ελλήνων προσφύγων από περιοχές του Καυκάσου προς το λιμάνι της Θεσσαλονίκης (Χασιώτης, 1997: 279 κ.ε). Επίσης, η ίδρυση της *Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας* το 1919 υπό την διεύθυνση του Παπαναστασίου ήταν η έμπρακτη απόδειξη της κυβερνητικής βούλησης για την οργανωμένη ανασυγκρότηση του αγροτικού χώρου της ευαίσθητης εθνολογικά και οικονομικά περιοχής της Μακεδονίας (Καραδήμου-Γερολύμπου, 1999: 95 & Καύκουλα, 1999: 267).

Ωστόσο, η κυβερνητική αλλαγή του Νοεμβρίου του 1920 επέφερε σημαντικές αλλαγές στην στάση του κράτους απέναντι στους πρόσφυγες. Όπως και στο διάστημα 1915 έως τον Ιούνιο του 1917 η περίθαλψη των προσφύγων στο κράτος της Αθήνας λειτουργούσε υποτυπωδώς, σύμφωνα με επίσημες αναφορές (Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920), έτσι και κατά την άσκηση της εξουσίας από την αντιβενιζελική παράταξη μετά το 1920 πραγματοποιήθηκαν θεσμικές αλλαγές στην αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος. Η ίδρυση του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας το 1921 (σε αντικατάσταση του Υπουργείου Περιθάλψεως) και της *Προσωρινής Γενικής Διευθύνσεως Αποκαταστάσεως Εποίκων Ομογενών Μακεδονίας*, στην οποία συμπεριελήφθησαν όλες οι προηγούμενες υπηρεσίες περίθαλψης, ανοικοδόμησης και εποικισμού, τον Αύγουστο του 1921 (Καύκουλα, 1999: 295), σηματοδότησαν την αλλαγή της κρατικής πολιτικής απέναντι στους πρόσφυγες, μίας πολιτικής που χαρακτηρίστηκε από συγκεντρωτισμό, απογύμνωση του στελεχικού δυναμικού από τους δημόσιους λειτουργούς που είχαν την απαραίτητη εμπειρία και τις εξειδικευμένες γνώσεις για την αντιμετώπιση του θέματος και μείωση των κονδυλίων αποκατάστασης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι η αντιβενιζελική κυβέρνηση κλήθηκε να διαχειριστεί τον κύριο όγκο των προερχόμενων από τον Καύκασο και την νότια Ρωσία προσφύγων κατά το 1921, είχε ως αποτέλεσμα η κατάσταση στον τομέα της περίθαλψης των προσφύγων κατά τις παραμονές της καταστροφής του 1922 να χαρακτηρίζεται ήδη ως τραγική (Καύκουλα, 1999: 274 & Κατσάπης, 2011: 133).

Γ.3 Παλιννόστηση προσφύγων

Οι ιστορικές συνθήκες μετά την υπογραφή της ανακωχής του Μούδρου τον Οκτώβριο του 1918 ευνόησαν την παλιννόστηση των χιλιάδων προσφύγων που είχαν καταφύγει σε περιοχές της Μακεδονίας από την Θράκη και την Μικρά Ασία. Εξάλλου, ήδη από τα πρώτα ρεύματα του 1914, οι πρόσφυγες θεωρούσαν ότι η παρούσα κατάσταση της προσφυγιάς ήταν προσωρινή και είχαν κάνει γνωστή, μέσω της δράσης των προσφυγικών συλλόγων στους οποίους είχαν ενταχθεί, την πρόθεσή τους να επιστρέψουν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, όταν οι συνθήκες θα το επέτρεπαν (Διβάνη, 1999, 59 & Πλουμίδης, 2016: 113, 137, 141). Όμως, η παλιννόστηση αυτή επιβαλλόταν να γίνει συντονισμένα και την εποπτεία της την ανέλαβαν οι ίδιες κρατικές υπηρεσίες που ήταν επιφορτισμένες με την περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων. Η μαζική φυγή από την Μακεδονία χιλιάδων Ελλήνων κατά το 1919 και 1920, ιδίως μετά την αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων στην Σμύρνη (Πλουμίδης, 2016: 167, 173), ήταν ένα έργο που φάνταζε εξίσου πολυδαίδαλο με την περίθαλψη, αφού το κράτος καλούνταν να επιλύσει το θέμα της μεταφοράς και της εγκατάστασης των προσφύγων σε περιοχές που ήταν κατεστραμμένες (Πλουμίδης, 2016: 169), αλλά, παράλληλα, καλούνταν να διαχειριστεί την ξαφνική, νέα απογύμνωση της μακεδονικής υπαίθρου από το ελληνικό στοιχείο, την στιγμή μάλιστα που είχαν δαπανηθεί μεγάλα χρηματικά ποσά για την εγκατάστασή των προσφύγων εκεί (Τσακόγλου, 2011:194). Βέβαια το δημογραφικό κενό που δημιουργούνταν στην περιοχή μπορούσε να καλυφθεί με την έλευση και την εγκατάσταση στην ίδια περιοχή των Καυκάσιων προσφύγων που κατέφθαναν το ίδιο διάστημα (Πάλλης, 1920: 15 & Χασιώτης, 1997: 283-284 & Παπαδόπουλος, 2012: 174 κ.ε).

Σημαντικό ρόλο για τον συντονισμό των διαδικασιών της παλιννόστησης ανέλαβε το Οικουμενικό Πατριαρχείο με την σύσταση της *Κεντρικής Πατριαρχικής Επιτροπής υπέρ των μετατοπισθέντων ελληνικών πληθυσμών*, ενώ στο πλαίσιο της Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης λειτούργησε το χρονικό διάστημα 1919-1922 η *Υπηρεσία Περιθάλψεως και Παλιννοστήσεως* με πλήρεις αρμοδιότητες για τον καθορισμό των προϋποθέσεων παλιννόστησης και τον συντονισμό των ανάλογων ενεργειών (Πλουμίδης, 2016: 167-169). Τελικά, οι επαναπατρισθέντες κάτοικοι της Δυτικής και Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας άγγιξαν τους 150.000.

Η πολιτική διαχείριση, οι οικονομικές προεκτάσεις και οι κοινωνικές διαστάσεις του προσφυγικού ζητήματος στην Μακεδονία κατά το διάστημα 1913-1922

το ανέδειξαν σε ένα από τα βασικά πολιτικά προτάγματα της περιόδου. Τα αριθμητικά δεδομένα δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης της σπουδαιότητας του ζητήματος: από το 1912 έως το 1920 απομακρύνθηκαν από τις εστίες του συνολικά 435.000 Έλληνες (Πελαγίδης, 2009:73), ενώ η Μακεδονία δέχτηκε την συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων, από τους οποίους ένα πολύ μεγάλο ποσοστό παλιννόστησε στους τόπους καταγωγής του. Η επιτακτικότητα της περίθαλψης των προσφύγων για την αποφυγή μιας επαπειλούμενης ανθρωπιστικής κρίσης, η σύνδεση της εγκατάστασης και αποκατάστασής τους με την αναπόφευκτη πλέον αγροτική μεταρρύθμιση (Καύκουλα, 1999: 278 & Σαλβάνου, 2018: 59), η εθνική αναγκαιότητα του πλήρους εξελληνισμού της Μακεδονίας, η απόλυτη συμπαράταξη των ομογενών με τον βενιζελικό χώρο εν μέσω Εθνικού Διχασμού (Mazower, 2006: 369 & Καμούζης, 2011: 151 & Πλουμίδης, 2016: 164) καθώς και η εξέλιξη του προσφυγικού ανάλογα με τις διεθνείς συνθήκες και συγκυρίες (Gatrell, 2007), είναι θέματα που απασχόλησαν την πολιτική ζωή και μονοπώλησαν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης και του Τύπου της εποχής, άλλοτε κινητοποιώντας τα φιλάνθρωπα αντανακλαστικά της κοινωνίας, άλλοτε προκαλώντας μορφές πόλωσης και άλλοτε αδιαφορία για τα προβλήματα που προκαλούνταν ή βίωναν οι πρόσφυγες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Δ. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι μεγάλες θεματικές ενότητες που διακρίθηκαν κατά την επεξεργασία του ερευνητικού υλικού είναι οι εξής: Α) Πολιτική διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος (στην οποία περιλαμβάνονται τα εξής υποκεφάλαια και ενότητες: 1. Κρατικές πολιτικές αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος: α) Πολιτικές υποδοχής και περίθαλψης, β) Πολιτικές εγκατάστασης και αποκατάστασης, γ) Πολιτικές παλιννόστησης. 2. Τοπικές αρχές και μικρής κλίμακας δράσεις. 3. Φιλανθρωπική δραστηριότητα: α) Ελληνική ιδιωτική πρωτοβουλία: σύλλογοι, οργανώσεις, δράσεις ευεργετών και ο ρόλος της εκκλησίας, β) Ο ρόλος των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων. 4. Ο ρόλος των συμμαχικών επιτελείων) και Β) Ατομική και κοινωνική/συλλογική δράση των προσφύγων (στην οποία περιλαμβάνονται τα εξής υποκεφάλαια: 1. Συγκρότηση, ρόλος και δράση των προσφυγικών συλλόγων και 2. Συνδικαλιστική δραστηριότητα των προσφύγων). Παράλληλα, έχουν καταγραφεί και οι αναφορές που σχετίζονται με τις αφίξεις των προσφύγων, τις συνθήκες ζωής και τις αφηγήσεις ζωής των προσφύγων, διεθνή θέματα σχετικά με τις προσφυγικές ροές στην Ελλάδα και αστυνομικό δελτίο που αφορά αποκλειστικά τους πρόσφυγες, όπως φαίνονται στις αντίστοιχες ξεχωριστές υποκατηγορίες των συγκεντρωτικών πινάκων. Για την συστηματοποίηση της κωδικοποίησης επιλέχθηκαν οι εξής γενικευτικοί όροι: *κράτος* (που περιλαμβάνει: *περίθαλψη, εγκατάσταση, επαγγελματική μέριμνα, κρατική δράση, πολιτική διάσταση, προβλήματα/δυσχέρειες*), *τοπικές αρχές, ιδιωτική πρωτοβουλία, σύμμαχοι, ελληνοτουρκική συμφωνία, αφίξεις προσφύγων, αφηγήσεις ζωής/συνθήκες ζωής, αστυνομικό δελτίο, διεθνή, ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα, παλιννόστηση, προσφυγικοί σύλλογοι, συνδικαλιστική δράση.*

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η θεματική κατηγοριοποίηση έχει γίνει με κριτήριο την αξιολόγηση της ουσιαστικής πληροφορίας-εστίασης κάθε αναφοράς, κάτι που σημαίνει ότι μία αναφορά που έχει ενταχθεί, για παράδειγμα, στην κατηγορία *κρατικές πολιτικές/περίθαλψη* περιέχει πληροφορίες σχετικές με τις εστιασμένες στην άμεση περίθαλψη των προσφύγων κρατικές δράσεις. Βέβαια, η εφαρμογή στεγανών σε καθημερινά δημοσιογραφικά κείμενα δεν μπορεί να είναι πάντοτε δεδομένη και γι' αυτό συχνά μία αναφορά ενδέχεται να εντάσσεται σε δύο ή περισσότερες υποκατηγορίες, αλλά να εγγράφεται στην κύρια από αυτές, σύμφωνα με την κρίση του γράφοντος. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, οι αναφορές κατηγοριοποιούνται ανάλογα με το

είδος του δημοσιογραφικού κειμένου: ειδησεογραφία, ρεπορτάζ, ανταπόκριση, αρθρογραφία, σχόλιο, παρεμβατικό κείμενο (μία ειδική κατηγορία κεντρικού πρωτοσέλιδου κειμένου που θίγει θέματα της επικαιρότητας και ουσιαστικά εντάσσει την εφημερίδα στον δημόσιο χώρο με την άσκηση πολιτικής παρέμβασης προς την κατεύθυνση εξεύρεσης λύσεων σε προβλήματα, άσκησης κριτικής σε κρατικούς χειρισμούς, επίκλησης στο συναίσθημα των αναγνωστών), ή της αναφοράς (επίσημες κρατικές προκηρύξεις, ανακοινώσεις, διαφημίσεις, επιστολές, τηλεγραφήματα, εξωτερικές καταχωρίσεις).

Για να είναι περισσότερο εύληπτη η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας επιλέχθηκε η κατ' έτος παρουσίαση του υλικού και η χρήση συγκεντρωτικών πινάκων, στους οποίους φαίνονται οι κατηγορίες και τα υποθέματα των αναφορών καθώς και το είδος του δημοσιογραφικού κειμένου. Ακριβώς όμως για να αποφευχθεί μία ακραία ποσοτικοποίηση, στην αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων επιλέχθηκε να μην αναφέρεται ο ακριβής αριθμός των αναφορών ανά θέμα, αλλά η ποιοτική αξιολόγηση του πλήθους ή της συχνότητας των αναφορών.

Η αποδελτίωση των καθημερινών φύλλων της εφημερίδας ξεκίνησε από τον Αύγουστο του **1913**, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου. Η έρευνα απέδωσε ένα σύνολο 40 αναφορών, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στο Πίνακα 1 που ακολουθεί:

Πίνακας 1: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	Πολιτική διαχείριση	23	24
	ατομική και κοινωνική δράση	1	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	8	8
	ατομική και κοινωνική δράση		
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	3	3
	ατομική και κοινωνική δράση		
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	2	2
	ατομική και κοινωνική δράση		
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα		3
	διαμαρτυρίες		
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές, ευχαριστήρια, ψηφίσματα, εκκλήσεις	3	
σύνολο αναφορών		40	40

Το μεγαλύτερο σύνολο αναφορών είναι ειδησεογραφικού περιεχομένου κείμενα (συνολικά 24, εκ των οποίων τα 23 εντάχθηκαν στην θεματική κατηγορία

«πολιτική διαχείριση»), ενώ ακολουθούν τα κείμενα ερμηνευτικής δημοσιογραφίας (συνολικά 8), 3 επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις, 2 παρεμβατικά κείμενα και 1 χρονογράφημα. Στους Πίνακες 2 και 3 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 2: Πολιτική διαχείριση 1913

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	4	2		1		24
	περίθαλψη	4					
	επαγγελματική μέριμνα						
	κρατική δράση	7	3	2	1		
	πολιτική διάσταση						
	προβλήματα, δυσχέρειες						
τοπικές αρχές							
ιδιωτική πρωτοβουλία		2					2
σύμμαχοι							
ελληνοτουρκική συμφωνία							
αφίξεις προσφύγων		4					4
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		2	1				3
αστυνομικό δελτίο							
διεθνή							
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα							
παλιννόστηση							
σύνολο		23	6	2	2	6	39

Πίνακας 3: Ατομική και κοινωνική δράση προσφύγων 1913

θεματική ενότητα	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις-διαμαρτυρίες	λοιπά	σύνολο
προσφυγικοί σύλλογοι	1						1
συνδικαλιστική δράση							
σύνολο	1						1

Από την επεξεργασία των πινάκων φαίνεται ότι η εφημερίδα ασχολήθηκε με το ζήτημα της «πολιτικής διαχείρισης» των προσφυγικών ρευμάτων, το οποίο προέκυψε μετά το τέλος του Β' Βαλκανικού πολέμου και την υπογραφή της συνθήκης του

Βουκουρεστίου, ενώ η συλλογική δραστηριότητα των προσφύγων ήταν προς το παρόν ανύπαρκτη ή πολύ περιορισμένη για να απασχολεί συστηματικά το έντυπο. Η ειδησεογραφία συμπεριέλαβε θέματα για την μεγάλη αύξηση του αριθμού των διωκόμενων ομογενών (αποτέλεσμα της έκρηξης βίας, βασανισμών και καταπιέσεων) που προέρχονταν από το Μελένικο, το Μοναστήρι, την Βόρειο Ήπειρο, το Νευροκόπι και περιοχές της Θράκης (Δεδέαγατς) και οι οποίοι κατέφευγαν σε ελεύθερες ελληνικές περιοχές. Ακόμη, υπήρξαν αναφορές για τις σύντονες προσπάθειες του κρατικού μηχανισμού να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που δημιουργούνταν στους χώρους συγκέντρωσης προσφύγων (λόγου χάρι, για την αντιμετώπιση των αυξημένων κρουσμάτων χολέρας, για την καθαριότητα), για την σχεδιαζόμενη ως μόνιμη εγκατάστασή τους, μεταξύ άλλων περιοχών και στο Κιλκίς, για την πρόθεση του γενικού διοικητή Δραγούμη και του διαδόχου του Ρέπουλη να αποκαταστήσουν τους πρόσφυγες θεωρώντας τους ως θύματα της «ελληνικής ιδέας». Επιπλέον, έγιναν αναφορές στο φιλανθρωπικό έργο του συλλόγου των Κυριών της Θεσσαλονίκης, στην έντονη παρουσία των προσφύγων στους επίσημους εορτασμούς για την πρώτη επέτειο απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης και το πατριωτικό τους φρόνημα όπως επίσης και στις καταγγελίες για διανομή κακής ποιότητας άρτου στους πρόσφυγες, με την επισήμανση της εφημερίδας ότι επρόκειτο τελικά για μεγαλοποίηση εκ μέρους του Τύπου ενός μεμονωμένου γεγονότος.

Ως προς την αρθρογραφία και τον σχολιασμό της επικαιρότητας, οι θετικές αναφορές στο έργο της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και των κρατικών φορέων για την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος και για την άμεση υποστήριξη των προσφύγων που υπέστησαν ταπεινώσεις και βασανισμούς αλλά παρέμειναν περήφανοι και αγωνιστές, ήταν από τις πιο σημαντικές. Επίσης, υπήρξε άρθρο που στηλίτευε τις εξευτελιστικές συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων αλλά και θετικός σχολιασμός των πυρετωδών εργασιών που συντελούνταν εν όψει χειμώνα προκειμένου να εξασφαλιστεί η στέγαση των προσφύγων. Η αναφορά στην ανάγκη περαιτέρω κρατικής ενίσχυσης των προσφύγων και δραστηριοποίησης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, με την εφημερίδα να ανοίγει η ίδια κατάλογο εισφορών με την συνδρομή της εκκλησίας, είναι επίσης ενδεικτικές του κλίματος συμπαράστασης προς τους πρόσφυγες που διαμορφωνόταν την περίοδο εκείνη. Τέλος, εντοπίστηκε ένα κείμενο που παρουσίαζε την αυξανόμενη τάση μετανάστευσης νέων προς την Αμερική, θέμα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί άμεσα από την Γενική Διοίκηση καθώς στοίχιζε σε

απώλεια εργατικής δύναμης από την Μακεδονία σε μία περίοδο που την είχε απόλυτη ανάγκη.

Τα παρεμβατικά κείμενα παρουσίασαν με μία κριτική ματιά το ζήτημα της παρατηρούμενης, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου, αθρόας αύξησης της μετανάστευσης ομογενών από τα ελληνικά κέντρα της Θράκης προς την Ελλάδα, εξέλιξη που είχε αρνητικό αντίκτυπο στην εθνολογική σύσταση επίμαχων περιοχών, και το ζήτημα της ανάδειξης της εθνικής και οικονομικής σημασίας της Μακεδονίας, η οποία θα μπορούσε, με τους κατάλληλους κρατικούς χειρισμούς και την λήψη μέτρων, να λειτουργήσει ως μοχλός ανάπτυξης για το κράτος.

Υπήρξαν επίσης: μία πρόσκληση για σύσκεψη προς τους Ηπειρώτες, μία επιστολή αναγνώστη υπέρ των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Κατερίνης, η ανακοίνωση οργάνωσης επίσημης δημοπρασίας για κατασκευή παραπηγμάτων, ένα χρονογράφημα με τίτλο *Οι πρόσφυγες* και η αναγγελία αρραβώνων της κόρης του γενικού διοικητή Δραγούμη, η οποία, όπως τονίζεται χαρακτηριστικά, ήταν γνωστή για την δράση της υπέρ της περίθαλψης των προσφύγων.

Για το έτος **1914** η έρευνα απέδωσε ένα σύνολο 562 αναφορών, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στο Πίνακα 4 που ακολουθεί.

Πίνακας 4: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	305	344
	ατομική και κοινωνική δράση	39	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	87	102
	ατομική και κοινωνική δράση	15	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	43	58
	ατομική και κοινωνική δράση	15	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	31	35
	ατομική και κοινωνική δράση	4	
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα	7	23
	διαμαρτυρίες	7	
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές	9	
σύνολο αναφορών			562

Ο μεγαλύτερος αριθμός αναφορών είναι ειδησεογραφικού χαρακτήρα κείμενα εστιασμένα στην «πολιτική διαχείριση» (305 επί συνόλου 344), ακολουθούν τα άρθρα και τα σχολιογραφικά κείμενα (σε σύνολο 102 τα 87 αφορούν στην ενότητα «πολιτική διαχείριση» και τα 15 στην «ατομική και κοινωνική δράση»), οι επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις (σε σύνολο 58 οι 43 αφορούν στην «πολιτική διαχείριση» και οι 15 στην «ατομική και κοινωνική δράση») και τα παρεμβατικά κείμενα (σε

σύνολο 35 τα 31 αναφέρονται στην «πολιτική διαχείριση» και τα 4 στην «ατομική και κοινωνική δράση»), ενώ εντοπίστηκαν και 23 αναφορές που δεν εντάσσονται στις παραπάνω κατηγορίες (διαφημίσεις, τηλεγραφήματα, αγγελίες, επιστολές αναγνωστών και 7 κείμενα κριτικής σε άλλα έντυπα). Στους Πίνακες 5 και 6 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 5: Πολιτική διαχείριση 1914

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	42	17	3	2		233
	περίθαλψη	3	1	6			
	επαγγελματική μέριμνα	11		3			
	κρατική δράση	44	4	2	3		
	πολιτική διάσταση	7	13	1	13		
	προβλήματα, δυσχέρειες	24	13	13	8		
τοπικές αρχές		4	3	1	3		11
ιδιωτική πρωτοβουλία		37	5	2	2		46
σύμμαχοι		1					1
ελληνοτουρκική συμφωνία		8					8
αφίξεις προσφύγων		64					64
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		31					31
αστυνομικό δελτίο		12					12
διεθνή		4					4
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		6					6
παλιννόστηση		7					7
σύνολο		305	56	31	31	66	489

Πίνακας 6: Ατομική και κοινωνική δράση προσφύγων 1914

θεματική ενότητα	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις-διαμαρτυρίες	λοιπά	σύνολο
προσφυγικοί σύλλογοι	16	3	5		17	3	44
συνδικαλιστική δράση	18	5	1	4		1	29
σύνολο	34	8	6	4	17	4	73

Η συντριπτική πλειοψηφία των αναφορών (489) άπτεται της θεματικής ενότητας «πολιτική διαχείριση», ενώ σχετικά με την ενότητα «ατομική και κοινωνική

δράση» οι αναφορές φθάνουν τις 73. Αναλυτικότερα, η εφημερίδα παρουσίασε ειδησεογραφία, ρεπορτάζ και ανταποκρίσεις που σχετίζονταν με την κρατική δράση και τα κρατικά μέτρα υποδοχής των προσφύγων και αντιμετώπισης των πρώτων αναγκών τους (διατροφή, στέγαση, υγεία), την κρατική μέριμνα για την εγκατάστασή τους, τα μέτρα για εξεύρεση εργασίας, την λειτουργία Γραφείου Περιθάλψεως και Γραφείου Εργασίας, την τήρηση στατιστικής και την απογραφή των προσφύγων καθώς και την σύνταξη στρατολογικών καταλόγων προσφύγων σε συνεργασία με τους προσφυγικούς συλλόγους, την επιδοματική πολιτική, την αναγκαιότητα αραίωσης των προσφύγων στις Νέες Χώρες με την μεταφορά τους στην Παλαιά Ελλάδα - αλλά και την εγκατάλειψη του σχεδίου αυτού - την ψήφιση νομοσχεδίων για την αντιμετώπιση των αναγκών των προσφύγων (αξιοποίηση των δημόσιων κτημάτων, επιτάξεις, απαλλοτριώσεις), την θετική δράση κρατικών αξιωματούχων. Επιπλέον, συχνές ήταν οι αναφορές στις νέες αφίξεις προσφύγων (μεταξύ των οποίων βρίσκονταν και ξένοι, όπως Βούλγαροι, Σέρβοι, Ισραηλίτες και Καυκάσιοι μουσουλμάνοι), στα προβλήματα που ανέκυπταν διαρκώς σχετικά με την δημόσια υγεία ή λόγω της χρήσης των σχολικών κτηρίων ως χώρων προσωρινής στέγασης των προσφύγων, στα παράπονα και τις καταγγελίες για την αναλγησία κρατικών υπαλλήλων και της δημαρχίας Θεσσαλονίκης για τα προβλήματα των προσφύγων, στην γραφειοκρατία και τις διαμάχες προσφύγων και Τούρκων ιδιοκτητών για τα επίμαχα κτήματα. Συχνότατες είναι οι αναφορές στην φιλανθρωπική δράση ιδιωτών και συλλόγων (όπως η Επιτροπή Κυριών) με την διοργάνωση εκδηλώσεων και εράνων και στην συμμετοχή των προσφύγων σε συλλόγους και σωματεία για την ενδυνάμωση της φωνής τους στον δημόσιο χώρο. Εμφανίζονται ακόμη ειδησεογραφικές αναφορές σχετικές με την συνδικαλιστική δράση των καπνεργατών προσφύγων της Μακεδονίας, με την ελληνοτουρκική συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών και με το πρόωρο, όπως αποδείχθηκε, ενδεχόμενο της παλιννόστησης μερίδας προσφύγων.

Τα κείμενα γνώμης, τα άρθρα και τα σχόλια της εφημερίδας εστίασαν ιδιαίτερα στο ζήτημα της περίθαλψης και εγκατάστασης των προσφύγων που παρουσιάστηκε ως άμεση κρατική προτεραιότητα, όπως φάνηκε από τις συχνές δηλώσεις του πρωθυπουργού Βενιζέλου, την συγκρότηση Επιτροπής προσφύγων, την μέριμνα για αναγκαστικές απαλλοτριώσεις μουσουλμανικών κτημάτων και περιουσιών. Η εφημερίδα μέσα από τακτικά κείμενα επιχειρούσε να παρέμβει στην δημόσια σφαίρα πιέζοντας για εξεύρεση λύσεων και υπενθυμίζοντας τις κρατικές υποχρεώσεις απέναντι στους πρόσφυγες, ασκώντας κριτική, ενίοτε αυστηρή, στους υπαλλήλους που

βαρύνονταν με καταγγελίες από τον προσφυγικό κόσμο και επικρίνοντας την «τουρκική» δημαρχία της Θεσσαλονίκης για διασπάθιση δημοσίου χρήματος και για αβλεψίες και ολιγωρία στο ζήτημα της δημόσιας υγιεινής. Επιπλέον, εκφράστηκαν γνώμες υπέρ της αναγκαιότητας ίδρυσης και ενίσχυσης της λειτουργίας προσφυγικών συλλόγων, υπέρ της ενίσχυσης της φιλανθρωπικής δραστηριότητας και υπέρ της συνδικαλιστικής δράσης των προσφύγων στις καπνοπαραγωγικές περιφέρειες. Επικριτική στάθηκε η εφημερίδα απέναντι στην ισραηλιτική κοινότητα διότι δεν έδειχνε διάθεση συνδρομής στο προσφυγικό ζήτημα (λόγω άρνησης παραχώρησης των ισραηλιτικών σχολείων για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων) αλλά και απέναντι στα μέλη των διοικητικών συμβουλίων των προσφυγικών συλλόγων που συγκρούονταν μεταξύ τους. Σημαντικό τμήμα της αρθρογραφίας βέβαια αποτελούνταν από κείμενα που διεκτραγωδούσαν τα βάσανα των νέων προσφύγων και στέκονταν με συμπάθεια απέναντί τους για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν.

Ως προς την ειδική κατηγορία των παρεμβατικών κειμένων, μεγάλο μέρος τους εστίασε στους τρόπους άμεσης αντιμετώπισης των προβλημάτων των προσφύγων από το κράτος, προωθώντας την στρατηγική ενίσχυσης των Νέων Χωρών με την αξιοποίηση των προσφύγων και αναδεικνύοντας τις πολιτικές σκοπιμότητες που υποκρύπτονταν πίσω από το προσφυγικό ζήτημα. Οι επικρίσεις για την άδικη αντιμετώπιση της Μακεδονίας σε σχέση με την Παλαιά Ελλάδα ήταν έντονες όπως και οι καταγγελίες για καθυστερήσεις και υπαναχωρήσεις τόσο από την κρατική εξουσία όσο και από τον δήμο Θεσσαλονίκης. Δεν λείπουν ακόμη οι συχνές εκκλήσεις και προτροπές για ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον τομέα της φιλανθρωπίας. Άξια λόγου είναι η υπεράσπιση από μέρους της εφημερίδας των εργατικών αγώνων των προσφύγων και η καταγγελία της εφημερίδας «*Νέα Αλήθεια*» (το πολιτικό προφίλ της οποίας ήταν επίσης φιλελεύθερο) για την επιχειρούμενη από μέρους της κατασυκοφάντηση της απεργίας των καπνεργατών.

Η ιδιαίτερη σημασία των προσφυγικών συλλόγων αποκαλύπτεται από τις συχνές αναφορές στην ίδρυση σωματείων, από τις καταχωρίσεις που καλούσαν τους πρόσφυγες να συμμετάσχουν σε εκλογές ανάδειξης διοικητικών συμβουλίων, από γενικές ανακοινώσεις αλλά και εκκλήσεις για φιλανθρωπική δράση και τα υπομνήματα διαμαρτυρίας προς πολιτικές προσωπικότητες για τις αδικίες που υφίστατο ο προσφυγικός κόσμος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν βέβαια οι επικριτικές αναφορές σε εφημερίδες, όπως το «*Φως*» ή η «*Νέα Αλήθεια*» που εμφανίζονται να μην τηρούν φιλοπροσφυγική

στάση. Επίσης, δημοσιεύτηκαν επιστολές προσφύγων προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο και τον Βενιζέλο, διαφημίσεις καταστήματος ρούχων που απευθυνόταν σε πρόσφυγες και αγγελίες για αναζήτηση εργασίας από πρόσφυγες.

Τέλος, οι επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις που δημοσίευσε η εφημερίδα ήταν η Έκθεση της επιτροπής Νεγρεπόντη για το προσφυγικό ζήτημα, η εγκύκλιος του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Σοφούλη για την απαλλοτρίωση κτημάτων, ολόκληρο το νομοσχέδιο «περί Εγκαταστάσεως προσφύγων» (επί δέκα συνεχείς ημέρες) και ένα σύνολο ανακοινώσεων μειοδοτικών διαγωνισμών ή πλειστηριασμών για την προμήθεια απαραίτητων ειδών για την περίθαλψη και εγκατάσταση των προσφύγων.

Αναφορικά με το **1915** πρέπει να επισημανθεί ότι δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν τα ημερήσια φύλλα της εφημερίδας για το χρονικό διάστημα από 1 Ιανουαρίου έως και 30 Ιουνίου και ότι η επεξεργασία του υλικού αφορά στο υπολειπόμενο διάστημα του έτους (από τον Ιούλιο έως και τον Δεκέμβριο 1915). Εντοπίστηκαν 186 συνολικά αναφορές, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στο Πίνακα 7 που ακολουθεί.

Πίνακας 7: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	102	112
	ατομική και κοινωνική δράση	10	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	26	34
	ατομική και κοινωνική δράση	8	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	17	24
	ατομική και κοινωνική δράση	7	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	4	5
	ατομική και κοινωνική δράση	1	
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα	5	11
	διαμαρτυρίες	4	
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές, ευχαριστήρια, συνεντεύξεις	2	
σύνολο αναφορών			186

112 αναφορές αποτελούν την ειδησεογραφική κάλυψη των θεμάτων (οι 102 εντάχθηκαν στην κατηγορία «πολιτική διαχείριση» και οι 10 στην κατηγορία «ατομική και κοινωνική δράση»), οι 34 καλύπτουν ερμηνευτικά την επικαιρότητα (οι 26 σχετικά με την «πολιτική διαχείριση» και οι 8 σχετικά με την «ατομική και κοινωνική δράση») και οι 24 είναι επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις. Εμφανίστηκαν επίσης 5 παρεμβατικά κείμενα (από τα οποία τα 4 ήταν σχετικά με την «πολιτική διαχείριση») καθώς και 11 αναφορές γενικού ενδιαφέροντος (από τις οποίες οι 5 αποτελούσαν

κριτική σε άλλα έντυπα για το ζήτημα της κάλυψης του προσφυγικού και 4 ήταν διαμαρτυρίες αναγνωστών ή φορέων). Στους Πίνακες 8 και 9 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 8: Πολιτική διαχείριση 1915

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	7	1	1	1		65
	περίθαλψη	4	1				
	επαγγελματική μέριμνα	2					
	κρατική δράση	26	2	3			
	πολιτική διάσταση			3	2		
	προβλήματα, δυσχέρειες	6	5	1			
τοπικές αρχές		1					1
ιδιωτική πρωτοβουλία		9		5			14
σύμμαχοι		1					1
ελληνοτουρκική συμφωνία							
αφίξεις προσφύγων		2					2
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		8	3	1	1		13
αστυνομικό δελτίο		7					7
διεθνή							
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		29					29
παλιννόστηση							
σύνολο		102	12	14	4	23	155

Πίνακας 9: Ατομική και κοινωνική δράση προσφύγων 1915

θεματική ενότητα	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις-διαμαρτυρίες	λοιπά	σύνολο
προσφυγικοί σύλλογοι	10	3	5	1	11	1	31
συνδικαλιστική δράση							
σύνολο	10	3	5	1	11	1	31

Από την επεξεργασία των δεδομένων φαίνεται ότι, όπως και στην περίπτωση του 1914, έτσι και το 1915 η συντριπτική πλειοψηφία των αναφορών (155) εντάσσονται στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση», ενώ μόλις 31 σχετίζονται με την θεματική ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση».

Πιο συγκεκριμένα, η ειδησεογραφική κάλυψη περιλαμβάνει θέματα όπως: οι κρατικές δράσεις για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος (μεταξύ άλλων, λειτουργία της Επιτροπής προσφύγων, διορισμός ή αντικατάσταση μελών της Επιτροπής, επιθεωρήσεις οικισμών από μέλη της Επιτροπής για διαπίστωση των πραγματικών συνθηκών διαβίωσης των προσφύγων, ψήφιση νομοσχεδίου για την διαχείριση των κτημάτων και η ένταση που προκάλεσε η συζήτηση αυτή στην Βουλή, φοροαπαλλαγές για τους πρόσφυγες, στατιστική των προσφύγων), οι δράσεις για την διαφύλαξη της δημόσιας υγείας μετά την εμφάνιση θανατηφόρων μεταδοτικών ασθενειών, τα μέτρα που λήφθηκαν για την εγκατάσταση (λόγου χάρη, η ανάγκη επιτάξεων κτηρίων και κτημάτων) και την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων (μεταξύ των οποίων σημαντική φαίνεται η εργασία προσφύγων σε δημόσια έργα), η γραφειοκρατική προσέγγιση του ζητήματος της ιθαγένειας και της στρατολογίας των προσφύγων (από την εγγραφή στους στρατολογικούς καταλόγους έως την αναστολή και την απαλλαγή στρατολόγησης). Ακόμη, η εφημερίδα επέμεινε με ρεπορτάζ στο ζήτημα των συνεχών εξώσεων των εγκατεστημένων σε τουρκικές ιδιοκτησίες προσφύγων και της ταλαιπωρίας που υφίσταντο για τον καθαρά πολιτικό λόγο της εξυπηρέτησης από την κυβέρνηση και τον δήμο των μουσουλμάνων μπέηδων σε βάρος των προσφύγων, αλλά και στο ζήτημα των συνεχών αφίξεων προσφύγων, μεταξύ των οποίων από τον Οκτώβριο και μετά συγκαταλέγονταν πολλοί Σέρβοι. Σημαντικό χώρο καταλαμβάνουν οι αναφορές σε δωρεές και φιλανθρωπικές δράσεις (μεταξύ άλλων, από ομογενείς της Καλκούτας για την ίδρυση φθισιατρείου, από την βασίλισσα, από επιτροπές Κυριών), οι καταγγελίες για την άσχημη συμπεριφορά δημοτικών υπαλλήλων προς τους πρόσφυγες, για τον διορισμό ανώτερου υπαλλήλου με ευνοιοκρατικά κριτήρια, για την απόλυση προσφύγων δημοδιδασκάλων και για την καθυστέρηση εκκένωσης των σχολικών κτηρίων από τους πρόσφυγες, κάτι που παρεμπόδιζε την ομαλή έναρξη του σχολικού έτους. Τέλος, οι αστυνομικής υφής ειδήσεις με εμπλοκή προσφύγων προκάλεσαν το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον (αναφορές σε ατυχήματα, φόνο, εξαφάνιση, πνιγμό ή κατασπάραξη από λύκους προσφύγων).

Η αρθρογραφία και τα σχολιογραφικά κείμενα προβάλλουν ιδιαίτερα την ανάγκη λήψης άμεσων μέτρων για την επίλυση των προβλημάτων των προσφύγων, ενώ παράλληλα ασκούν δριμεία κριτική στις αρχές και τους κρατικούς φορείς (μεταξύ των οποίων και η Επιτροπή προσφύγων) για τις παρατηρούμενες μειώσεις των προσφυγικών επιδομάτων, την κατάργηση των συσσιτίων, την μείωση των κονδυλίων

για την αποκατάσταση των προσφύγων, την μεροληπτική και άδικη στάση τους απέναντι στους πρόσφυγες με την εξυπηρέτηση των αιτημάτων των Τούρκων ιδιοκτητών (που εμφανίζονται να απαιτούν την βίαιη έξωση των προσφύγων από τις ιδιοκτησίες τους και να μην καταβάλουν ημερομίσθια). Η επίθεση στο αντίπαλο έντυπο «Φως» και τον πρωθυπουργό Γούναρη για την πολιτική εκμετάλλευση των προσφύγων είναι εξίσου σημαντικές. Επιπρόσθετα, η εφημερίδα εμμένει στην αναγκαιότητα εκπόνησης ενός εμπεριστατωμένου σχεδίου για την οριστική επίλυση του προσφυγικού ζητήματος με την παράλληλη ενίσχυση της μακεδονικής υπαίθρου και οικονομίας, κάνει εκκλήσεις για ενίσχυση των φιланθρωπικών δράσεων, χαιρετίζει την δράση του πανθρακικού συνεδρίου αλλά και επικρίνει τον Μικρασιατικό σύλλογο λόγω των φημών ότι αντιτίθεται στην στρατολόγηση των προσφύγων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη η άσκηση κριτικής, κυρίως μέσω απλών σχολίων στην πρώτη σελίδα του εντύπου, στους προσκόπους της πόλης για την μη δραστηριοποίησή τους σε εράνους, και στην κοινωνία και την εκκλησία για την μη ενεργή εκδήλωση φιλανθρωπικών αισθημάτων απέναντι στους πρόσφυγες, ιδίως τις μέρες των Χριστουγέννων.

Παράλληλα, τα παρεμβατικά κείμενα εστιάζουν στην πολιτική διάσταση του προσφυγικού ζητήματος και αποκαλύπτουν το έντονα διχαστικό πολιτικό κλίμα της συγκεκριμένης περιόδου. Η εγκατάλειψη των προσφύγων στην τύχη τους λόγω μιας παράλογης πολιτικής και της σπατάλης και η ενδοτικότητα απέναντι στις απαιτήσεις των Τούρκων μπέηδων που εξωθούσαν εκατοντάδες πρόσφυγες στην έξωση και την εξαθλίωση, ήταν θέματα, για τα οποία διεξήχθησαν έντονες συζητήσεις στην Βουλή που η εφημερίδα τόνιζε ιδιαίτερα στο πλαίσιο της παρεμβατικής της τακτικής. Παράλληλα, εκθείαζε το έργο των δραστήριων προσφυγικών συλλόγων καθώς και την πολιτική του Βενιζέλου.

Η δραστηριότητα των προσφυγικών συλλόγων καλύφθηκε με αναφορές στην διεξαγωγή του πανθρακικού συνεδρίου, την ίδρυση του Εθνικού σωματείου (στο οποίο η εφημερίδα ήταν αρωγός), στο έργο τοπικών συλλόγων και στις διαμαρτυρίες για την ανθελληνική, όπως κρίνουν, προπαγάνδα που επιχειρήθηκε από έντυπα, όπως το «Φως», η «Γενή Ασρ», η «Νουβώ Σιεκλ».

Τέλος, μεταξύ των επίσημων ανακοινώσεων-καταχωρίσεων συγκαταλέγονται τακτικές αναγγελίες διαγωνισμών και δημοπρασιών για την προμήθεια υλικών απαραίτητων για την περίθαλψη των προσφύγων.

Από την επεξεργασία των φύλλων της εφημερίδας του **1916** καταγράφηκαν συνολικά 307 αναφορές, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στο Πίνακα 10 που ακολουθεί.

Πίνακας 10: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	122	131
	ατομική και κοινωνική δράση	9	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	53	58
	ατομική και κοινωνική δράση	5	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	56	68
	ατομική και κοινωνική δράση	12	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	7	7
	ατομική και κοινωνική δράση		
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα	2	43
	διαμαρτυρίες	7	
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές, ευχαριστήρια, συνεντεύξεις, κριτικές, χρονογραφήματα	34	
σύνολο αναφορών			307

Οι 131 αναφορές είναι ειδησεογραφικού χαρακτήρα (με 122 από αυτές να εντάσσονται στην θεματική «πολιτική διαχείριση» και 9 στην θεματική «ατομική και κοινωνική δράση»), ενώ τα κείμενα ερμηνευτικής προσέγγισης είναι 58 συνολικά (τα 53 εντάχθηκαν στην ενότητα «πολιτική διαχείριση» και τα 5 στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση») και τα παρεμβατικά κείμενα είναι 7 (όλα σχετικά με την ενότητα «πολιτική διαχείριση»). Οι επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις αριθμούν 68 συνολικά κείμενα (με την πλειοψηφία τους, 56 στον αριθμό, σχετικές με την «πολιτική διαχείριση»), ενώ εντοπίστηκαν και 43 συνολικά αναφορές γενικού ενδιαφέροντος (μεταξύ των οποίων ήταν τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές, κριτικές, χρονογραφήματα, συνεντεύξεις και διαμαρτυρίες). Στους Πίνακες 11 και 12 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 11: Πολιτική διαχείριση 1916

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	13	2	3	1		104
	περίθαλψη	4		3			
	επαγγελματική μέριμνα	1					
	κρατική δράση	42	9	8	2		

	πολιτική διάσταση	2	6	2	1		
	προβλήματα, δυσχέρειες	1	1	3			
τοπικές αρχές		2			1		3
ιδιωτική πρωτοβουλία		23	3	4	1		31
σύμμαχοι		8	1	1			10
ελληνοτουρκική συμφωνία							
αφίξεις προσφύγων		2	3				5
αφηγήσεις ζωής- συνθήκες ζωής		15	2	1			18
αστυνομικό δελτίο		1					1
διεθνή							
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		8		1			9
παλιννόστηση					1		1
σύνολο		122	27	26	7	87	269

Πίνακας 12: Ατομική και κοινωνική δράση προσφύγων 1916

θεματική ενότητα	ειδησεογρα- φικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις- διαμαρτυρίες	λοιπά	σύν- ολο
προσφυγικοί σύλλογοι	8	3	2		19	5	37
συνδικαλιστική δράση	1						1
σύνολο	9	3	2		19	5	38

Από τις 307 αναφορές οι 269 εντάχθηκαν στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση» και οι 38 στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση». Ως προς τα καθαρά ειδησεογραφικά κείμενα, το κέντρο βάρους δόθηκε από την εφημερίδα στην παρουσίαση των κρατικών δράσεων για την αντιμετώπιση του έντονου προσφυγικού προβλήματος, διατηρώντας μία κριτική ή, τουλάχιστον, επιφυλακτική ματιά στα γεγονότα. Έτσι, παρουσιάστηκαν κείμενα για τον μειωμένο προϋπολογισμό της Επιτροπής προσφύγων και την αναθεώρησή του από τον διευθυντή Πάλλη, για την διενέργεια απογραφής των εγκαταλειφθεισών περιουσιών, για έναν απολογισμό και τις εκθέσεις Πάλλη και Κοσμίδη για τους πρόσφυγες Ανατολικής Μακεδονίας, για τις γραφειοκρατικές διαδικασίες στην Επιτροπή προσφύγων με τους πολλαπλούς διορισμούς προέδρων, για τις επίσημες στατιστικές προσφύγων και για τα μέτρα ανακούφισης των νέων κυμάτων προσφύγων που προέρχονταν από το Μοναστήρι, την Γευγελή, την Δοϊράνη. Οι αναφορές και στους ξένους πρόσφυγες, κυρίως Σέρβους και Αρμένιους, που κατέφθαναν στην Ελλάδα και στην περίθαλψή τους, δεν ήταν λίγες. Επίσης, συχνές αναφορές έγιναν στις διαδικασίες στρατολογίας των προσφύγων, στην

συγκρότηση επιτροπής για τις αποζημιώσεις των επιταχθέντων κτημάτων, στην συγκρότηση επιτροπής για την μακεδονική γεωργία, στα μέτρα για την διασφάλιση της δημόσιας υγείας που δεν εφαρμόστηκαν λόγω έλλειψης πόρων, στο αίτημα του δήμου Θεσσαλονίκης για αραίωση των προσφύγων στους συνοικισμούς, αλλά και στις συνεχείς καταγγελίες και τα παράπονα των προσφύγων για την άδικη μεταχείρισή τους από τους κρατικούς φορείς.

Μάλιστα, όσο πλησίαζε η έκρηξη του κινήματος της Εθνικής Άμυνας τον Αύγουστο του 1916 πολλαπλασιάζονταν τα κείμενα που αναφέρονταν ξεκάθαρα στο κλίμα του Διχασμού (φαυλοκρατία του κράτους των Αθηνών, συλλαλητήρια στην Μακεδονία από τον λαό που υποφέρει), ενώ μετά την έκρηξη του κινήματος εμφανίστηκαν κείμενα που αφορούσαν στην λήψη δραστικών μέτρων για την βελτίωση της ζωής των προσφύγων, στην σύσταση της Ανώτατης Διεύθυνσης Περιθάλψεως στην Θεσσαλονίκη και διευθύνσεων δημόσιων κτημάτων και εποικισμού, στην υπογραφή διαταγμάτων, την δραστηριοποίηση του Προέδρου της Επιτροπής Περιθάλψεως (και μετέπειτα Υπουργού Περιθάλψεως) Σπυρίδωνος Σίμου για αύξηση των προσφυγικών επιδομάτων και την κατασκευή προσφυγικών οικιών. Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στην μετονομασία του Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων Κυριών σε Πατριωτικό Σύνδεσμο Εθνικής Άμυνας, κίνηση απόλυτα ενταγμένη στο πολιτικό κλίμα της εποχής.

Ιδιαίτερη μνεία έγινε στην φιλανθρωπική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στην πόλη της Θεσσαλονίκης από ποικίλους φορείς και ιδιώτες (όπως, για παράδειγμα, από τους προσκόπους, τον Ρώσο πρεσβευτή, την πριγκήπισσα Αλίκη και άλλες εξέχουσες κυρίες, από τους ομογενείς του Μάντσεστερ και τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό).

Η δραστηριοποίηση των συμμαχικών επιτελείων στην Βόρεια Ελλάδα εν μέσω του Παγκόσμιου Πολέμου προβάλλεται εκτενώς από την εφημερίδα. Για παράδειγμα, η αναφορά στην εργασία προσφύγων στην διάνοιξη οδών για τους Άγγλους ή στην εργασία προσφύγων στον αγγλικό στρατό με σιτηρέσιο 30 δραχμών, στην ενεργό βοήθεια του γαλλικού στρατηγείου προς τους πρόσφυγες με την διανομή τροφίμων στο Κιλκίς, συσσιτίων ή επιδόματος για τους πρόσφυγες της πολεμικής ζώνης, προβάλλουν τον καταλυτικό ρόλο των συμμάχων στα ελληνικά πράγματα εν μέσω Εθνικού Διχασμού. Η συμβολή τους εξάλλου στην αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης τονίστηκε με την αναφορά στην ίδρυση σχολείου για προσφυγόπαιδες από την Μισιόν ντε Φρανσέζ, την παραχώρηση κατασκηνώσεων, την αναγκαστική μετακίνηση

προσφύγων λόγω των πολεμικών κινδύνων με την βοήθεια των Γάλλων, την οργανωμένη αποστολή προσφύγων στην Γαλλία για την άμεση αποκατάστασή τους και την ενεργό εμπλοκή του στρατηγού Σαράϊγ στην ελληνική πολιτική κρίση (παρουσιάστηκαν δηλώσεις του, σύμφωνα με τις οποίες την αποκλειστική ευθύνη για την εντεινόμενη πείνα ιδίως στις Νέες Χώρες την επωμίζεται αποκλειστικά η φιλοβασιλική κυβέρνηση των Αθηνών).

Τέλος, υπάρχει μία αναφορά στην απεργία που οργάνωσαν πρόσφυγες εργαζόμενοι για τους Άγγλους και την καταστολή της.

Η αρθρογραφία της εφημερίδας εστίασε στην κριτική, εν μέσω κλίματος διχασμού, στην φιλοβασιλική κυβέρνηση και την αναποτελεσματικότητά της ως προς την αντιμετώπιση των προσφυγικών προβλημάτων. Η πείνα στις επαρχίες παρουσιαζόταν να αντιμετωπίζεται με διαρκείς συσκέψεις της κυβέρνησης των γερόντων, όπως χαρακτηριστικά τονιζόταν σε κάθε ευκαιρία, των Αθηνών, οι οποίες όμως δεν απέδιδαν απτά αποτελέσματα. Παράλληλα, ο προβληματισμός για τον τρόπο αντιμετώπισης των αυξανόμενων προσφυγικών ροών από τον Βορρά, ως αποτέλεσμα της βουλγαρικής πολιτικής, σχετίζεται με την απροθυμία του Γούναρη να διαμαρτυρηθεί επισήμως για τις διώξεις που υφίσταται ο ελληνισμός. Παράλληλα, κριτική ασκείται για την μείωση του κονδυλίου περίθαλψης, για την αδυναμία του δήμου να φροντίσει για την καθαριότητα της πόλης και την δημόσια υγεία, για την πολιτεία του «κομματάρχη»-νομάρχη Γούδα που οδηγήθηκε τελικά σε δίκη για την κακομεταχείριση προσφύγων και για την έξωση που επιβλήθηκε σε πρόσφυγες από εγκαταλελειμμένη τουρκική οικία της πόλης.

Ταυτόχρονα, με ένα σύνολο άρθρων και σχολίων εκθειάζονται ο γενικός γραμματέας της Επιτροπής προσφύγων Πάλλης, ο νέος πρόεδρος της Επιτροπής Κοσμίδης και ο βενιζελικός πολιτικός και πρώην πρόεδρος της Επιτροπής Νεγρεπόντης για το επιχειρούμενο έργο τους, όπως επίσης και οι διοργανωτές του παμπροσφυγικού συνεδρίου που εξέφραζαν φιλοβενιζελικά αισθήματα. Θετικές κρίσεις έγιναν για τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες του Πατριωτικού συνδέσμου Ελληνίδων κυριών και για τα συμμαχικά επιτελεία που ενίσχυσαν με ποικίλα μέσα την ομαλή τροφοδοσία των προσφυγικών πληθυσμών. Αντίθετα, ειρωνική στάση κράτησε η εφημερίδα για μία φιλανθρωπικού χαρακτήρα συναυλία ενίσχυσης των Σέρβων προσφύγων της πόλης που διοργανώθηκε από ισραηλίτες χωρίς να προσκληθούν προκλητικά καθόλου Έλληνες αξιωματούχοι.

Στα παρεμβατικά κείμενα της πρώτης σελίδας της εφημερίδας επικρίθηκε έντονα η κυβέρνηση των Αθηνών που, όπως χαρακτηριστικά τονίζεται, «τα θαλάσσωσε ακόμη και στην διανομή τροφίμων» οδηγώντας στην πείνα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, και που επέλεξε να υποστηρίξει τους Τούρκους, αποδίδοντάς τους τα κτήματα, σε βάρος των προσφύγων που διώκονταν ποικιλοτρόπως. Επίσης, επικρίνονται όλοι όσοι λειτουργώντας τελείως παράλογα, εξωθούσαν τους πρόσφυγες σε παλιννόστηση στο Μοναστήρι εν μέσω πολέμου με την Βουλγαρία. Αντίθετα, η σημαντική συμβολή των επιτροπών εράνων και των φιλανθρωπικών οργανώσεων στον μετριασμό των πληγών των προσφύγων προβάλλεται έντονα, επιτείνοντας την διάσταση μεταξύ κρατικών φορέων και ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Σχετικά με την δραστηριότητα των προσφυγικών συλλόγων, οι αναφορές περιλαμβάνουν προσκλήσεις για ανάδειξη διοικητικών συμβουλίων, για ίδρυση νέων σωματείων, για συνελεύσεις και μεταθέσεις των ημερομηνιών των συνελεύσεων ή των εκλογών, εκκλήσεις ιδιωτών ή συλλόγων προς τον βασιλιά να συντρέξει στο δράμα των προσφύγων, ευχαριστήρια προς το γαλλικό επιτελείο ή τον Βενιζέλο, ανακοίνωση της συγκρότησης παμπροσφυγικού συνεδρίου.

Στις επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, η πρόσκληση της Επιτροπής προς τους πρόσφυγες εργάτες για την θεώρηση των βιβλιαρίων εργασίας τους, η προκήρυξη θέσεων εργασίας, η κοινοποίηση για την αποστολή των ενδιαφερομένων προσφύγων στην Γαλλία, η δήλωση Κοσμίδη ότι ανυπόγραφες καταγγελίες δεν θα λαμβάνονται υπόψη, η δήλωση της Επιτροπής για διόρθωση καταχωρίσεων ιδιώτη ιατρού ότι προσφέρει δωρεάν υπηρεσίες σε πρόσφυγες ασθενείς ενώ στην πραγματικότητα ήταν συμβεβλημένος με την Επιτροπή και ένα σύνολο προκηρύξεων μειοδοτικών διαγωνισμών για προμήθεια υλικών και εργαλείων ή ενοικίαση κτηρίων.

Παράλληλα εντοπίστηκαν κείμενα πολεμικής σε αντίπαλα έντυπα («Σερκλ ντε Σαλονίκ», «Νέα Αλήθεια») για την μη ευνοϊκή στάση τους απέναντι στα προσφυγικά αιτήματα. Ακόμη, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι καθημερινές διαφημίσεις ενός πρακτορείου ταξιδιών για όσους ενδιαφέρονταν να μεταναστεύσουν στην Αμερική ή την Μασσαλία, με πρόβλεψη μάλιστα για χαμηλότερες τιμές για τους πρόσφυγες, αλλά και η επιστολή διαμαρτυρίας προσφύγων που κατήγγειλαν ως παραπλανητική την εν λόγω διαφήμιση. Τέλος, υπήρξαν διαφημιστικές καταχωρίσεις για την παράσταση *Ο μετανάστης* και κριτική αυτού του κοινωνικού έργου, καθώς και η δημοσίευση σε

συνέχειες αφηγήματος με τίτλο *Το προσφυγάκι*, λαϊκά θεάματα και αναγνώσματα δηλαδή που εμπνέονταν από το ευρύτερο κλίμα της εποχής.

Κατά την έρευνα των αρχείων της εφημερίδας για το έτος **1917** δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν τα φύλλα του χρονικού διαστήματος από 1^η Ιανουαρίου έως 27 Σεπτεμβρίου, κάτι που προφανέστατα οφείλεται στο ιδιαίτερα τεταμένο πολιτικό κλίμα της εποχής, την αδυναμία κυκλοφορίας της εφημερίδας λόγω έλλειψης των αναγκαίων μέσων (χαρτί, μελάνι) και της πολεμικής εμπλοκής. Για το υπολειπόμενο διάστημα η έρευνα απέδωσε 96 συνολικά αναφορές, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στο Πίνακα 13 που ακολουθεί.

Πίνακας 13: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	42	44
	ατομική και κοινωνική δράση	2	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	17	25
	ατομική και κοινωνική δράση	8	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	13	21
	ατομική και κοινωνική δράση	8	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	2	3
	ατομική και κοινωνική δράση	1	
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα		3
	διαμαρτυρίες		
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές, ευχαριστήρια, ψηφίσματα, εκκλήσεις	3	
σύνολο αναφορών		96	96

Επί συνόλου 96 αναφορών, οι 44 αποτελούν ειδησεογραφικά θέματα (με 42 από αυτά να σχετίζονται με την θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση» και μόλις 2 με την ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση»), και οι 25 ήταν κείμενα ερμηνευτικής προσέγγισης (τα 17 εντάχθηκαν στην ενότητα «πολιτική διαχείριση»). Υπήρξαν επίσης 3 παρεμβατικά κείμενα, 21 επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις (13 σχετικές με την ενότητα «πολιτική διαχείριση» και 8 σχετικές με την ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση») και 3 ακόμη γενικού χαρακτήρα κείμενα. Στους Πίνακες 14 και 15 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 14: Πολιτική διαχείριση 1917

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	1			1		41
	περίθαλψη						
	επαγγελματική μέριμνα						
	κρατική δράση	23	2	3	1		
	πολιτική διάσταση	1	5				
	προβλήματα, δυσχέρειες	1		3			
τοπικές αρχές							
ιδιωτική πρωτοβουλία		6					6
σύμμαχοι		1	3	1			5
ελληνοτουρκική συμφωνία							
αφίξεις προσφύγων							
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		7					7
αστυνομικό δελτίο							
διεθνή							
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		2					2
παλιννόστηση							
σύνολο		42	10	7	2	14	75

Πίνακας 15: Ατομική και κοινωνική δράση προσφύγων 1917

θεματική ενότητα	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις-διαμαρτυρίες	λοιπά	σύνολο
προσφυγικοί σύλλογοι	1	4	2	1	8	2	18
συνδικαλιστική δράση	1	1	1				3
σύνολο	2	5	3	1	8	2	21

Όπως φαίνεται από την επεξεργασία των πινάκων, το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών (75) εντάχθηκαν στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση», ενώ υπήρξε ένας ικανός αριθμός αναφορών που εντάχθηκαν στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση» (21). Ως προς την ειδησεογραφική κάλυψη, τα θέματα που προβλήθηκαν ιδιαίτερα, με συνεχείς αναφορές, ήταν οι κρατικές δράσεις που σκοπό είχαν να ανακουφίσουν τους πρόσφυγες και να ανατάξουν την ελληνική κοινωνία και οικονομία μέσα στην δίνη του πολέμου. Η απόφαση για εγκατάσταση κολλήγων, ακτημόνων και προσφύγων στα τσιφλίκια των Νέων Χωρών, οι επιτάξεις, η απόφαση για χορήγηση μικρών δανείων σε φερέγγυους κτηματίες πρόσφυγες, η ανέγερση νέων οικισμών και

η επιθεώρησή τους από επιφανείς αξιωματούχους (όπως ο Παρασκευόπουλος) καθώς και η πρόνοια για την δημόσια υγεία, η πρόβλεψη για εγγραφή σε σχολεία χωρίς τέλος για τους άπορους προσφυγόπαιδες, το υπόμνημα που απηύθυνε ο Βενιζέλος προς τους συμμάχους εκφράζοντας τις εθνικές διεκδικήσεις, είναι θέματα που ενίσχυαν το φιλοπροσφυγικό προφίλ της κυβέρνησης. Παράλληλα, η εφημερίδα ενημέρωνε σχετικά με τα στρατολογικά ζητήματα που αφορούσαν τους πρόσφυγες, τους λιγοστούς εράνους που πραγματοποιούνταν, την ίδρυση λαϊκών συσσιτίων από επιτροπή Κυριών και την συνδρομή των συμμάχων στην επίλυση άμεσων και πιεστικών προβλημάτων των προσφύγων (για παράδειγμα, ίδρυση σχολής προσφυγοπαίδων από τους Γάλλους, αμερικανικές εκθέσεις για τους διωγμούς και τους πρόσφυγες). Επίσης, η ειδησεογραφία συμπεριέλαβε τα αιτήματα των καπνεργατών προσφύγων για αύξηση των ημερομισθίων και παύση των μουςουλμανίδων εργατριών, αφηγήσεις των τραγικών συνθηκών ζωής από τους πρόσφυγες, ενώ κάλυψε με ενδιαφέρον τα βάσανα που υφίσταντο οι Πόντιοι λόγω της ανάδυσης των Τούρκων εθνικιστών και των μαξιμαλιστών¹ στην Ρωσία. Τέλος, η εφημερίδα αναφέρθηκε με ρεπορτάζ και στο καταγγελλόμενο σκάνδαλο στην Επιτροπή προσφύγων με την εμπλοκή ακόμη και του διευθυντή Μαργαριτιάδη.

Τα κείμενα έκφρασης γνώμης και σχολιασμού έκριναν θετικά την πρόθεση της κυβέρνησης να συστήσει επιτροπή επισιτισμού για την ομαλή τροφοδοσία και να χορηγήσει δάνεια σε πρόσφυγες, το έμπρακτο ενδιαφέρον κυβερνητικών στελεχών, όπως ο υπουργός Παιδείας Δίγκας, για τους πρόσφυγες και τα μακεδονικά ζητήματα και την συγκρότηση συνδέσμου των Ποντίων Θεσσαλονίκης. Προβληματισμός εκφράστηκε για την κατηγορία για δωροδοκία στον οικισμό Νέων Μαλγάρων, για τις καταγγελίες για διοικητικές εκτροπές στην περιφέρεια Κιλκίς και για τις καθυστερήσεις στην κατασκευή των παραπηγμάτων. Τέλος, ιδιαίτερα επικριτικές αναφορές έγιναν για την ανεκτέλεστη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου Θεσσαλονίκης περί υποχρεωτικής εκπροσώπησης των προσφύγων σε αυτό.

Η εφημερίδα επιχείρησε να εμπλακεί ακόμη περισσότερο στον δημόσιο διάλογο με παρεμβατικά κείμενα που τόνιζαν την αναγκαιότητα των απαλλοτριώσεων και της ενίσχυσης της γεωργίας και του εθνικού πλούτου της Μακεδονίας με την συνδρομή των προσφύγων. Ακόμη, διεκτραγώδησε τα μαρτύρια των προσφύγων και

¹ Η εφημερίδα αναφερόταν σε όλο το διάστημα με τον όρο αυτό στους μπολσεβίκους.

επικαλέστηκε το εθνικό αίσθημα του κοινού της για περαιτέρω φιλανθρωπική συμπαράσταση σε αυτούς.

Η λειτουργία των προσφυγικών συλλόγων παρουσιάστηκε στην εφημερίδα με τις προσκλήσεις σε συνελεύσεις, τα ευχαριστήρια προς τον Βενιζέλο, την έκφραση συλλυπητηρίων για τον θάνατο του πρόσφυγα ποιητή Κωνσταντινίδη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η επιστολή διαμαρτυρίας επιτροπής προσφύγων για την επιστράτευση του επόπτη γεωργικής υπηρεσίας στον δήμο Λαγκαδά που στέρησε τους πρόσφυγες από έναν υπάλληλο, ο οποίος βοηθούσε πολύ στην βελτίωση της θέσης τους με την επιτάχυνση των διαδικασιών εγκατάστασής τους σε κτήματα.

Ως προς τις επίσημες ανακοινώσεις, συνεχίστηκε η δημοσίευση προκηρύξεων δημοπρασίας για εφοδιασμό υλικών, για την ανέγερση οικίσκων και την επισκευή κτηρίων όπου ήταν εγκατεστημένοι πρόσφυγες. Τέλος, η συνέντευξη του υπουργού Νεγρεπόντη, στην οποία αναφερόταν στις εσωτερικές διαμάχες, δηλαδή στο διχαστικό κλίμα, ως έγκλημα κατά του έθνους, αποτυπώνει χαρακτηριστικά το τεταμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου.

Η έρευνα για το έτος **1918** απέδωσε 442 συνολικά αναφορές, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στον Πίνακα 16 που ακολουθεί.

Πίνακας 16: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	143	178
	ατομική και κοινωνική δράση	35	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	111	131
	ατομική και κοινωνική δράση	20	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	37	92
	ατομική και κοινωνική δράση	55	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	19	23
	ατομική και κοινωνική δράση	4	
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα		18
	διαμαρτυρίες		
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές, ευχαριστήρια, ψηφίσματα, εκκλήσεις	18	
σύνολο αναφορών		442	442

Οι ειδησεογραφικές αναφορές είναι 178 (από τις οποίες οι 143 κατηγοριοποιήθηκαν στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση» και οι 35 στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση»), ενώ αυξημένα εμφανίζονται τα κείμενα

έκφρασης γνώμης, ο σχολιασμός και η αρθρογραφία με 131 αναφορές (οι 111 σχετικές με την «πολιτική διαχείριση» και οι 20 με την «ατομική και κοινωνική δράση»), όπως επίσης και τα παρεμβατικά κείμενα (23 συνολικά). Εντοπίστηκαν ακόμη 92 επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις (με 55 από αυτές να εντάσσονται στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση») και 18 αναφορές γενικού ενδιαφέροντος (διαφημίσεις, επιστολές, ευχαριστήρια). Στους Πίνακες 17 και 18 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 17: Πολιτική διαχείριση 1918

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	7	1		1		115
	περίθαλψη	1	3	2	2		
	επαγγελματική μέριμνα	2					
	κρατική δράση	32	12	3	11		
	πολιτική διάσταση	1	3	1			
	προβλήματα, δυσχέρειες	13	12	8			
τοπικές αρχές			2	3			5
ιδιωτική πρωτοβουλία		24	1		1		26
σύμμαχοι		4	9				13
ελληνοτουρκική συμφωνία		1					1
αφίξεις προσφύγων		8	1				9
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		21	11	1			33
αστυνομικό δελτίο		1					1
διεθνή		6	34		2		42
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		11					11
παλιννόστηση		11	4		2		17
σύνολο		143	93	18	19	47	320

Πίνακας 18: Ατομική και κοινωνική δράση προσφύγων 1918

θεματική	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις-διαμαρτυρίες	λοιπά	σύνολο
προσφυγικοί σύλλογοι	34	18	2	4	55	8	121
συνδικαλιστική δράση	1						1
σύνολο	35	18	2	4	55	8	122

Αξιοσημείωτο είναι ότι από το σύνολο των 442 αναφορών οι 320 εντάσσονται στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση» και οι 122 στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση», αριθμός αρκετά αυξημένος σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, που αποδεικνύει την στροφή των προσφύγων προς την συλλογική, σωματειακή δράση.

Οι πολιτικές αποφάσεις και οι κρατικές δράσεις για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος κάλυψαν μεγάλο μέρος της ειδησεογραφικής ύλης. Οι υπουργικές συσκέψεις για την εντατικοποίηση της καλλιέργειας στην μακεδονική ύπαιθρο, η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών της Μακεδονίας, ο νόμος για την παραχώρηση κτημάτων σε μικροκαλλιεργητές πρόσφυγες και συνεταιρισμούς, η κύρωση της σύμβασης με την Εθνική τράπεζα για τα δάνεια σε πρόσφυγες, η σύσταση επιτροπών για τα δάνεια αυτά, η εκ νέου στελέχωση της Υπηρεσίας περιθάλψεως μετά την αποπομπή λόγω σκανδάλων του Διευθυντή περιθάλψεως Μαργαριτιάδη, η σύσταση επιτροπών για την ιθαγένεια των προσφύγων και τον καθορισμό της στρατολογικής τους κατάστασης, οι επισκέψεις κυβερνητικών αξιωματούχων σε καταυλισμούς ή συνοικισμούς προσφύγων, αποτελούν μερικά ενδεικτικά θέματα που καλύφθηκαν από την εφημερίδα. Επιπρόσθετα, το ζήτημα της παλιννόστησης των «ομήρων» της Ανατολικής Μακεδονίας παρουσιάστηκε αναλυτικά από τα τέλη Σεπτεμβρίου, οπότε και φάνηκε ότι ξεκινούσαν οι διαδικασίες μετά τον τερματισμό των εχθροπραξιών, ενώ το κύμα συμπαράστασης από επιφανείς Έλληνες (Μπενάκης, Δέλτα) και τους συμμάχους (αγγλικό επιτελείο, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός) προς τους σπεύδοντες να παλιννοστήσουν προβλήθηκε επίσης ιδιαίτερα.

Η εφημερίδα παρουσίασε ειδήσεις για την ογκούμενη φιλανθρωπική δράση ιδιωτών και ποικίλων φορέων, για το κλίμα συνεργασίας με τους συμμάχους (δηλώσεις στρατηγού Γκυγιωμά, έκφραση συμπαράστασης από Γάλλους και Ελβετούς) καθώς και για διεθνείς εξελίξεις σχετικά με τον ρόλο της Ελλάδας μετά τον πόλεμο (επικοινωνία Αμερικανού προέδρου Ουίλσον με Βενιζέλο για τα δίκαια ελληνικά αιτήματα, η στάση του Λ. Τζορτζ για τις ελληνικές αξιώσεις στην Μικρά Ασία και τον Πόντο). Επίσης, συχνές ήταν οι αναφορές στις καταγγελίες για σκάνδαλα στην διαχείριση των επισιτιστικών, στα δεινά που βίωνε ο προσφυγικός ελληνισμός, στην άσχημη κατάσταση της δημόσιας υγείας. Οι εξελίξεις στον Καύκασο με την διεκδίκηση από τους Έλληνες της ίδρυσης αυτόνομης δημοκρατίας του Πόντου και η συσχέτιση του θέματος με τους Ρώσους μαξιμαλιστές και το ογκούμενο κύμα μετανάστευσης

Ποντίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την Ρωσία τονίστηκε από την εφημερίδα.

Η αρθρογραφία και τα σχόλια της εφημερίδας εστίασαν, με μία επικριτική ματιά, στα ποικίλα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες και την αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να ανταποκριθεί άμεσα σε αυτά. Η καθυστέρηση των διαδικασιών απογραφής του προσφυγικού πληθυσμού στην Θεσσαλονίκη, άμεσα σχετιζόμενης με την αποτελεσματική διανομή μερίδων άρτου και την αποφυγή σπατάλης, η κακή λειτουργία του γηροκομείου προσφύγων, η υπολειτουργία της Υπηρεσίας περιθάλψεως λόγω της επιστράτευσης των υπαλλήλων της και ο μη διορισμός νέων προς αντικατάστασή τους, οι άθλιες συνθήκες υγιεινής στους χώρους όπου συγκεντρώνονταν οι παλιννοστούντες ‘όμηροι’ της Ανατολικής Μακεδονίας, οι καθυστερήσεις στην καταβολή του προσφυγικού επιδόματος, η κακή λειτουργία της υπηρεσίας καθαριότητας του δήμου, η παρελκυστική στάση του δημάρχου στο θέμα της προσφυγικής εκπροσώπησης στο δημοτικό συμβούλιο, το σκάνδαλο των επισιτιστικών, είναι θέματα που αναδείχθηκαν από την εφημερίδα με σκοπό την εξεύρεση άμεσων λύσεων για το κοινωνικό σύνολο. Εξίσου σημαντική κρίνεται και η επιμονή στην ανάγκη ενίσχυσης της αγροτικής παραγωγής, με την προσφορά κινήτρων και την αντιμετώπιση της ως πυλώνα ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.

Παράλληλα, εντοπίστηκαν άρθρα που αναφέρονταν στις εθνικές διεκδικήσεις και τις προσπάθειες του Βενιζέλου να πετύχει τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη για την Ελλάδα σε συνεργασία με τους συμμάχους, κάτι που θα έδινε πνοή στο όνειρο της παλιννόστησης για χιλιάδες πρόσφυγες, στην αυτοθυσία των προσφύγων στρατιωτών και στην φιλοβενιζελική ουσιαστικά στάση των προσφύγων εναντίον των αντιβενιζελικών στασιαστών της Λαμίας και των Θηβών. Πολιτικής υφής είναι και το άρθρο που παρουσιάζει την αναγκαιότητα αλλαγής των εκλογικών περιφερειών στην Μακεδονία, προκειμένου να μην μπορεί, προφανώς όπως συνέβαινε έως τότε, η εκάστοτε μειοψηφία να συνεργάζεται με τους αλλοεθνείς και να υπερτερεί εκλογικά. Ωστόσο, δεν απουσιάζει και η έκκληση για την ανάγκη πολιτικής σύμπνοιας μεταξύ όλων την ώρα που ο ελληνισμός διεκδικούσε την δικαίωσή του, κείμενο που απηχεί το ορατό ακόμη διχαστικό κλίμα.

Παράλληλα, τα παρεμβατικά κείμενα εστίασαν στα μέτρα που επιβαλλόταν να ληφθούν για την βελτίωση της δημόσιας υγείας και τον συντονισμό των διαδικασιών παλιννόστησης και στην καταδίκη των σκανδάλων που έβλαψαν το κύρος της Επιτροπής περιθάλψεως. Επίσης, έγινε έκκληση για να λυθεί το πρόβλημα της στέγης

των προσφύγων, εκφράστηκε η ικανοποίηση και η ευγνωμοσύνη για την συνεργασία των ελληνικών αρχών με τους Γάλλους και προβλήθηκε ο ρόλος των συλλόγων, όπως η Κοινή Επιτροπή των Αλύτρωτων, στην δημοσιοποίηση στην διεθνή κοινή γνώμη των ελληνικών αιτημάτων για την Θράκη, τον Πόντο και την Μικρά Ασία. Τέλος, μέσα από τις πρωτοσέλιδες αναφορές δεν σταμάτησε η εφημερίδα να προτρέπει την κοινωνία σε συνέχιση και ενίσχυση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας.

Ως προς την ατομική και συλλογική δράση των προσφύγων, η συγκρότηση, λειτουργία και παρεμβατικότητα των πολυπληθών προσφυγικών συλλόγων τονίστηκε ιδιαίτερα με ποικιλία κειμένων που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα. Μεταξύ αυτών υπάρχουν προσκλήσεις για ίδρυση νέων σωματείων ή για γενικές συνελεύσεις και εκλογές ανάδειξης συμβουλίων, ψηφίσματα, επιστολές συλλόγων σε ξένους ηγέτες με αναφορά στο δίκαιο των εθνικών διεκδικήσεων, ποικίλες εκδηλώσεις, ευχαριστήρια, αναφορές στις επαφές με Έλληνες ή ξένους αξιωματούχους για την διεκδίκηση αιτημάτων και άλλα. Σημαντική και ενδεικτική του ρευστού διεθνούς κλίματος είναι η διαμαρτυρία του συνδέσμου προσφύγων Δράμας στο διεθνές συνέδριο των σοσιαλιστών στην Στοκχόλμη για την υιοθέτηση από μέρους του των βουλγαρικών διεκδικήσεων στην Μακεδονία. Επίσης, υπάρχει και ένας σαφής υπαινιγμός σε εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ μελών του μικρασιατικού συλλόγου.

Στις επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις υπάρχουν προσκλήσεις για παραλαβή πιστοποιητικών της προσφυγικής ιδιότητας από τους πρόσφυγες (τα οποία θα χρησιμοποιούνταν όταν θα ξεκινούσαν οι διαδικασίες παλιννόστησης ως απαραίτητα δικαιολογητικά), ανακοινώσεις για την στρατολογία των προσφύγων, ανακοινώσεις για μετακόμιση των γραφείων υποδοχής των προσφύγων, προκηρύξεις διαγωνισμών για προμήθεια υλικών καθώς και μία επίσημη διάψευση για την φημολογούμενη απόδοση κτημάτων στους Τούρκους.

Τέλος, εντοπίστηκαν διαφημίσεις των νέων προσφυγικών εφημερίδων «Ο Πρόσφυζ» και «Η Θράκη», του παντοπωλείου *Θράκη* που ζητούσε την υποστήριξη των συμπατριωτών, μία πρόσκληση για πρόσφυγες ιερείς από την μητρόπολη, επιστολές διαμαρτυρίας και μία προσωπική ανακοίνωση του προέδρου του Θρακικού συλλόγου ότι δεν δεχόταν μία συγκεκριμένη ημέρα επισκέψεις για προσωπικούς λόγους.

Η έρευνα στα αρχεία της εφημερίδας για το έτος **1919** απέδωσε 318 συνολικά αναφορές, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στον Πίνακα 19 που ακολουθεί.

Πίνακας 19: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	134	153
	ατομική και κοινωνική δράση	19	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	44	51
	ατομική και κοινωνική δράση	7	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	35	94
	ατομική και κοινωνική δράση	59	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	7	8
	ατομική και κοινωνική δράση	1	
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα		12
	διαμαρτυρίες		
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές, ευχαριστήρια, ψηφίσματα, εκκλήσεις, συνεντεύξεις	12	
σύνολο αναφορών		318	318

Οι ειδησεογραφικές αναφορές είναι 153 (εκ των οποίων οι 134 άπτονται της θεματικής ενότητας «πολιτική διαχείριση»), τα ερμηνευτικά κείμενα είναι 51 (τα 44 σχετικά με την ενότητα «πολιτική διαχείριση» και τα 7 με την ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση»), τα παρεμβατικά κείμενα είναι 8, ενώ οι επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις φτάνουν τις 94 (οι 59 εντάχθηκαν στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση» και οι 35 στην ενότητα «πολιτική διαχείριση») και τα λοιπά κείμενα είναι 12. Στους Πίνακες 20 και 21 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 20: Πολιτική διαχείριση 1919

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	11	6				68
	περίθαλψη	2					
	επαγγελματική ή μέριμνα	1					
	κρατική δράση	25	11	3			
	πολιτική διάσταση		2		2		
	προβλήματα, δυσχέρειες	3		1	1		
τοπικές αρχές							
ιδιωτική πρωτοβουλία		11	1	1			13
σύμμαχοι		2	2				4
ελληνοτουρκική συμφωνία		5					5
αφίξεις προσφύγων		8	2	2			12

αφηγήσεις ζωής- συνθήκες ζωής							
αστυνομικό δελτίο		2					2
διεθνή		2	1				3
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		3					3
παλιννόστηση		59	11	1	4		75
σύνολο		134	36	8	7	47	232

Πίνακας 21: Ατομική και κοινωνική δράση προσφύγων 1919

θεματική ενότητα	ειδησεογρα φικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις- διαμαρτυρίες	λοιπά	σύν ολο
προσφυγικοί σύλλογοι	18	5	1	1	59		84
συνδικαλιστική δράση	1	1					2
σύνολο	19	6	1	1	59		86

Οι 232 αναφορές εντάχθηκαν στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση» και οι 86 στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση». Η ειδησεογραφική αποτύπωση της επιχειρούμενης παλιννόστησης των προσφύγων προς την Θράκη και την Μικρά Ασία ξεκίνησε από την πρώτη στιγμή που έγινε αντιληπτό ότι οι πρόσφυγες θα επέστρεφαν στις πατρίδες τους, μετά τις ελληνικές επιτυχίες τόσο στο πεδίο των μαχών όσο και στον διπλωματικό στίβο. Παρακολουθώντας καθημερινά την εφημερίδα η ενημέρωση για το φλέγον αυτό θέμα ήταν άμεση και πλήρης: οι πρώτες ενέργειες της κυβέρνησης μέσω ανακοινώσεων για όσους ενδιαφέρονταν να παλιννοστήσουν, η ανάθεση αρμοδιοτήτων στους επίσημους και αναγνωρισμένους προσφυγικούς συλλόγους για την έκδοση βεβαιώσεων, η εξασφάλιση της μεταφοράς των ομογενών στις εστίες τους, ακολουθήθηκαν από την απαγόρευση της παλιννόστησης στην Θράκη λόγω της ανώμαλης ακόμη κατάστασης με τους Βούλγαρους, την αναβολή της παλιννόστησης για ορισμένες εβδομάδες με εντολή Βενιζέλου, προκειμένου να γίνουν όλες οι αναγκαίες προπαρασκευές στους τόπους υποδοχής και την εγκύκλιο του διευθυντή εποικισμού Αμβράσογλου, ο οποίος, απευθυνόμενος σε απλή γλώσσα στους καλλιεργητές πρόσφυγες, τους ζητούσε να μην αποχωρήσουν εσπευσμένα, εγκαταλείποντας τις καλλιέργειες που το ελληνικό κράτος τους είχε διαθέσει. Στην συνέχεια, η παλιννόστηση κατέστη κοινωνικό αίτημα και οι πιέσεις που ασκήθηκαν αρχικά από τους εγκλωβισμένους στα σύνορα και στην συνέχεια από τους υπόλοιπους πρόσφυγες, οδήγησε στην ανάγκη επίσπευσης των διαδικασιών από την κυβέρνηση, καθώς οι καθυστερήσεις κρίθηκε ότι συνιστούσαν εθνική ζημιά. Νέα ρεπορτάζ έκαναν

λόγο για τις συνεννοήσεις των κρατικών λειτουργών, για τις γραφειοκρατικές διατυπώσεις που απαιτούνταν, για την ραγδαία αύξηση των αιτήσεων παλιννόστησης που κατετίθεντο καθημερινά στους αρμόδιους φορείς, για τα μεταφορικά μέσα που θα αναλάμβαναν την μεταφορά, για την προτεραιότητα που δόθηκε στους αστούς πρόσφυγες και σε όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να συντηρηθούν εφόσον παλιννοστύσαν στην Μικρά Ασία, για την προσπάθεια συγκράτησης των απόρων προσφύγων.

Παράλληλα με την έναρξη της παλιννόστησης, σημαντικό θέμα που καλύφθηκε από την ειδησεογραφία ήταν οι αφίξεις νέων κυμάτων ομογενών προσφύγων, προερχόμενων από τον Καύκασο, την Οδησό, την Σεβαστούπολη, την Κριμαία, την Ρουμανία, αλλά και Ρώσων, Αρμένιων και Ισραηλιτών προσφύγων από τις ίδιες περιοχές. Επιπλέον, οι κρατικές δράσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων παρουσιάστηκαν εκτενώς: εγκατάσταση στην Μακεδονία των Καυκάσιων προσφύγων, πρόβλεψη για χορήγηση δανείων, μέτρα για την περίθαλψη, την δημόσια υγεία (με μαζικούς εμβολιασμούς), την φροντίδα εξεύρεσης εργασίας, ίδρυση προσφυγικών συνοικισμών στην Δράμα, οικονομικά βοηθήματα, διανομή γης, απαλλοτριώσεις, συγκρότηση κεντρικού συμβουλίου επίβλεψης της εγκατάστασης, κατασκευή συγκροτημάτων παραπηγμάτων με την συνδρομή Άγγλων μηχανικών, είναι μερικά ενδεικτικά θέματα που παρουσιάστηκαν στην εφημερίδα. Ακόμη, αναφορές στην φιλανθρωπική δράση φορέων (όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός) και ιδιωτών, στα εργατικά ζητήματα της Μακεδονίας, στα σκάνδαλα του επισιτισμού, στην κατάργηση της επιτροπής επισιτισμού και στην συγκρότηση επιτροπής αποτελούμενης από ανώτερους δικαστικούς και κρατικούς αξιωματούχους για την καλύτερη δυνατή διαχείριση και στην άσκηση ελέγχου στα οικονομικά των προσφυγικών συλλόγων, συμπληρώνουν την ειδησεογραφική κάλυψη του προσφυγικού ζητήματος. Τέλος, στο τέλος του έτους εμφανίστηκε στην επικαιρότητα το θέμα της ελληνοβουλγαρικής σύμβασης περί αμοιβαίας μετανάστευσης.

Τα κείμενα έκφρασης γνώμης εμφανίζονται ιδιαίτερα επικριτικά για τις αστοχίες και αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού σχετικά με την αντιμετώπιση των προσφυγικών αιτημάτων. Για παράδειγμα, οι καθυστερήσεις στις διαδικασίες της παλιννόστησης, ενώ όλες οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, τα προβλήματα στα επισιτιστικά, η αδυναμία της περίθαλψης των νέων προσφύγων, η παρότρυνση προς τους πρόσφυγες να διαμαρτυρηθούν γιατί αντιμετωπίζονταν ως παρίες και όχι ως πολίτες με δικαιώματα, είναι θέματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα τους αρθρογράφους. Κριτική

ασκήθηκε και για την μη συστηματική οικονομική ενίσχυση των Νέων Χωρών, την ώρα που το ελληνικό κράτος όφειλε να βασιστεί για την ανόρθωσή του στην γεωργία της Μακεδονίας. Δεν απουσίασαν βέβαια τα επαινετικά σχόλια για την πόλη της Θεσσαλονίκης που μόνο αυτή φάνηκε να υποδέχεται θερμά τους νέους πρόσφυγες από την Οδησό και για το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού.

Οι παρεμβάσεις της πρώτης σελίδας εστίασαν στην ανάγκη ανασύνταξης της χώρας με βάση την γεωργία της Μακεδονίας και την συμβολή των προσφύγων στην καλλιέργεια της γης (χορήγηση δανείων, αποκατάσταση ακτημόνων και προσφύγων) και στην καταγγελία των καθυστερήσεων της παλιννόστησης.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι εμφανίστηκαν ιδιαίτερα δραστήριοι και το 1919 με την διοργάνωση συλλαλητηρίων, με την συνεχή παρουσία τους στον δημόσιο χώρο, με διαβήματα σε ξένους ηγέτες, την άσκηση πιέσεων για την επιτάχυνση της παλιννόστησης και με ποικίλες άλλες δράσεις. Στις επίσημες ανακοινώσεις συγκαταλέγονται προκηρύξεις διαγωνισμών προσφυγικού ενδιαφέροντος (προμήθεια υλικών, κατασκευή ασύλου και παραπηγμάτων, εφοδιασμός με γεωργικά εργαλεία), η πρόσκληση του Υπουργείου Γεωργίας για την εγκατάσταση προσφύγων σε κτήματα, ανακοινώσεις με διορίες και απαιτούμενα δικαιολογητικά για την παλιννόστηση, ανακοινώσεις δρομολογίων μεταφοράς προσφύγων. Τέλος, στα γενικού ενδιαφέροντος κείμενα συγκαταλέγονται μία συνέντευξη του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας για τα ζητήματα των προσφύγων, μία συνέντευξη του υπουργού Γεωργίας για την αναγκαιότητα εγκατάστασης των Καυκάσιων προσφύγων σε κτήματα της Μακεδονίας, μία επιστολή διαμαρτυρίας για τις καθυστερήσεις στην παλιννόστηση και αναφορές σε αστυνομικές υποθέσεις (πνιγμός και φόνος προσφύγων).

Κατά την επεξεργασία των αρχείων του **1920** προέκυψαν 319 συνολικά αναφορές, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στον Πίνακα 22 που ακολουθεί.

Πίνακας 22: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	132	140
	ατομική και κοινωνική δράση	8	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	26	28
	ατομική και κοινωνική δράση	2	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	78	127
	ατομική και κοινωνική δράση	49	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	12	12
	ατομική και κοινωνική δράση		

λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα		12
	διαμαρτυρίες		
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές, ευχαριστήρια, ψηφίσματα, εκκλήσεις, συνεντεύξεις	12	
σύνολο αναφορών		319	319

Οι ειδησεογραφικές αναφορές φτάνουν τις 140 (με τις 132 να εντάσσονται στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση»), τα κείμενα ερμηνευτικής προσέγγισης είναι εμφανώς λίγα, σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, (συνολικά 28, εκ των οποίων τα 26 σχετικά με την ενότητα «πολιτική διαχείριση»), όπως και οι παρεμβάσεις που είναι 12 (όλες σχετικές με την «πολιτική διαχείριση»), ενώ οι επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις είναι 127 (οι 78 εντάχθηκαν στην ενότητα «πολιτική διαχείριση» και οι 49 στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση») και τα λοιπά κείμενα 12. Στους Πίνακες 23 και 24 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 23: Πολιτική διαχείριση 1920

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	13	9		3		94
	περίθαλψη	3					
	επαγγελματική μέριμνα						
	κρατική δράση	44	6	2	3		
	πολιτική διάσταση				1		
	προβλήματα, δυσχέρειες	4	1	1	4		
τοπικές αρχές							
ιδιωτική πρωτοβουλία		6					6
σύμμαχοι		1					1
ελληνοτουρκική συμφωνία							
αφίξεις προσφύγων		11	1				12
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		3					3
αστυνομικό δελτίο		1					1
διεθνή		3					3
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		2					2
παλιννόστηση		41	3	3	1		48
σύνολο		132	20	6	12	84	254

Πίνακας 24: Ατομική και κοινωνική δράση 1920

θεματική	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις-διαμαρτυρίες	λοιπά	σύνολο
προσφυγικοί σύλλογοι	8	2			49	6	65
συνδικαλιστική δράση							
σύνολο	8	2			49	6	65

Όπως φαίνεται, ο μεγαλύτερος αριθμός αναφορών (254) εντάχθηκαν στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση», ενώ οι αναφορές σχετικά με την ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση» είναι περισσότερο επίσημες ανακοινώσεις (επί συνόλου 65, οι 49).

Η ειδησεογραφική κάλυψη εστίασε ιδιαίτερα στην παλιννόστηση των προσφύγων, οι διαδικασίες της οποίας είχαν ξεκινήσει από το προηγούμενο έτος και τώρα βρίσκονταν σε πλήρη εξέλιξη, και στα κρατικά μέτρα για την υποδοχή και αποκατάσταση του νέου προσφυγικού ρεύματος που προερχόταν από τον Καύκασο και αφορούσε μεγάλο αριθμό ομογενών. Έτσι, η εφημερίδα αναφερόταν με εκτενή ρεπορτάζ, μεταξύ άλλων: στις προσπάθειες της διοίκησης για την οργάνωση με τον καλύτερο δυνατό τρόπο της παλιννόστησης στην Δυτική Θράκη και την Μικρά Ασία, στα δρομολόγια των μεταφορικών μέσων προς τις περιοχές αυτές, στην απελευθέρωση της παλιννόστησης για όλους ανεξαιρέτως τους ενδιαφερόμενους μετά από τα διαστήματα που επιτρεπόταν μόνο για τους εύπορους πρόσφυγες και στον απολογισμό της επιθεώρησης του υπαλλήλου του υπουργείου Περιθάλψεως Καζαντζάκη στην Θράκη.

Σχετικά με τις κρατικές δράσεις, συχνή ήταν η αναφορά σε ειδήσεις για: τις νομοθετικές ρυθμίσεις που δρομολογούνταν προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα των νέων προσφύγων (αποζημιώσεις, χορήγηση δανείων, επιτάξεις κτημάτων, χορήγηση γαιών στην Μακεδονία, ανοικοδόμηση οικισμών), την αναθεώρηση του νόμου περί μεταναστεύσεως και την διοικητική αναδιάρθρωση των αρμόδιων για την περίθαλψη φορέων (για παράδειγμα, ίδρυση νέων γραφείων εποικισμού και κατάργηση άλλων), τα μέτρα για την δημόσια υγεία, μετά από την αύξηση του αριθμού των κρουσμάτων μεταδοτικών ασθενειών και των θανάτων προσφύγων. Επίσης, έγινε αναφορά στα νομοθετικά μέτρα για την διευκόλυνση απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας από τους πρόσφυγες και εγγραφής τους στους εκλογικούς καταλόγους, στους κανόνες χορήγησης διαβατηρίων για την μετανάστευση

στην Αμερική, στις φιλανθρωπικές δραστηριότητες Αμερικανών υπέρ των Καυκάσιων και την συμβολή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων της Κριμαίας. Βέβαια, δεν έλειψαν οι αναφορές στις καταγγελίες και τα παράπονα των προσφύγων για την αναποτελεσματική περίθαλψή τους (κατάργηση συσσιτίων ή του επιδόματος, καταχρήσεις, πλαστά πιστοποιητικά, καθυστερήσεις, η δίκη για τα επισιτιστικά).

Ειδήσεις, όπως η ελληνοβουλγαρική συμφωνία του Νεϊγύ, η απογραφή που πραγματοποιήθηκε στην Δυτική Θράκη από τις γαλλικές αρχές, η συμβολή Άγγλων ειδικών στην κατασκευή παραπηγμάτων για την εγκατάσταση των Καυκάσιων στην Μακεδονία, η παλιννόστηση των Τούρκων της Μακεδονίας παρουσιάστηκαν επίσης από την εφημερίδα. Τέλος, η εφημερίδα αποτύπωσε την αξιοσημείωτη αλλαγή της κρατικής πολιτικής στο θέμα των προσφύγων μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου, οπότε και άρχισαν να εμφανίζονται αναφορές για την άμεση στρατολόγηση εκείνων των προσφύγων που συμμετείχαν στις εκλογές (βάσει των εκλογικών τους βιβλιαρίων) ή για την καταγγελλόμενη διακοπή της διανομής άρτου.

Σχετικά με την αρθρογραφία, διακριβώθηκε μία αλλαγή στα σχόλια και την κριτική που ασκήθηκε από την εφημερίδα για το ζήτημα της αποκατάστασης των Καυκάσιων κυρίως προσφύγων ανάμεσα στο διάστημα πριν και μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου. Συγκεκριμένα, μέχρι την αποχώρηση του Βενιζέλου από την εξουσία η αρθρογραφία ασχολούνταν με τις συσκέψεις που γίνονταν και που καθυστερούσαν να αποδώσουν απτά αποτελέσματα, με την ανάγκη χορήγησης πολιτικών δικαιωμάτων στους πρόσφυγες, με προτροπές σε όσους δεν είχαν ακόμη παλιννοστήσει, να το πράξουν άμεσα καθώς συνέτρεχαν και εθνικοί λόγοι γι' αυτό, με την αναγκαιότητα ανανέωσης του ρόλου των προσφυγικών συλλόγων και μετατροπής τους σε πολιτικούς συλλόγους. Από τον Δεκέμβριο όμως η κριτική που ασκούνταν προς την νέα κυβέρνηση και τους αξιωματούχους ήταν οξύτερη, με αναφορές στις τραγικές συνθήκες ζωής των Καυκάσιων προσφύγων, την έλλειψη ολοκληρωμένου και επιστημονικά συγκροτημένου σχεδίου αποκατάστασης των προσφύγων, την σπατάλη των δημόσιων πόρων, την κρατική αδιαφορία.

Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τα παρεμβατικά κείμενα: οι εκκλήσεις για συμπαράσταση προς τους πρόσφυγες, το εθνικό ζήτημα της παλιννόστησης, η πολιτική σύγκρουση για τους πρόσφυγες με την μέχρι τότε φιλοβασιλική αντιπολίτευση, οι καθυστερήσεις στις διαδικασίες εγκατάστασης ήταν θέματα που παρουσιάστηκαν όλο το έτος. Ωστόσο, μετά την κυβερνητική αλλαγή, η

κριτική για την αδιαφορία και την αναποτελεσματικότητα των αρμόδιων φορέων κατέστη εντονότατη. Το προβαλλόμενο ως εθνικό ζήτημα της εγκατάστασης των Καυκάσιων στην Θράκη και την Μακεδονία δεν κινητοποιούσε την κυβέρνηση, σύμφωνα με την εφημερίδα, ενώ ούτε οι πολυάριθμες οργανώσεις φαίνονταν ιδιαίτερα δραστήριες να περιθάλψουν τους πρόσφυγες.

Ως προς την δραστηριότητα των προσφυγικών συλλόγων οι αναφορές που αποδελτιώθηκαν ήταν σε μεγάλο βαθμό επίσημες ανακοινώσεις για εκλογές ανάδειξης συμβουλίων, συνελεύσεις, την ίδρυση συλλόγου Καυκάσιων, προσκλήσεις για υποβολή δηλώσεων εγκαταλειφθεισών περιουσιών ή αιτήσεων παλιννόστησης, ευχαριστήρια προς τον Βενιζέλο ή προς υπαλλήλους γραφείων περιθάλψεως, εκκλήσεις για επιτάχυνση της παλιννόστησης, διαβήματα προς τον βασιλιά.

Στις επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις περιλαμβάνονταν εγκύκλιοι που επεξηγούσαν τις διαδικασίες παλιννόστησης, ανακοινώσεις δρομολογίων των μεταφορικών μέσων που διετίθεντο για τους παλιννοστούντες, προκηρύξεις διαγωνισμών για τη προμήθεια αναγκαίων υλικών, αποφάσεις εκκένωσης οικημάτων όπου διαβιούσαν πρόσφυγες καταγόμενοι από απελευθερωμένες περιοχές και μία ανακοίνωση-απάντηση της γενικής διοίκησης Μακεδονίας στις καταγγελίες για εγκατάλειψη των Καυκάσιων προσφύγων στην τύχη τους. Τέλος, εντοπίστηκαν κάποιες επιστολές διαμαρτυρίας για την άθλια κατάσταση των προσφύγων και για την αδιαφορία των φιλανθρωπικών σωματείων να βοηθήσουν τους Καυκάσιους πρόσφυγες.

Η αποδελτίωση των αρχείων της εφημερίδας του **1921** απέδωσε 116 συνολικά αναφορές, ιδιαίτερα μειωμένες σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στο Πίνακα 25 που ακολουθεί.

Πίνακας 25: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	46	49
	ατομική και κοινωνική δράση	3	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	22	23
	ατομική και κοινωνική δράση	1	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	22	38
	ατομική και κοινωνική δράση	16	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	6	6
	ατομική και κοινωνική δράση		
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα		
	διαμαρτυρίες		
	τηλεγραφήματα, αγγελίες,		
	διαφημίσεις, επιστολές,		

	ευχαριστήρια, ψηφίσματα, εκκλήσεις, συνεντεύξεις		
σύνολο αναφορών		116	116

Τα πιθανά αίτια αυτής της εμφανούς μείωσης των σχετικών με τους πρόσφυγες δημοσιευμάτων θα αναζητηθούν σε επόμενο κεφάλαιο. Πάντως το σύνολο των ειδησεογραφικών αναφορών φτάνει τις 49 (με μόνο 3 σχετικές με την θεματική ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση»), τα ερμηνευτικά κείμενα είναι 23 (τα 22 από τα οποία αφορούν στην ενότητα «πολιτική διαχείριση») και οι παρεμβάσεις μόλις 6, ενώ οι επίσημες ανακοινώσεις είναι 38 (οι 22 σχετικές με την ενότητα «πολιτική διαχείριση» και οι 16 σχετικές με την «ατομική και κοινωνική δράση»). Στους Πίνακες 26 και 27 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 26: Πολιτική διαχείριση 1921

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	7	4	1			37
	περίθαλψη	1					
	επαγγελματική μέριμνα	1	1				
	κρατική δράση	4					
	πολιτική διάσταση	1	2		3		
	προβλήματα, δυσχέρειες	4	1	4	3		
τοπικές αρχές		2					2
ιδιωτική πρωτοβουλία		5	2				7
σύμμαχοι		1					1
ελληνοτουρκική συμφωνία							
αφίξεις προσφύγων		7	2				9
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		5	4				9
αστυνομικό δελτίο		1					1
διεθνή		4	1				5
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		3					3
παλιννόστηση							
σύνολο		46	17	5	6	22	96

Πίνακας 27: Ατομική και κοινωνική δράση 1921

θεματική ενότητα	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις- διαμαρτυρίες	λοιπά	σύν ολο
προσφυγικοί σύλλογοι	3	1			16		20
συνδικαλιστική δράση							
σύνολο	3	1			16		20

Τα δημοσιεύματα που εντάχθηκαν στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση» είναι 96 και όσα σχετίζονταν με την ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση» έφτασαν τα 20. Η ειδησεογραφική κάλυψη της επικαιρότητας συμπεριέλαβε θέματα, όπως: τις συνεχείς συσκέψεις σε ανώτερα κυβερνητικά κλιμάκια για την περίθαλψη και αποκατάσταση των Καυκάσιων προσφύγων, συχνά χωρίς απτά αποτελέσματα, τις νέες αφίξεις ομογενών προσφύγων από την Ρωσία αλλά πλέον και από την Κιλικία και την απαγόρευση εισόδου τους στην χώρα που επιβλήθηκε για ένα διάστημα, τις πιέσεις των Τούρκων ιδιοκτητών προς την κυβέρνηση για την έξωση των προσφύγων από τις περιουσίες τους, που συχνά οδηγούσαν σε συμπλοκές και βιαιοπραγίες, τις γραφειοκρατικές διαδικασίες για την στρατολόγηση των προσφύγων, τις καταγγελίες για σκάνδαλα καταχρήσεων στην περίθαλψη των Καυκάσιων. Επίσης, τονίστηκε το θέμα της συνθήκης του Νεϊγύ, της φιλανθρωπικής δραστηριότητας του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, της τράπεζας Αθηνών, της τεκτονικής στοάς και του νέου συλλόγου δεσποινίδων της πόλης με την επωνυμία *Η μέριμνα*.

Μέσω της αρθρογραφίας και των σχολίων η εφημερίδα άσκησε οξεία κριτική στην αντιβενιζελική κυβέρνηση για τους χειρισμούς της στο προσφυγικό ζήτημα. Αρχικά, εστίασε ιδιαίτερα στην πολιτική επιλογή απόδοσης των τουρκικών περιουσιών στους ιδιοκτήτες τους, κάτι που είχε άμεσο αντίκτυπο στην ζωή των προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί σε αυτές. Οι εξώσεις, η αστυνομική καταστολή, η βία και η κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων των προσφύγων αποτέλεσαν υλικό προς σχολιασμό. Επίσης, η εφημερίδα σε κάθε ευκαιρία συσχέτιζε ευθέως τις επιχειρούμενες εξώσεις από πρώην μουσουλμανικές ιδιοκτησίες σε βάρος προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί σε αυτές με τις εκβιαστικές πιέσεις που ασκούσαν οι μουσουλμάνοι βουλευτές στην κυβέρνηση, ενώ παράλληλα ασκούσε δριμεία κριτική στην επιδεικνυόμενη από την κυβέρνηση αδιαφορία για τα βάσανα των προσφύγων. Παράλληλα, πολιτικές ευθύνες επιρρίφθηκαν στους κυβερνητικούς χειρισμούς και για

το νέο κύμα προσφύγων, αυτήν την φορά από την Κιλικία. Δεν απουσίασαν βέβαια κείμενα για την εθνική αναγκαιότητα του εποικισμού της Μακεδονίας με τους Καυκάσιους, οι εκκλήσεις για φιλανθρωπική συνδρομή και τα ευμενή σχόλια για φιλανθρωπικά σωματεία, όπως *Η Μέλισσα* που δραστηριοποιούνταν υπέρ των προσφύγων.

Εξίσου έντονη κριτική ασκήθηκε μέσω των πρωτοσέλιδων παρεμβάσεων στο αναποτελεσματικό και αντιδραστικό κυβερνητικό έργο για τους πρόσφυγες. Η εφημερίδα, για παράδειγμα, παρουσίαζε τις κρατικές πολιτικές ως κατευθυνόμενες από ακραία μισαλλόδοξα αντιβενιζελικά αισθήματα και τόνιζε ότι στο όνομα της πολιτικής επιβίωσης θυσιάζονταν απροκάλυπτα τόσο το εθνικό συμφέρον όσο και οι ομογενείς Καυκάσιοι πρόσφυγες.

Η κάλυψη της δραστηριότητας των προσφυγικών συλλόγων έγινε κυρίως μέσω ανακοινώσεων, προσκλήσεων σε συνελεύσεις, εκκλήσεων για συμπράσταση, ίδρυσης νέων, τοπικών σωματείων (λόγου χάρι στο Κιλκίς, τόπο εγκατάστασης μεγάλης μάζας προσφύγων). Τέλος, στις επίσημες ανακοινώσεις-καταχωρίσεις συγκαταλέγονται προσκλήσεις για στρατολόγηση, προκηρύξεις δημοπρασιών και μία ανακοίνωση-απάντηση της νομαρχίας για την καταγγελλόμενη μη καταβολή επιδομάτων.

Η έρευνα έκλεισε με την επεξεργασία των φύλλων της εφημερίδας του **1922** (συγκεκριμένα έως τα τέλη Αυγούστου²) και απέδωσε συνολικά 116 αναφορές, οι οποίες εντάσσονται στις θεματικές κατηγορίες όπως φαίνονται στον Πίνακα 28 που ακολουθεί.

Πίνακας 28: Θεματικές κατηγορίες

κατηγορία αναφοράς	θεματική ενότητα	σύνολο	
ειδησεογραφικές αναφορές (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ανταποκρίσεις)	πολιτική διαχείριση	45	52
	ατομική και κοινωνική δράση	7	
ερμηνευτική προσέγγιση (αρθρογραφία, σχολιασμός)	πολιτική διαχείριση	25	30
	ατομική και κοινωνική δράση	5	
επίσημες ανακοινώσεις	πολιτική διαχείριση	7	25
	ατομική και κοινωνική δράση	18	
παρεμβατικά κείμενα	πολιτική διαχείριση	8	9
	ατομική και κοινωνική δράση	1	
λοιπά κείμενα	κριτική σε άλλα έντυπα		
	διαμαρτυρίες		
	τηλεγραφήματα, αγγελίες, διαφημίσεις, επιστολές,		

² Η εφημερίδα δεν κυκλοφόρησε για λόγους αρχής, όπως επισημαινόταν, το διάστημα από τις 15 Μαρτίου έως τις 9 Απριλίου 1922, προφανέστατα ως αντίδραση στην εντατικοποίηση της ασκούμενης λογοκρισίας.

	ευχαριστήρια, ψηφίσματα, εκκλήσεις, συνεντεύξεις		
σύνολο αναφορών		116	116

Οι ειδησεογραφικές αναφορές ήταν συνολικά 52 (με τις 45 να εντάσσονται στην θεματική ενότητα «πολιτική διαχείριση»), η αρθρογραφία και ο σχολιασμός περιελάμβανε 30 κείμενα (τα 25 σχετικά με την «πολιτική διαχείριση»), οι παρεμβάσεις ήταν συνολικά 9 (με μόλις 1 να προσεγγίζει το θέμα της «ατομικής και κοινωνικής δράσης») και οι επίσημες ανακοινώσεις ήταν 25 (18 από τις οποίες σχετικές με την ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση»). Στους Πίνακες 29 και 30 που ακολουθούν φαίνεται η αναλυτική κατηγοριοποίηση των αναφορών ανά θεματική ενότητα και υποθέματα και ανά είδος δημοσιογραφικού κειμένου.

Πίνακας 29: Πολιτική διαχείριση 1922

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	3	2		1		44
	περίθαλψη	1					
	επαγγελματική μέριμνα	2					
	κρατική δράση	4	3	2			
	πολιτική διάσταση	2	5	5	3		
	προβλήματα, δυσχέρειες	2	2	3	4		
τοπικές αρχές							
ιδιωτική πρωτοβουλία		8					8
σύμμαχοι		2					2
ελληνοτουρκική συμφωνία							
αφίξεις προσφύγων		3					3
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		4	1				5
αστυνομικό δελτίο		2					2
διεθνή		11	2				13
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		1					1
παλιννόστηση							
σύνολο		45	15	10	8	7	85

Πίνακας 30: Ατομική και κοινωνική δράση 1922

θεματική	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις-διαμαρτυρίες	λοιπά	σύνολο
προσφυγικοί σύλλογοι	7	3	1	1	18		30
συνδικαλιστική δράση		1					1
σύνολο	7	4	1	1	18		31

Οι 85 αναφορές αξιολογήθηκαν ως σχετικές με την ενότητα «πολιτική διαχείριση» και οι 31 εντάχθηκαν στην ενότητα «ατομική και κοινωνική δράση». Ως προς τα ειδησεογραφικά αποτύπωση της επικαιρότητας, τα θέματα που προβλήθηκαν ήταν, μεταξύ άλλων: ο επιχειρούμενος σφετερισμός των κτημάτων από τους μουσουλμάνους πρώην ιδιοκτήτες τους και οι συνεπακόλουθες εξώσεις των προσφύγων, οι νέες αφίξεις προσφύγων από την Ρωσία, οι άθλιες συνθήκες ζωής και υγείας στους καταυλισμούς, οι διαδικασίες εγκατάστασης και η αγορά μέσων για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, η προγραμματιζόμενη για τον Σεπτέμβριο επιστράτευση των Καυκάσιων και Ποντίων. Σταδιακά διαφάνηκε μία αλλαγή στη διαχείριση του προσφυγικού από την διοίκηση, με τις επιτάξεις κτημάτων των Τούρκων ιδιοκτητών και την ομαλοποίηση του εφοδιασμού των προσφύγων με τα αναγκαία μέσα. Ακόμη καλύφθηκε ειδησεογραφικά η πορεία εφαρμογής της συνθήκης του Νείγυ, η φιλανθρωπική δραστηριότητα των οργανώσεων *Η Μέριμνα* και *Μέλισσα*, η συγκρότηση μίας επιτροπής Αλύτρωτων υπό την αιγίδα του νέου πατριάρχη και αστυνομικά θέματα.

Η αρθρογραφία περιλαμβάνει κείμενα επικριτικά για την στάση του κράτους απέναντι στους πρόσφυγες: καταγγελίες για εκμετάλλευση από κρατικούς υπαλλήλους και αδιαφορία της διεύθυνσης εποικισμού γι' αυτές, κατηγορίες ότι στο όνομα του κομματικού συμφέροντος θυσιάζονται οι πρόσφυγες (θέμα σχετικό με την απόδοση κτημάτων στους μουσουλμάνους και την βίαιη απομάκρυνση των προσφύγων από αυτά), η απάνθρωπη διαταγή για απαγόρευση εισόδου νέων Καυκάσιων προσφύγων στην χώρα και η εγκατάλειψή τους στην πείνα και τις ασθένειες, η εκμετάλλευση των προσφύγων από τους τοπικούς άρχοντες (μπέηδες), καταγγελίες για σκάνδαλα και μία ειρωνική ματιά στις συνεχείς, αναποτελεσματικές και χρονοβόρες συσκέψεις των κρατικών στελεχών για την επίλυση των προβλημάτων που ποτέ όμως δεν ερχόταν.

Στο ίδιο μήκος κύματος στάθηκαν και τα πρωτοσέλιδα παρεμβατικά κείμενα, με άσκηση αυστηρής κριτικής για την αναβίωση του παλαιοκομματισμού, την εξυπηρέτηση μικροσυμφερόντων και όχι της εθνικής σωτηρίας, τις αδικαιολόγητες καθυστερήσεις στον εποικισμό της Μακεδονίας που είχε εγκαταλειφθεί στην τύχη της, σε σχέση μάλιστα με την Θράκη, στην οποία η εγκατάσταση των Καυκάσιων έχει ήδη θετικά αποτελέσματα. Εντοπίστηκε επίσης ένα κείμενο που ασκούσε κριτική στον σχεδιαζόμενο μονοπωλιακό έλεγχο της καπνοπαραγωγής, εξέλιξη που θα είχε καταστροφικές συνέπειες για την καπνοπαραγωγική τάξη και τις καπνοπαραγωγικές περιφέρειες της Μακεδονίας.

Η δραστηριότητα των συλλόγων καλύφθηκε με αναφορές στις αρχαιρεσίες, τις συνελεύσεις, τις διαμαρτυρίες και την οργάνωση συλλαλητηρίων από μέρους τους. Καλύφθηκε επίσης με ενδιαφέρον η επίμονη απαίτηση των συλλόγων προς τον πρωθυπουργό Γούναρη να απαντήσει σε θέματα σχετικά με το μέλλον της Θράκης και η μη ικανοποιητική, όπως χαρακτηρίστηκε, στάση του στις εκκλήσεις τους. Τέλος, η εφημερίδα αναφέρθηκε με ένα άρθρο στα δίκαια συνδικαλιστικά αιτήματα των καπνεργατών (μεταξύ των οποίων πολλοί πρόσφυγες) για κατάργηση του σχεδιαζόμενου μονοπωλίου. Αναφορικά με τις επίσημες ανακοινώσεις, δόθηκε βαρύτητα στην ενημέρωση του κοινού για την προμήθεια των απαραίτητων πιστοποιητικών και δόθηκε επίσημη απάντηση σε δημοσιεύματα για την κατάσταση της υγείας προσφύγων, οι οποίοι επέβαιναν σε πλοίο που επρόκειτο να καταπλεύσει στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ε. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ε.1. Πολιτική διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος

Ε.1.1. Κρατικές πολιτικές αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος.

Ε.1.1. α) Πολιτικές υποδοχής και περίθαλψης.

Το προσφυγικό ζήτημα που αντιμετώπισε κατά κύματα η ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας από το 1913 έως το 1922 ήταν ουσιαστικά ένα κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό ζήτημα που απαιτούσε την λήψη άμεσων και δραστικών μέτρων από την πολιτεία και τους αρμόδιους φορείς προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά. Το ελληνικό κράτος, το οποίο μόλις πρόσφατα είχε εντάξει στην επικράτειά του τις Νέες Χώρες και ήταν ανέτοιμο οργανωτικά και διοικητικά για να ανταποκριθεί στις προκλήσεις και τις δυσκολίες ενός έργου που είχε τα χαρακτηριστικά του κατεπείγοντος, κλήθηκε να λάβει τις κατάλληλες πολιτικές αποφάσεις για να διαχειριστεί τα προσφυγικά ρεύματα που κινούνταν προς την Μακεδονία, άμεσα και χωρίς καθυστερήσεις που μπορεί να απέβαιναν μοιραίες για πολλούς από τους πρόσφυγες. Ήδη από το 1913, οπότε και η αύξηση του αριθμού των προσφύγων που προέρχονταν από περιοχές, όπως η Βόρεια Ήπειρος, το Μοναστήρι, το Μελένικο, το Νευροκόπι, το Δεδέαγατς, ως αποτέλεσμα της ρύθμισης των βαλκανικών συνόρων με την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου, άρχισε να γίνεται απτή πραγματικότητα, η εφημερίδα παρουσίαζε σε τακτική βάση ειδησεογραφικά κείμενα που διεκτραγωδούσαν τις συνθήκες που αντιμετώπιζαν οι ομογενείς πρόσφυγες³ (Κωστής, 2010: 126).

Η υποδοχή και η περίθαλψη αυτών των προσφύγων αποτέλεσε αρμοδιότητα της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, η οποία, παρά τις ανεπάρκειες και την υποστελέχυσή της, ανταποκρίθηκε επαρκώς στο έργο, όπως αναφέρεται σε δημοσίευμα της 25^{ης} Οκτωβρίου 1913. Βέβαια, σε μία γεωγραφική ζώνη που διέθετε υποτυπώδεις εγκαταστάσεις υγειονομικού ενδιαφέροντος, η έλευση των προσφύγων επιβάρυνε ιδιαίτερα τις κρατικές υπηρεσίες, αφού οι ανάγκες για την προσωρινή

³ 6, 7, 8, 14 Αυγούστου, 12 Σεπτεμβρίου και 31 Οκτωβρίου 1913.

στέγαση και την περίθαλψη ήταν μεγάλες (Τσιτσοπούλου & Πεντόγαλος, 1991: 159-161). Ζητήματα για την δημόσια υγεία, όπως η έξαρση της χολέρας, η ανεπαρκής καθαριότητα των δημόσιων χώρων και ο συνωστισμός που προκλήθηκε στους πρόχειρους καταυλισμούς, καλύφθηκαν με σύντομες αναφορές από την εφημερίδα που άσκησε μάλιστα κριτική για τις εξευτελιστικές συνθήκες στις οποίες ζούσαν οι πρόσφυγες⁴. Ωστόσο, οι πυρετώδεις, όπως παρουσιάστηκαν, εργασίες για την κατασκευή, εν όψει χειμώνα, πρόχειρων παραπηγμάτων, αντανakλούν την διάθεση των αρμόδιων φορέων να ανταποκριθούν στο καίριο πρόβλημα της στέγασης⁵.

Το 1914 αποτέλεσε ορόσημο για το προσφυγικό θέμα, διότι οι προερχόμενες αυτήν την περίοδο από την Ανατολική Θράκη και τα παράλια της Μικράς Ασίας προσφυγικές ροές αυξήθηκαν κατακόρυφα, με αποτέλεσμα η ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας να αντιμετωπίσει πολύ πιο εκρηκτικά και επείγοντα προβλήματα ως προς την διαχείριση της υποδοχής και της περίθαλψης των προσφύγων⁶. Το έργο της υποδοχής, που απαιτούσε τον στοιχειώδη έλεγχο της ταυτότητας και της κατάστασης του πρόσφυγα, η προσωρινή στέγαση, που προϋπέθετε την ύπαρξη επαρκών και κατάλληλα διαμορφωμένων χώρων για την εγκατάστασή του και η άμεση περίθαλψη του πρόσφυγα, ήταν ζητήματα που δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν από το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο ή με την συνδρομή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, διότι η ένταση των αλληπάλληλων προσφυγικών κυμάτων ξεπερνούσε τις αντοχές, την υποδομή και τις αντικειμενικές δυνατότητες της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, προκαλώντας έτσι το θεσμικό ενδιαφέρον της πολιτείας (Καύκουλα, 1999: 261-262). Σε πρωτοσέλιδες μάλιστα αναφορές παρουσιάζονταν οι δηλώσεις του Βενιζέλου μετά την περιοδεία του στις Νέες Χώρες, σύμφωνα με τις οποίες η Μακεδονία και η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων αποτελούσαν την άμεση προτεραιότητα της κυβέρνησής του⁷, ή η συγκινητική υποδοχή του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Σοφούλη από τα μέλη του Θρακικού Συλλόγου με την επίκληση στα φιλεύσπλαχνα και πατρικά του αισθήματα⁸.

⁴ 21, 31 Αυγούστου και 8 Σεπτεμβρίου 1913.

⁵ 21 Σεπτεμβρίου 1913.

⁶ 5, 10, 25, 30 Απριλίου και 9 Μαΐου 1914.

⁷ 20, 22, 23 και 25 Απριλίου 1914.

⁸ 17 και 18 Απριλίου 1914.

Επομένως, η ίδρυση της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως⁹ κατέστη εκ των συνθηκών μία πολιτική επιλογή της κυβέρνησης Βενιζέλου που ανταποκρινόταν άμεσα στις κατεπείγουσες συνθήκες που διαμορφώνονταν στην Μακεδονία, και επιχειρούσε να δώσει λύση στο ζήτημα της περίθαλψης και της μόνιμης εγκατάστασης των προσφύγων. Η παρουσίαση από την εφημερίδα των θεσμικών παρεμβάσεων σχετικά με την στελέχωση, την οργάνωση, τις αρμοδιότητες και το έργο της Επιτροπής κρίνεται ότι ήταν εκτενής, αφού ανταποκρινόταν στο αυξανόμενο ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού για άμεση ενημέρωση. Έτσι, η ειδησεογραφία και η αρθρογραφία εστίασε τόσο στις γραφειοκρατικές διαδικασίες σχετικά με την Επιτροπή (λόγου χάρι, αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα ιεραρχικής διαβάθμισης των φορέων της περίθαλψης με την ίδρυση κατά τόπους Γραφείων Περιθάλψεως που θα είχαν υπό την εποπτεία τους συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές¹⁰, στην τοποθέτηση του επιφανούς βουλευτή Νεγρεπόντη στην θέση του επικεφαλής της Επιτροπής και στην σύνταξη και υποβολή εκ μέρους του μίας επίσημης έκθεσης για τους πρόσφυγες¹¹), όσο και στο παραγόμενο από αυτήν έργο. Η γνώση του ακριβούς αριθμού των προσφύγων που δέχονταν υπηρεσίες περίθαλψης καθώς και της κίνησής τους εντός του γεωγραφικού χώρου της Μακεδονίας κατέστη μάλιστα άμεση προτεραιότητα, όπως φαίνεται από την δημοσιοποίηση της εγκυκλίου Νεγρεπόντη σχετικά με την διενέργεια επίσημης στατιστικής - απογραφής των περιθαλπομένων, βασικός σκοπός της οποίας ήταν να καταστεί δυνατός ο προϋπολογισμός των εξόδων και να καθοριστούν οι άμεσες προτεραιότητες της Επιτροπής¹². Όπως πληροφορούμαστε από την εγκύκλιο, όλοι ανεξαιρέτως οι δημόσιοι υπάλληλοι θα συμμετείχαν υποχρεωτικά στην απογραφή που είχε προγραμματιστεί για τις 8 Ιουνίου 1914, ενώ οι πρόσφυγες απαγορευόταν να μετακινούνται από οικισμό σε οικισμό, με ποινή για όσους παρέβαιναν την εντολή αυτή την διακοπή της παροχής περίθαλψης. Έτσι, σύμφωνα με την πρώτη εκτίμηση που δημοσιεύθηκε μετά την επιτυχημένη διενέργεια της απογραφής και που αφορούσε μόνο την πόλη και την ευρύτερη ζώνη της Θεσσαλονίκης, οι πρόσφυγες ανέρχονταν περίπου στα 45.000 άτομα, ενώ λείπουν περαιτέρω στοιχεία για τα αποτελέσματα της απογραφής στην ευρύτερη ζώνη της Μακεδονίας.

⁹ Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο οικείο κεφάλαιο του ιστορικού πλαισίου, ο ακριβής τίτλος της Επιτροπής Προσφύγων ήταν: *Κεντρική Επιτροπή προς περίθαλψιν και εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών*.

¹⁰ 30 Μαΐου και 5 Σεπτεμβρίου 1914.

¹¹ 18 και 25 Μαΐου 1914.

¹² 20, 22 Μαΐου και 9 Ιουνίου 1914.

Εξάλλου, το πιο σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε η Επιτροπή ήταν ο κίνδυνος για την δημόσια υγεία μέσα στις συνθήκες που διαμόρφωνε ο υποχρεωτικός συνωστισμός χιλιάδων προσφύγων σε ακατάλληλους ή μη επαρκώς εξοπλισμένους χώρους. Οι αναφορές στην κατάσταση της δημόσιας υγείας ήταν κυρίως ειδησεογραφικές και αφορούσαν, για παράδειγμα, τους ασθενείς, άστεγους και πεινασμένους Θράκες¹³, την ανάγκη λήψης δραστικών μέτρων για την επίλυση του προβλήματος της υπερσυγκέντρωσης προσφύγων σε μικρούς κλειστούς χώρους¹⁴ και την διενέργεια υποχρεωτικών εμβολιασμών για τον περιορισμό των μεταδοτικών ασθενειών¹⁵ (Τσιτσοπούλου & Πεντόγαλος, 1991: 162). Επίσης, η εφημερίδα αξιολόγησε ως θετική την απόφαση της Επιτροπής για την αντικατάσταση της καθημερινής διανομής άρτου από την διανομή ενός ημερήσιου επιδόματος στους πρόσφυγες¹⁶. Η συγκεκριμένη επιλογή έγινε, σύμφωνα με την εφημερίδα, κυρίως για λόγους εξοικονόμησης χρημάτων, αλλά μπορεί να ερμηνευτεί και ως προσπάθεια περιορισμού της οικονομικής εκμετάλλευσης στο σύστημα διανομής άρτου από επιτήδειους εμπόρους (βέβαια κατονομάζονται μόνο κάποιοι ισραηλίτες έμποροι αλευριού, δημιουργώντας την εντύπωση ότι αυτοί ήταν οι ασύδοτοι και ασυνείδητοι που λυμαίνονταν τους πρόσφυγες) που, όπως αποκαλύφθηκε ύστερα από καταγγελίες, διένειμαν κακής ποιότητας άρτο στους πρόσφυγες¹⁷. Στο πλαίσιο της επιδοματικής πολιτικής του κράτους για την αντιμετώπιση των άμεσων βιοτικών αναγκών των προσφύγων, εντάχθηκε η διανομή μικρού επιδόματος σε δασκάλους και ιερείς πρόσφυγες¹⁸, το οποίο μάλιστα, όπως φαίνεται από ένα μικρό σχόλιο που δημοσιεύθηκε στις 9 Οκτωβρίου 1914 και που αφορούσε στην περίπτωση δώδεκα ιερέων, δεν διανεμόταν πάντοτε σε τακτική βάση.

Επίσης, το φλέγον ζήτημα της άμεσης, προσωρινής στέγασης των προσφύγων αντιμετωπίστηκε με την χρησιμοποίηση δημόσιων κτηρίων, την αξιοποίηση των κενών οικιών ή με την κατασκευή πρόχειρων παραπηγμάτων. Όμως, η έμφαση που δόθηκε στην χρησιμοποίηση των σχολικών κτηρίων για την κάλυψη των έκτακτων αναγκών της στέγασης και στα προβλήματα που προκάλεσε αυτό στην ομαλή έναρξη του σχολικού έτους, είναι ενδεικτική του ζωηρού ενδιαφέροντος που επέδειξε το έντυπο

¹³ 9 Απριλίου 1914.

¹⁴ 10 Απριλίου 1914.

¹⁵ 29 Ιουνίου, 25 Σεπτεμβρίου, 20 και 29 Νοεμβρίου 1914.

¹⁶ 28 Ιουνίου και 3 Ιουλίου 1914.

¹⁷ 11, 21 και 22 Ιουνίου 1914.

¹⁸ 2 και 7 Ιουλίου 1914.

για την εξεύρεση περισσότερο αποτελεσματικών λύσεων στις προσφυγικές ανάγκες, αλλά και μίας επικριτικής διάθεσης απέναντι στις αστοχίες και ανεπάρκειες της Επιτροπής. Πιο συγκεκριμένα, με τις συνεχείς αναφορές (οι οποίες καλύπτουν ένα διάστημα τριών μηνών το 1914 και επανέρχονται και το 1915) στην ανάγκη εκκένωσης των σχολείων από τους πρόσφυγες, αναδείχθηκε η καθυστερημένη ανταπόκριση του κράτους στην στοιχειώδη ανάγκη της προσωρινής στέγασης και, παράλληλα, τονίστηκε η υποχρέωση των αρμόδιων φορέων να «αντιμετωπίσουν τα αξιοθρήνητα χάλια των προσφύγων»¹⁹ περισσότερο οργανωμένα και συστηματικά²⁰. Οι αιχμές για τις παλινωδίες στην εκκένωση των σχολείων και για την γραφειοκρατία που καθυστέρουσε την έναρξη του σχολικού έτους, που υπάρχουν στα κείμενα της εφημερίδας, μπορούν να αξιοποιηθούν ως μία ακόμη ένδειξη του παρεμβατικού ρόλου που επιφύλασσε η εφημερίδα για τον Τύπο προς την κατεύθυνση της άσκησης πίεσης για την εξεύρεση των καλύτερων δυνατών λύσεων, όπως ήταν η κατασκευή βιώσιμων προσφυγικών οικισμών, ενταγμένων σε έναν ευρύτερο πολεοδομικό σχεδιασμό (Καραδήμου & Γερολύμπου, 1999: 91).

Η παρεμβατικότητα αυτή αποδεικνύεται επίσης από το ενδιαφέρον που επέδειξε η εφημερίδα για την δημοσιοποίηση των προσωπικών δραμάτων των προσφύγων, οι οποίοι, κατήγγειλαν, για παράδειγμα, κακομεταχείριση από μέρους των αρχών, βίαιες εξώσεις²¹, φυλακίσεις²² και εκβιασμούς²³. Γενικότερα δηλαδή, η στάση της εφημερίδας απέναντι στην αναλγησία ορισμένων υπαλλήλων, την γραφειοκρατία και την τυπολατρία εκ μέρους των θεσμικών οργάνων, την αντιπροσφυγική, όπως την αξιολογεί, στάση κάποιων αντίπαλων εντύπων²⁴, είναι στάση που έχει σκοπό να θίξει τα κακώς κείμενα και να προτείνει λύσεις. Η επικριτική αυτή διάθεση εδράζεται κυρίως στην ανάγκη βελτίωσης των συνθηκών περίθαλψης των προσφύγων και επιτάχυνσης των σχετικών διαδικασιών, και δεν φαίνεται, στην παρούσα συγκυρία, να έχει πολιτικά ή στενά κομματικά κίνητρα. Η έκφραση εμπιστοσύνης προς το έργο της κυβέρνησης εξάλλου, όπως εκφράστηκε σε δύο άρθρα της 22ας Ιουνίου 1914,

¹⁹ 30 Σεπτεμβρίου 1914.

²⁰ 28 Σεπτεμβρίου, 4, 9, 11, 21, 22, 23 Οκτωβρίου, 7, 19, 20, 21, 29, 30 Νοεμβρίου, 9 και 13 Δεκεμβρίου 1914 και 15 Σεπτεμβρίου 1915.

²¹ 9, 12, 28 Μαΐου, 14 Σεπτεμβρίου, 4,9 και 22 Οκτωβρίου 1914.

²² 1 Ιουνίου 1914.

²³ 22 Ιουνίου 1914.

²⁴ 19 Φεβρουαρίου, 25 Ιουνίου και 5 Οκτωβρίου 1914.

αποδεικνύει ότι το κίνητρο πίσω από την ανάδειξη των προσφυγικών προβλημάτων ήταν κοινωνικό και ανθρωπιστικό κι όχι πολιτικό.

Παράλληλα, η ανάδειξη της αναγκαιότητας πλήρους διοικητικής αφομοίωσης των Νέων Χωρών προκειμένου να αντιπροσωπεύονται ισότιμα όλες οι διοικητικές περιφέρειες στην Βουλή, όπως εκφράστηκε σε τέσσερις πρωτοσέλιδες παρεμβάσεις²⁵, αποτυπώνει το ενδιαφέρον της εφημερίδας για τα καθαρά τοπικά ζητήματα, υπενθυμίζοντας ότι οι Νέες Χώρες αποτελούσαν πλέον αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού κράτους που δεν μπορούσε να επιδεικνύει αδιαφορία γι' αυτές, θέμα στο οποίο μάλιστα η εφημερίδα θα επανέρχεται συστηματικά²⁶. Στο πλαίσιο αυτό, η αρθρογραφία της εφημερίδας για δύο θέματα τοπικού ενδιαφέροντος σχετικά με τους πρόσφυγες, μπορεί να δια φωτίσει τον παρεμβατικό της ρόλο. Στην πρώτη περίπτωση, γίνεται αναφορά στην αξιέπαινη προσπάθεια του Γενικού Διοικητή να αντιμετωπίσει το «*ακανθώδες ζήτημα*» των προσφύγων, που επιβαρύνθηκε όμως εξαιτίας της αθρόας και εκτός προγράμματος έλευσης των Καυκάσιων Ελλήνων, οι οποίοι, όπως χαρακτηριστικά τονίζεται, «*έπρεπε να αναμείνουν το σύνθημα από την κυβέρνηση διά να έλθουν εις την Ελλάδα αφού προπαρασκευαστεί το έδαφος προς τούτο [...] είναι αναμφισβήτητον ότι οι Καυκάσιοι είναι στοιχείον ζωτικόν και θα χύση αίμα ζωογόνον εις την Μακεδονίαν [...] η διοίκησις μας όμως βρίσκεται προ του απροχώρητου*»²⁷. Η πρόταση του Γενικού Διοικητή Ρέπουλη, με την οποία κλείνει το άρθρο, για την ανάγκη οι Καυκάσιοι να κρατούνται στην Αθήνα και να μην μεταφέρονται προς το παρόν στην Μακεδονία, αποτυπώνει την ανησυχία για την αδυναμία της περιοχής να απορροφήσει ένα νέο ρεύμα προσφύγων και, παράλληλα, εφιστά την προσοχή στο κράτος για την ανάγκη περαιτέρω ενίσχυσης της γεωγραφικής ζώνης που δεχόταν το κύριο βάρος των προσφυγικών ροών. Στην δεύτερη περίπτωση η εφημερίδα ανέλαβε τον ρόλο του υπερασπιστή τόσο του κράτους όσο και των προσφύγων απέναντι στις κακοήθειες συκοφαντίες, όπως τις χαρακτήρισε, μίας βουλγαρικής εφημερίδας που δημοσίευσε είδηση ότι 15.000 πρόσφυγες που διαβιούσαν υπό οικτρές συνθήκες στην Θεσσαλονίκη έλαβαν βοήθεια από την Βουλγαρία προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες²⁸. Η συγκεκριμένη είδηση και η κατηγορηματική απάντηση του εντύπου προφανέστατα υπέκρυπταν πολιτική σκοπιμότητα, με την αξιοποίηση των προσφύγων

²⁵ 16, 22, 23 και 24 Σεπτεμβρίου 1914.

²⁶ 9 Ιανουαρίου 1919: αναφορά στην αδικία που υφίστανται οι Νέες Χώρες ως προς την οικονομική ενίσχυση από το κράτος, σε σχέση με την Παλαιά Ελλάδα.

²⁷ 30 Ιανουαρίου 1914.

²⁸ 14 Δεκεμβρίου 1914.

(ποια ήταν η εθνικότητά τους, τι εθνική συνείδηση είχαν, πώς αυτοπροσδιορίζονταν, ποιος τους υπερασπιζόταν;) ως μίας πτυχής του ακραίου εθνικού ανταγωνισμού σε μία ρευστή για τα Βαλκάνια περίοδο μετά την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου (Μιχαηλίδης, 2003: 107).

Όσο μάλιστα το προσφυγικό πρόβλημα παγιωνόταν ως κανονικότητα στον χώρο της Μακεδονίας, τόσο πιο έντονα και παρεμβατικά καλύπτονταν τα ζητήματα της προσωρινής στέγασης και της περίθαλψης. Ωστόσο, η επεξεργασία του ερευνητικού υλικού ανέδειξε μία ουσιαστική διαφοροποίηση στις κρίσεις της εφημερίδας σχετικά με την αποτελεσματικότητα των κρατικών φορέων στην αντιμετώπιση των προσφυγικών προβλημάτων από τα μέσα του 1915 ως και τα μέσα του 1916, περίοδο κορύφωσης του Εθνικού Διχασμού. Για παράδειγμα, η αναλυτική παρουσίαση από την εφημερίδα των παλινωδιών σχετικά με τον διορισμό του νέου επικεφαλής της Επιτροπής που οδήγησαν τελικά σε αδιέξοδο και στην εκ νέου ανάθεση του αξιώματος του Προέδρου στον Νεγρεπόντη, ο οποίος μάλιστα κατόπιν προτροπής του Βενιζέλου επισκέφθηκε την Θεσσαλονίκη για να εξετάσει εάν μπορούσε τελικά να αναλάβει την θέση, μπορεί να τεκμηριώσει την άποψη ότι οι πολιτικές επιλογές του νέου καθεστώτος για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος υπαγορεύονταν στην βάση σκοπιμοτήτων²⁹. Εξάλλου, τα επαινετικά σχόλια που δημοσιεύονταν για τις φιλότιμες προσπάθειες των επιφανών βενιζελικών στελεχών Πάλλη, Κοσμίδη, Νεγρεπόντη³⁰, που κλήθηκαν, ως ειδήμονες στην διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος, να συντρέξουν την Επιτροπή στο έργο της, χωρίς όμως την ουσιαστική συνδρομή του κρατικού μηχανισμού, τονίζουν την αντίθεση μεταξύ του Βενιζέλου και των αντιπάλων του. Επίσης, η κριτική για την κακή κατάσταση της δημόσιας υγείας και την ανάγκη λήψης έκτακτων μέτρων ήταν ιδιαίτερα έντονη, όπως φαίνεται και από το καυστικό σχόλιο για την αδράνεια της Επιτροπής να στείλει ιατρικό προσωπικό σε όλες τις απομακρυσμένες περιοχές προκειμένου να αποσοβήσει τον θάνατο πολλών προσφύγων³¹. Για παράδειγμα, στην περιοχή του Λαγκαδά σημειώνονταν πολλοί θάνατοι επειδή δεν υπήρχε ιατρός³², η δημόσια υγεία στην Καβάλα κινδύνευε λόγω της υπερσυγκέντρωσης προσφύγων³³, οι μεταδοτικές ασθένειες βρίσκονταν σε έξαρση

²⁹ 13 και 19 Αυγούστου 1915 και στις 2 Μαΐου 1916 νέος πρόεδρος ο Κοσμίδης, σε αντικατάσταση του παραιτηθέντος Αθηνογέννη.

³⁰ 3 και 8 Μαΐου 1916.

³¹ 22 Αυγούστου 1915.

³² 23 Αυγούστου 1915.

³³ 3 Ιουλίου 1915.

λόγω έλλειψης φαρμάκων³⁴, οι εξώσεις προσφύγων που τους εξωθούσαν σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης ήταν καθημερινό φαινόμενο³⁵.

Οι συγκεκριμένες συνθήκες, όπως παρουσιάζονταν από την εφημερίδα, διαμόρφωναν μία εκρηκτική κατάσταση, η οποία μάλιστα επιδεινωνόταν εξαιτίας της διαρκούς μείωσης των κονδυλίων για την περίθαλψη. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε επίσημη έκθεση του Υπουργείου Περιθάλψεως, η οποία βέβαια συντάχθηκε σε περίοδο διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων το 1920 και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πολιτικά χρωματισμένη, η περίθαλψη την περίοδο διακυβέρνησης του κράτους από τις άλλες κυβερνήσεις πλην του Βενιζέλου (δηλαδή από τα μέσα του 1915 έως και το κίνημα της Εθνικής Άμυνας για την Μακεδονία και έως την επανένωση του κράτους το 1917 για την Παλαιά Ελλάδα) *«έπαυσε κατ' ουσίαν υφισταμένη, διατηρηθείσα μόνον τυπικά»* (σ.8). Εάν η συγκεκριμένη κρίση συνδυαστεί με τις αναφορές της εφημερίδας στις συνεχείς μειώσεις του διανεμόμενου προσφυγικού επιδόματος λόγω της σπάταλης διακυβέρνησης των *«ολετήρων»*³⁶ ή στις μη εφαρμοζόμενες, λόγω έλλειψης πόρων, αποφάσεις της Επιτροπής για την βελτίωση των υγειονομικών συνθηκών στην Θεσσαλονίκη³⁷, μπορεί να διαμορφωθεί η εικόνα ενός κράτους που αδυνατούσε να παρέμβει για την βελτίωση της καθημερινότητας των πολιτών, παρά τις, κατά τα άλλα, αισιόδοξες προβλέψεις για την περίθαλψη των προσφύγων που έκανε εν όψει χειμώνα σε δηλώσεις του ο Υπουργός Εσωτερικών Καφαντάρης³⁸. Παράλληλα, το κράτος εμφανιζόταν υποχωρητικό έναντι των βουλγαρικών αξιώσεων στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, με τον Πρωθυπουργό Γούναρη να μην διαμαρτύρεται για τις ασκούμενες βουλγαρικές πιέσεις³⁹, με αποτέλεσμα την περαιτέρω αύξηση των προσφυγικών ροών προς την ασφαλή ελληνική Μακεδονία.

Οι πρωτοβουλίες που ελήφθησαν από την επαναστατική κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος κινητοποίησαν άμεσα τα δημοσιογραφικά αντανακλαστικά της εφημερίδας, η οποία αναφέρεται διεξοδικά στις διοικητικές αλλαγές που επήλθαν για τον καλύτερο συντονισμό της περίθαλψης. Η σύσταση των *Ανώτατων Διευθύνσεων Περιθάλψεως και Εποικισμού* με

³⁴ 29 Αυγούστου 1915.

³⁵ 5, 7, 16, 31 Ιουλίου και 21 Αυγούστου 1915.

³⁶ 4 Ιουλίου 1915 και 19 Ιουλίου 1916.

³⁷ 12 Ιουνίου 1916.

³⁸ 7 Σεπτεμβρίου 1915.

³⁹ 17 Φεβρουαρίου 1916.

την δημοσίευση του σχετικού διατάγματος στις 6 Οκτωβρίου 1916, αφού είχε προηγηθεί η φημολογία για την ίδρυση αντίστοιχων υπουργείων⁴⁰, η άμεση δραστηριοποίηση των αρμόδιων αξιωματούχων (εκ νέου ο Πάλλης ως γενικός γραμματέας, ο Σίμος ως διευθυντής, στην συνέχεια ως υπουργός) με την λήψη έκτακτων μέτρων καταπολέμησης της πείνας και των ασθενειών⁴¹ και την αύξηση των χορηγούμενων επιδομάτων και βοηθημάτων σε ευαίσθητες προσφυγικές ομάδες⁴², προκάλεσαν το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον του εντύπου και σηματοδότησαν την διαφανιζόμενη αλλαγή στάσης της νέας εξουσίας απέναντι στους πρόσφυγες. Με την δημοσίευση του διατάγματος άμεσης επιστράτευσης των προσφύγων μάλιστα παγιώθηκε μία σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ της επαναστατικής κυβέρνησης και του προσφυγικού κόσμου που εκδήλωνε την θέλησή του να πολεμήσει⁴³, ενώ, παράλληλα, το έντονα διχαστικό κλίμα με την κυβέρνηση των Αθηνών (ή την «σεβασμιωτάτην κυβέρνησιν των γερόντων», όπως ανέφερε σε μία ειρωνική αποστροφή ο αρθρογράφος στις 23 Απριλίου 1916) που αδιαφορούσε για την Μακεδονία⁴⁴, μεταφερόταν και στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας, όπως αποκαλύπτει η έντονα σχολιασμένη είδηση ότι ο εισαγγελέας Καστοριάς, τυφλωμένος από «αντιβενιζελίτιδα και γερμανοπληξίαν», εκθείαζε δημοσίως τους Βουλγάρους που απήγαγαν ομογενείς⁴⁵.

Εξάλλου, στο χρονογράφημα με τίτλο «Πρόσφυγες εξ Αθηνών» που δημοσιεύθηκε στην πρώτη σελίδα της 7^{ης} Οκτωβρίου 1916 συνοψίζονται εύγλωττα οι πολιτικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί το διάστημα εκείνο: οι κάτοικοι της Παλαιάς Ελλάδας εμφανίζονται να μην φοβούνται πλέον την γερμανοβουλγαρική προπαγάνδα, τις πολεμικές συγκρούσεις και την παρουσία των συμμάχων στην Θεσσαλονίκη και να μετακινούνται μαζικά, χαρακτηριζόμενοι μάλιστα ως πρόσφυγες, προς την Μακεδονία προκειμένου να γλιτώσουν από το φαύλο και βίαιο κράτος των Αθηνών. Η σημειολογία του κειμένου είναι περισσότερο από εμφανής μάλιστα στην χρήση του όρου «πρόσφυγες» για όσους εμφανίζονται, έστω και σε αυτό το κείμενο που δεν αποτελεί ξεκάθαρα προϊόν ειδησεογραφικής έρευνας, να προσανατολίζονται προς την Θεσσαλονίκη και τον Βενιζέλο για να επιβιώσουν.

⁴⁰ 5 Οκτωβρίου 1916.

⁴¹ 16 και 30 Σεπτεμβρίου 1916.

⁴² 13 Σεπτεμβρίου και 19 Νοεμβρίου 1916.

⁴³ 13, 19 Σεπτεμβρίου και 1 Οκτωβρίου 1916.

⁴⁴ 3 και 6 Οκτωβρίου 1916.

⁴⁵ 15 Σεπτεμβρίου 1916.

Βέβαια, οι έκτακτες συνθήκες που αντιμετώπισε η Μακεδονία μετά την επίσημη είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο επέδρασαν καταλυτικά στον βαθμό ανταπόκρισης των αρχών στις ανάγκες της περίθαλψης των προσφύγων. Με την σύσταση του Υπουργείου Περιθάλψεως τον Ιούνιο του 1917 το κράτος επιχείρησε να οργανώσει πιο συστηματικά και σε ανώτερο θεσμικό επίπεδο την περίθαλψη, με τον σαφή καθορισμό, λόγου χάρη, του είδους της παρεχόμενης περίθαλψης (συσσίτια, επιδόματα, ιατρική περίθαλψη, στέγαση, μετακίνηση), των δικαιούχων, του τρόπου και των κριτηρίων παροχής της (Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920: 32-39 & Καραμούζης, 1999: 22). Το γεγονός ότι δεν εντοπίστηκαν κατά την διαδικασία της έρευνας τα φύλλα της εφημερίδας για το επίμαχο χρονικό διάστημα Ιανουαρίου – Αυγούστου 1917, δεν επιτρέπει την αξιολόγηση της στάσης του εντύπου απέναντι στις νέες θεσμικές πρωτοβουλίες με την ίδρυση του αυτόνομου Υπουργείου Περιθάλψεως. Όμως, η σύσταση Επιτροπής Επισιτισμού από την κυβέρνηση, με τον διορισμό μάλιστα δικαστικού επόπτη τροφίμων, για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ομαλής τροφοδοσίας στην Μακεδονία, αλλά και για τον περιορισμό των φαινομένων κακοδιαχείρισης στα επισιτιστικά που είχαν αρχίσει να βλέπουν το φως της δημοσιότητας, χαιρετίστηκε ως μία θετική ενέργεια⁴⁶. Ωστόσο, η επιμονή που επέδειξε η εφημερίδα στην ανάδειξη του επισιτιστικού προβλήματος, αποδεικνύει την πρόθεσή της να μην εφησυχάζει στις υποσχέσεις των αρμόδιων φορέων αλλά να συνεχίζει να ασκεί πιέσεις, όταν εντοπίζει καθυστερήσεις και αδιαφορία. Στις 18 Μαρτίου 1918 για παράδειγμα, δημοσιεύθηκε ένα άρθρο σχετικά με τις διαβεβαιώσεις που έδωσε ο Γενικός Διοικητής Αργυρόπουλος σε εκπροσώπους σωματείων της πόλης για τις ενέργειες ομαλοποίησης της τροφοδοσίας της πόλης με τα απαραίτητα είδη, το οποίο αποτελεί ένδειξη ότι εξακολουθούσαν να μην επιλύονται τα πολλά προβλήματα του επισιτισμού και της περίθαλψης.

Επίσης, με τον σχολιασμό των άθλιων συνθηκών υγιεινής που επικρατούσαν στους προσφυγικούς καταυλισμούς και της αναγκαιότητας λήψης άμεσων μέτρων⁴⁷, της τραγικής κατάστασης στην οποία βρισκόταν το Θεαγένειο νοσοκομείο⁴⁸, της κακής λειτουργίας του δημοτικού γηροκομείου και ορφανοτροφείου⁴⁹, ως χαρακτηριστικών περιπτώσεων που αποδείκνυαν την αδυναμία του κρατικού μηχανισμού, η εφημερίδα

⁴⁶ 23 Νοεμβρίου 1917.

⁴⁷ 10, 31 Ιουλίου, 1 Αυγούστου, 21 Οκτωβρίου 1918.

⁴⁸ 31 Ιουλίου και 24 Αυγούστου 1918.

⁴⁹ 22 Ιανουαρίου και 28 Αυγούστου 1918.

επιχειρούσε να αναδείξει, από την μία πλευρά, το φιλοπροσφυγικό της προφίλ, και από την άλλη, την διάθεσή της να πιέσει την εξουσία προς την εξεύρεση λύσεων, ανεξάρτητα μάλιστα από την πολιτική και ιδεολογική συμπόρευση με την κυβερνώσα παράταξη. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η παρουσίαση της σύσκεψης που πραγματοποιήθηκε σε ανώτερο θεσμικό επίπεδο για την αντιμετώπιση της τραγικής κατάστασης της δημόσιας υγείας και της είδησης ότι κατέφθαναν από την Αθήνα νέοι υπάλληλοι για να συντρέξουν το έργο της περίθαλψης, η οποία, όπως κατήγγειλλε η εφημερίδα, ήταν ελλειμματικό για μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω της υποχρεωτικής επιστράτευσης του συνόλου σχεδόν του κατηρτισμένου διοικητικού και τεχνικού προσωπικού του κράτους⁵⁰.

Επομένως, φαίνεται ότι η φιλοβενιζελική κατά τα άλλα εφημερίδα, αναφορικά με την αποτελεσματικότητα της περίθαλψης της προσφύγων, δεν αρκούνταν στις υποσχέσεις και τις εξαγγελίες των αρμόδιων αξιωματούχων, αλλά απαιτούσε κυριολεκτικά, μέσω της ενεργού δημόσιας παρουσίας της, την εξεύρεση λύσεων. Ένα ακόμη ενδεικτικό παράδειγμα αυτού του ρόλου αποτελεί η επικριτική της στάση για τις παρατηρούμενες καθυστερήσεις στην διενέργεια της επίσημης απογραφής των προσφύγων που κατοικούσαν στην Θεσσαλονίκη: η απογραφή αυτή, όπως αναφέρει η εφημερίδα, δεν είχε μόνο στατιστικό ενδιαφέρον αλλά κυρίως οικονομικό, διότι σχετιζόταν με την ανακάλυψη των περιττών μερίδων άρτου της περίθαλψης. Τελικά, εξαιτίας της καθυστέρησης, προτάθηκε η καταμέτρηση των προσφύγων να πραγματοποιηθεί με την κατάθεση απλών υπεύθυνων δηλώσεων⁵¹, δηλαδή με ένα διοικητικό μέτρο, το οποίο, παρόλο που δεν επιβεβαιώνεται από την ειδησεογραφία του αμέσως επόμενου διαστήματος, καταδεικνύει έναν βαθμό γραφειοκρατικής και επιχειρησιακής ανεπάρκειας της δημόσιας διοίκησης. Προς την κατεύθυνση βελτίωσης των παρεχόμενων υπηρεσιών περίθαλψης και μείωσης της γραφειοκρατίας κινήθηκε η εφημερίδα και με την ανάδειξη των καθυστερήσεων έως και τρεις μήνες στην καταβολή του μικρού προσφυγικού επιδόματος και στο σκανδαλώδες φαινόμενο της καταβολής επιδόματος σε βουλγαρικά νομίσματα, το οποίο μάλιστα προκάλεσε την άμεση αντίδραση του διευθυντή Περιθάλψεως Μαργαριτιάδη που διέταξε έλεγχο για να εξακριβωθούν τα αίτια αυτού του ατοπήματος της υπηρεσίας⁵².

⁵⁰ 18 Μαρτίου και 20 Οκτωβρίου 1918.

⁵¹ 12 Ιανουαρίου και 7 Φεβρουαρίου 1918.

⁵² 5, 11 και 12 Μαΐου 1918.

Μετά το τέλος του πολέμου οι ανάγκες περίθαλψης εξακολουθούσαν να είναι μεγάλες, διότι ο ίδιος μηχανισμός περίθαλψης επωμίστηκε και το έργο της οργάνωσης της παλιννόστησης των προσφύγων σε περιοχές της Θράκης και της Μικράς Ασίας που είχε ήδη ξεκινήσει από τα τέλη του 1918, ένα έργο που περιελάμβανε την διανομή των ειδών πρώτης ανάγκης, την εξεύρεση μεταφορικών μέσων και την προσωρινή στέγαση των παλιννοστούντων έως ότου φτάσουν στις εστίες τους. Παράλληλα, το προσφυγικό κύμα από περιοχές της Νότιας Ρωσίας και του Καυκάσου βρισκόταν σε έξαρση κατά το διάστημα από το 1919 έως το 1921, με αποτέλεσμα η περίθαλψη να συμπεριλάβει έναν μεγάλο αριθμό νέων και ευρισκόμενων σε άθλια κατάσταση - λόγω του χρονοβόρου ταξιδιού και των άσχημων συνθηκών - προσφύγων.

Έτσι, η εφημερίδα παρουσίαζε σε καθημερινή σχεδόν βάση ειδήσεις και άρθρα που διεκτραγωδούσαν τα βάσανα των χιλιάδων προσφύγων, ενώ παράλληλα αναδείκνυε τις αστοχίες και αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού ως προς τον επισιτισμό και την περίθαλψή τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχόλιο που αφορούσε τους «ομήρους» της Ανατολικής Μακεδονίας, οι οποίοι, αφού κατάφεραν να επιβιώσουν (από τους 36.000 συνολικά που είχαν μεταφερθεί στην Βουλγαρία, επαναπατρίστηκαν οι 17.000), επέστρεψαν για να συναντήσουν την αδιαφορία του κράτους και τις στοιχειώδεις παροχές περίθαλψης⁵³ (Καύκουλα, 1999: 266). Για την περίθαλψη της συγκεκριμένης μάλιστα ομάδας κινητοποιήθηκε άμεσα ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός με την αποστολή μεγάλης ποσότητας τροφίμων, όταν αντιλήφθηκε ότι το επίσημο κράτος αδυνατούσε να παράσχει βοήθεια (Barry, 1919: 11). Παράλληλα, οι Καυκάσιοι πρόσφυγες που κατέφθαναν συνεχώς⁵⁴, αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα υγείας και μαστίζονταν από μεταδοτικές ασθένειες, γεγονός που κινητοποίησε τις αρχές προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο εξάπλωσης επιδημιών. Στο πλαίσιο αυτό, η εφημερίδα τόνισε την δραστηριότητα των αρμόδιων υπηρεσιών για την περιφρούρηση της δημόσιας υγείας, λόγου χάρη με την διαταγή για μαζικούς εμβολιασμούς⁵⁵ ή με την απαγόρευση εισόδου και εξόδου από τους πρόχειρους προσφυγικούς καταυλισμούς⁵⁶. Επίσης, γινόταν αναφορά στην διανομή συσσιτίων και οικονομικών βοηθημάτων⁵⁷ για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών. Ωστόσο, ένα χρόνο αργότερα, η εφημερίδα εξακολουθούσε να τονίζει την άσχημη

⁵³ 4 Ιανουαρίου, 9 Μαρτίου και 22 Ιουνίου 1919.

⁵⁴ Ενδεικτικά: 26 Αυγούστου 1919.

⁵⁵ 16 Μαΐου 1919.

⁵⁶ 1 και 3 Απριλίου 1919.

⁵⁷ 5 Απριλίου 1919.

κατάσταση της δημόσιας υγείας, με τους θανάτους των Καυκάσιων να φτάνουν καθημερινά τους είκοσι σε ένα μόνο προσφυγικό συνοικισμό⁵⁸. Παράλληλα, στο πλαίσιο της κινητοποίησης του κρατικού μηχανισμού για την παλιννόστηση των προσφύγων, ο διευθυντής του Υπουργείου Περιθάλψεως Καζαντζάκης εστάλη στην Δυτική Θράκη προκειμένου να επιβλέπει προσωπικά τις συνθήκες ζωής των παλιννοστούντων και να συντονίζει προσωπικά τις ενέργειες για την επιτάχυνση των διαδικασιών παλιννόστησης.

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τον τερματισμό των εχθροπραξιών, οι ελληνικές αρχές είχαν ανοικτά ποικίλα μέτωπα αναφορικά με την περίθαλψη στην βόρεια Ελλάδα. Η μικρή είδηση μάλιστα που δημοσιεύθηκε ως αποκλειστική πληροφορία της εφημερίδας στις 11 Μαΐου 1919 και που έκανε λόγο για την επικείμενη υπαγωγή της περίθαλψης στο Υπουργείο Εσωτερικών, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ενδεικτική μίας γραφειοκρατικής ‘εμπλοκής’ που είχε σημειωθεί στους κόλπους του κράτους, δεδομένης της λειτουργίας του καθ’ ύλην αρμόδιου Υπουργείου Περιθάλψεως. Η είδηση μπορεί να μην επιβεβαιώθηκε, όμως η αιχμή για την γραφειοκρατία που υπάρχει στην επίσημη αναφορά του Υπουργείου Περιθάλψεως, στην οποία γίνεται λόγος για αδυναμία του ίδιου του Υπουργού Περιθάλψεως να κινηθεί ελεύθερα και χωρίς τους φραγμούς που του έθετε η νομοθετική εξουσία στην διαχείριση των κονδυλίων περίθαλψης, αποδεικνύει την σύγχυση αρμοδιοτήτων και την μόνιμη δυσκινησία των κρατικών υπηρεσιών (Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920: 22 & Τσιτσοπούλου & Πεντόγαλος, 1991: 160). Αντίστοιχος υπαινιγμός υπάρχει στην επίσημη έκθεση για την ανταλλαγή πληθυσμών και τον εποικισμό του Πάλλης, στην οποία ο συντάκτης αναφέρεται στην ανάγκη *«ενότητας διευθύνσεως και εκτελέσεως [...] η δε εκτέλεσις (του έργου της περίθαλψης και εγκατάστασης) δέον να αφεθή εις χείρας μίας και μόνης υπηρεσίας και ουχί πλειόνων, ως μέχρι τούδε εγένετο»* (Πάλλης, 1920: 19). Εξίσου αιχμηρή για την δημόσια διοίκηση είναι η αναφορά του Α. Παπαναστασίου σε πρόλογο που έγραψε σε σχετικό με το προσφυγικό ζήτημα βιβλίο το 1922, η οποία κατέληγε ότι *«με την παλαιάν οργάνωσιν των υπηρεσιών και με τας συνήθεις γραφειοκρατικάς μεθόδους εργασίας δεν ημπορεί να λυθεί ένα τόσο κολοσσιαίον πρόβλημα [...] απετύχαμεν στην εγκατάστασιν ολίγων δεκάδων χιλιάδων προσφύγων της Ανατολικής*

⁵⁸ 29 Ιουλίου 1920.

Ρωμυλίας, απετύχαμεν στην εγκατάστασιν των Καυκάσιων προσφύγων» (παρατίθεται σε: Καραμούζη, 1999: 24).

Βέβαια, παρά τις καθυστερήσεις και την γραφειοκρατική αντιμετώπιση του προβλήματος (στην έκθεση του Υπουργείου Περιθάλψεως του 1920 αναφέρεται ότι *«το μόνον τρωτόν εις όλην την προσφυγικήν υπόθεσιν υπήρξεν ότι, ενώ επρόκειτο περί υποθέσεως τόσον ρευστής, εξητήθη όπως δοθή λύσις βασιζομένη επί παγίων όρων»*, σ.22), η αντίδραση του κράτους τόσο στην έλευση των Καυκάσιων όσο και στην διεύρυνση της μάζας των ανθρώπων που, χωρίς να εντάσσονται στην κατηγορία του πρόσφυγα, χρειαζόνταν άμεση περίθαλψη, υπήρξε άμεση. Η ψήφιση του νόμου *«περί επεκτάσεως της παρεχομένης εις τους πρόσφυγας περιθάλψεως και εις άλλας κατηγορίας προσφύγων και αναξιοπαθούντων»* στα τέλη Απριλίου του 1919 δεν καλύφθηκε μεν από την εφημερίδα, ίσως λόγω της μονοπώλησης του ενδιαφέροντος και των πρωτοσέλιδων από τις εξελίξεις αναφορικά με τις διαπραγματεύσεις για τους όρους της ειρήνης στον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά ήταν μία ένδειξη ότι το κράτος αφουγκραζόταν τις αυξημένες ανάγκες των νέων προσφύγων στο ρευστό ακόμη πλαίσιο της Μακεδονίας.

Ωστόσο, το χάσμα μεταξύ της καθημερινής πραγματικότητας και της γραφειοκρατικής της προσέγγισης παρέμενε, όπως αποκαλύπτουν οι συνεχείς αναφορές της εφημερίδας στα προβλήματα, την πείνα και την αρρώστια που μάστιζαν τους Καυκάσιους πρόσφυγες, οι οποίες επιβεβαιώθηκαν μάλιστα επίσημα σε ανώτερο επίπεδο, όπως αποκαλύπτεται από την έμμεση αναφορά της γνωστής Έκθεσης του Υπουργείου Περιθάλψεως του 1920 στην αδυναμία αποτελεσματικής αντιμετώπισης των μαζικών κυμάτων Καυκάσιων (σ. 54) ή στην αμηχανία των υπηρεσιών μπροστά στο πλήθος των χιλιάδων εργατών-προσφύγων που επέστρεφαν από την Γαλλία (σ. 51 & Ανδριώτης, 2003:102).

Βέβαια, η δημοσιογραφική αποτύπωση του προσφυγικού ζητήματος διαφοροποιήθηκε εμφανώς από τα τέλη του 1920 και μετά, οπότε και τα κείμενα και τα σχόλια της εφημερίδας εμφανίζονται αυξημένα σε αριθμό και πολύ πιο επικριτικά και καυστικά για την ποιότητα της ανταπόκρισης του κράτους στις ανάγκες των Καυκάσιων προσφύγων. Τα παράπονα για την κατάργηση του επιδόματος ή των συσσιτίων⁵⁹, οι δραματικές εκκλήσεις για σωτηρία χιλιάδων ανθρώπων που

⁵⁹ 1 Σεπτεμβρίου 1920 και 2 Σεπτεμβρίου 1921.

λιμοκτονούσαν⁶⁰, η περιγραφή των άθλιων συνθηκών ζωής στους προσφυγικούς καταυλισμούς, οι ασθένειες που έπλητταν μαζικά τους πρόσφυγες⁶¹ αποτέλεσαν ειδησεογραφικό υλικό που κάλυπτε σημαντικό μέρος της ημερήσιας ύλης της εφημερίδας (Κατσάπης, 2003: 37). Η τραγική κατάσταση που επικρατούσε στον προσφυγικό καταυλισμό της Καλαμαριάς επιβεβαιώνεται μάλιστα από επίσημη αναφορά (με ημερομηνία 8 Δεκεμβρίου 1920) του αναπληρωτή Γενικού Διοικητή, ο οποίος συνιστούσε να συστηματοποιηθεί η οργάνωση συσσιτίων για να βελτιωθεί η διατροφή των προσφύγων, ενώ πρότεινε επίσης την παρακράτηση ενός ποσού από το αντίτιμο του σιτηρέσιου *«προς αγοράν σάπωνος και καύσιμης ύλης»* και την εξοικονόμηση χρημάτων με την απασχόληση των ίδιων των προσφύγων, ως *«αγγαρεία»*, στην καθαριότητα του οικισμού (παρατίθεται σε: Χεκίμογλου, 1996: 365-369). Παράλληλα, σε τακτική βάση δημοσιεύονταν κείμενα έκφρασης γνώμης που ασκούσαν δριμεία κριτική στην κρατική αναλγησία, τα ημίμετρα και την έλλειψη στρατηγικού και μακροπρόθεσμου σχεδιασμού, κυρίως αναφορικά με την πολιτική εγκατάστασης και αποκατάστασης των νέων προσφύγων. Έτσι, η ειρωνική αιχμή για τις δήθεν επιτυχημένες προσπάθειες της κυβέρνησης να περιθάλψει τους πρόσφυγες που, όπως χαρακτηριστικά τονίζεται, *«θα οδηγήσουν σύντομα εις την επίλυσιν του προσφυγικού ζητήματος αφού πρόσφυγες δεν θα υπάρχουν, επειδή θα είνε μονίμως εποικισμένοι εις τα πρόχειρα νεκροταφεία»*⁶², αποτυπώνει εύγλωττα την παρεμβατική διάθεση του εντύπου ως προς την διαχείριση της περίθαλψης και από το νέο πολιτικό καθεστώς καθώς και την πολιτική του στόχευση.

Στο πλαίσιο αυτό, η καταπολέμηση της γραφειοκρατίας αξιολογήθηκε από την εφημερίδα ότι έπρεπε να αποτελέσει την άμεση προτεραιότητα του κράτους, διότι εξαιτίας αυτής πλήττονταν καίρια οι πρόσφυγες. Το πρόβλημα με τις διαρκείς καθυστερήσεις στην διανομή άρτου στους Καυκάσιους, για παράδειγμα, που παρατηρήθηκε τον Δεκέμβριο του 1920 και που, παρά τις αποφάσεις των φορέων για επίσπευση των διαδικασιών προμήθειας, εξακολουθούσε να υφίσταται, διότι οι προμηθευτές αλεύρων αρνούνταν να παραδώσουν τις απαιτούμενες ποσότητες εφόσον δεν καλύπτονταν τα προηγούμενα χρέη του κράτους απέναντί τους, αποτελεί, σύμφωνα με την εφημερίδα, χαρακτηριστική εκδήλωση γραφειοκρατικής δυστοκίας⁶³.

⁶⁰ 29 Νοεμβρίου, 1, 3, 6 Δεκεμβρίου 1920, 1 Ιανουαρίου, 9 Μαρτίου, 17 Απριλίου 1921.

⁶¹ 26 Μαΐου 1922.

⁶² 11 και 12 Φεβρουαρίου 1921.

⁶³ 1 και 3 Δεκεμβρίου 1920.

Επομένως, η εφημερίδα έπρεπε να επιμείνει ιδιαίτερα στην κριτική της για την αδυναμία παραγωγής έργου από τους αρμόδιους φορείς, παρά τις διαβεβαιώσεις της Γενικής Διοίκησης ότι οι δυσχέρειες στην διανομή των χρεωδών θα αντιμετωπίζονταν⁶⁴ και παρά τις συνεχείς συσκέψεις και διαβουλεύσεις που πραγματοποιούνταν σε ανώτερο επίπεδο, επειδή προφανέστατα έκρινε ότι υπήρχαν πολιτικές σκοπιμότητες πίσω από τα εμφανιζόμενα αδιέξοδα⁶⁵.

Έτσι, το καινούργιο πρόβλημα που προέκυψε με το προσφυγικό ρεύμα Ελλήνων της Κιλικίας, ως αποτέλεσμα της εθνικιστικής έξαρσης και του επαναπροσδιορισμού της πολιτικής της Γαλλίας, που είχε ζωτικά συμφέροντα στην περιοχή, απέναντι στον Κεμάλ, αναδείχθηκε από την εφημερίδα ως μία ακόμη απόδειξη, από την μία πλευρά, της διαπραγματευτικής ανικανότητας της ελληνικής κυβέρνησης («των μοιραίων», όπως αναφέρονται χαρακτηριστικά), και, από την άλλη, της πλήρους ανυπαρξίας σχεδίου για την περίθαλψη των προσφύγων⁶⁶. Έτσι εξηγούνταν, λόγου χάρι, η απαγόρευση αποβίβασης νέων Καυκάσιων προσφύγων στα λιμάνια και η παροχή βοήθειας σε αυτούς εν πλω - ύστερα από αυστηρή εντολή της κυβέρνησης που δείχνει όμως και σημάδια πανικού - ως λύση έκτακτης ανάγκης και προς αποφυγή των επιδημιών⁶⁷. Παράλληλα, η παροδική εμπλοκή που παρατηρήθηκε στην διαδικασία εφαρμογής της συνθήκης του Νεϊγύ, με τους ελληνικούς πληθυσμούς να φαίνονται απρόθυμοι να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα κατ' εφαρμογή των όρων της συνθήκης, επειδή, όπως αναφερόταν στην εφημερίδα, φοβούνταν ότι θα εγκαταλείπονταν κι αυτοί στην τύχη τους, όπως οι Καυκάσιοι και οι Πόντιοι πρόσφυγες⁶⁸, καταδεικνύει το γενικευμένο κλίμα ανησυχίας, αγωνίας και φόβου για την επιχειρησιακή ετοιμότητα του κρατικού μηχανισμού που επικρατούσε σε μεγάλο μέρος της κοινωνίας (Μιχαηλίδης, 2003: 135, 141).

Βέβαια, ο φιλοβενιζελικός προσανατολισμός της εφημερίδας θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στην τεκμηρίωση του επιχειρήματος αυτού. Η οπτική γωνία υπό την οποία το έντυπο αποτύπωνε την προσφυγική πραγματικότητα και αξιολογούσε την πολιτική προσέγγιση και τα μέτρα αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος, προφανέστατα προσδιοριζόταν από το ευρύτερο πολωτικό και έντονα συγκρουσιακό πολιτικό πλαίσιο ή και από τα μικροσυμφέροντα των τοπικών παραγόντων. Στο σημείο

⁶⁴ 5 Δεκεμβρίου 1920.

⁶⁵ 28 Νοεμβρίου 1920 και 13 Φεβρουαρίου 1921.

⁶⁶ 11, 13, 21, 22 Νοεμβρίου, 4 και 6 Δεκεμβρίου 1921.

⁶⁷ 9 Ιουνίου 1922.

⁶⁸ 27 Ιανουαρίου 1922.

αυτό όμως κρίνεται απαραίτητο να επισημανθεί η στάση που τήρησε η εφημερίδα απέναντι στις καταγγελίες για κακοδιαχείριση και τα σκάνδαλα που αποκαλύφθηκαν, ίσως και με την δική της συνδρομή, αφού έπαιξε ρόλο στην δημοσιοποίησή τους, λαμβάνοντας υπόψη ότι το πιο σοβαρό από τα σκάνδαλα αυτά - το «σκάνδαλο των επισιτιστικών» ή «το σκάνδαλο Μαργαριτιάδη», όπως πέρασε στους τίτλους της ειδησεογραφίας - ξέσπασε σε περίοδο διακυβέρνησης του Βενιζέλου και υπήρχε σε αυτό εμπλοκή βενιζελικών στελεχών. Ακριβώς αυτή η προσπάθεια αποκάλυψης ενός σκανδάλου, την πολιτική ευθύνη για το οποίο θα μπορούσε θεωρητικά να επωμιστεί ο ίδιος ο Βενιζέλος, αφού κατά την διάρκεια των δικών του κυβερνήσεων ξέσπασε, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα επιχείρημα που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η εφημερίδα προσπαθούσε να διατηρεί μία όσο το δυνατόν πιο αντικειμενική και απαλλαγμένη από πολιτικές σκοπιμότητες και εξυπηρετήσεις στάση, ότι δεν λειτουργούσε ως στρατευμένο κομματικό όργανο των Φιλελευθέρων, ότι η επικριτική της διάθεση απέναντι στην φιλοβασιλική κυβέρνηση δεν υπέκρυπτε μόνο κομματική αντιπαλότητα, ότι, σε τελική ανάλυση, απώτερος σκοπός της ήταν και η βελτίωση των συνθηκών ζωής των προσφύγων και η ανάδειξη της πολιτικής σημασίας της Μακεδονίας.

Αποκαλύψεις για σκάνδαλα και καταχρήσεις στην Επιτροπή Περιθάλψεως είχαν γίνει ήδη από το 1914⁶⁹. Το 1917 όμως ήρθαν στο φως της δημοσιότητας οι πρώτες ειδήσεις περί κακοδιαχείρισης σε κατά τόπους γραφεία περιθάλψεως, σε αποθήκες φύλαξης και σε πρατήρια τροφίμων, με τον υπαινιγμό εμπλοκής όχι μόνο των απλών υπαλλήλων, ενώ τότε αναφέρθηκε για πρώτη φορά και το όνομα του υψηλά ιστάμενου στην Περίθαλψη, διευθυντή Μαργαριτιάδη, για τον οποίο μάλιστα η εφημερίδα επιφύλασσε αρχικά θετική κριτική και χαρακτήριζε ως θύμα συκοφάντησης⁷⁰. Το ζήτημα έλαβε πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις τον επόμενο χρόνο, οπότε και ξεκίνησε η διερεύνηση της υπόθεσης που οδήγησε στην αποπομπή του Μαργαριτιάδη από την υπηρεσία, την δίκη και την καταδίκη του, εν μέσω υπαινιγμών για παρακώλυση του έργου της δικαιοσύνης και εμπλοκή και άλλων αξιωματούχων⁷¹. Στις 29 Ιουλίου 1918 μάλιστα η εφημερίδα δημοσίευσε κείμενο, στο οποίο αναφερόταν στα σφάλματα που έπρεπε να διορθωθούν άμεσα από τον νέο διευθυντή της υπηρεσίας

⁶⁹ 12,28 Οκτωβρίου και 17 Δεκεμβρίου 1914.

⁷⁰ 7 και 14 Οκτωβρίου 1917.

⁷¹ 31 Ιανουαρίου, 15 Απριλίου, από 8 έως 20 Ιουνίου σχεδόν καθημερινά, 24,25 Ιουνίου και 25 Ιουλίου 1918.

Αραβανόπουλο που «*παρελάμβανε ερείπια*», καλούμενος να γκρεμίσει το καθεστώς Μαργαριτιάδη και να εξυγιάνει την επιτροπή προκειμένου να βελτιωθεί η καθημερινότητα των «*δυστυχών θυμάτων της τουρκοβουλγαρικής θηριωδίας*». Παράλληλα, η Γενική Διοίκηση με επίσημη ανακοίνωση καλούσε τους πολίτες να προβαίνουν σε επώνυμες καταγγελίες για τυχόν επίορκους υπαλλήλους της Περίθαλψης⁷². Ένα χρόνο αργότερα, η εφημερίδα επανήλθε με νέες καταγγελίες για σκάνδαλα και κακοδιαχείριση στα επισιτιστικά που οδήγησαν στην απόφαση κατάργησης της Επιτροπής Επισιτισμού και την αντικατάστασή της από μία νέα επιτροπή, απαρτιζόμενη από δικαστικούς και ανώτερους διοικητικούς υπαλλήλους, η οποία θα αναλάμβανε στο εξής την επισιτιστική διαχείριση⁷³.

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι η εφημερίδα ποτέ δεν αναφέρθηκε σε πολιτική ευθύνη, άμεση ή έμμεση, του Βενιζέλου και του περιβάλλοντός του, όταν δημοσίευε σε τακτικότατη βάση, σχεδόν καθημερινά, τις νεότερες εξελίξεις σχετικά με το σκάνδαλο στην Επιτροπή Επισιτισμού. Εξάλλου, η προσωπική στοχοποίηση, από ένα σημείο και έπειτα, του Μαργαριτιάδη, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προσπάθεια συγκάλυψης των πιθανών κυβερνητικών ευθυνών, άρα ξεκάθαρης υποστήριξης των Φιλελευθέρων. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι η πολιτική ευθύνη για το ότι ένας δημόσιος λειτουργός κατάφερε να συγκροτήσει ένα ολόκληρο ‘αμαρτωλό’ καθεστώς, όπως τονίστηκε, εντός μίας κρατικής υπηρεσίας, έπαυε να υπάρχει. Όπως υπήρχε προφανώς και όταν το 1921 πλέον η εφημερίδα αποκάλυπτε ένα νέο σκάνδαλο, όπως το χαρακτήριζε, καταχρήσεων, αυτήν την φορά στο συσσίτιο των Καυκάσιων προσφύγων⁷⁴.

Τέλος, στην παρούσα ενότητα κρίνεται απαραίτητο να γίνει μία σύντομη αναφορά στην μεγάλη αριθμητικά κατηγορία των επίσημων δημοσιεύσεων – καταχωρίσεων που αφορούσαν τις προκηρύξεις μειοδοτικών διαγωνισμών, δημοπρασιών και ανοικτών προσκλήσεων για προμήθεια ποσοτήτων βασικών ειδών για την περίθαλψη των προσφύγων: αλεύρι, άρτος, γάλα, φάρμακα, κλινοσκεπάσματα, ξυλεία, καύσιμη ύλη, οικοδομικά υλικά, γραφική ύλη, ήταν ορισμένα από τα απαραίτητα είδη, για τα οποία καλούνταν από την Επιτροπή ή το Υπουργείο Περιθάλψεως όλοι οι ενδιαφερόμενοι προμηθευτές να υποβάλουν οικονομικές προσφορές σε δημόσιες διαδικασίες και πληρώνοντας όλους τους απαραίτητους όρους

⁷² 19 Απριλίου και 25 Ιουλίου 1918.

⁷³ 15, 23, 28 Μαρτίου, 15 και 22 Ιουνίου 1919.

⁷⁴ 17 Μαρτίου 1921.

διαφάνειας, προκειμένου οι αρμόδιες υπηρεσίες να προμηθευτούν και να διαχειριστούν στην συνέχεια τα είδη της περίθαλψης.

E.1.1. β) Πολιτικές εγκατάστασης και αποκατάστασης.

Πέρα από την υποδοχή, την περίθαλψη και την προσωρινή στέγαση, διαφάνηκε από πολύ νωρίς ότι ακόμη πιο σημαντική προτεραιότητα για τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες έπρεπε να αποτελέσει η μόνιμη εγκατάσταση και η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων. Κι αυτό γιατί ο μεγάλος αριθμός και οι αυξημένες ανάγκες τους άφηναν ελάχιστα περιθώρια στο κράτος για αδράνεια ή για να ελπίζει ότι το πρόβλημα θα ήταν περιστασιακό και θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με ημίμετρα - λόγου χάρη μέσω μίας επιδοματικής πολιτικής - δεδομένων μάλιστα των ρευστών διεθνών συνθηκών και των τεταμένων σχέσεων με τα γειτονικά κράτη. Εξάλλου, οι ιδιαίτερες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας με την φυγή χιλιάδων μουσουλμάνων και την εγκατάλειψη μεγάλων και εύφορων αγροτικών εκτάσεων, προσανατόλισαν το κράτος προς την λύση της εγκατάστασης προσφύγων στις εγκαταλελειμμένες περιοχές: μία λύση που ήταν ταυτόχρονα λύση ανάγκης, αλλά και λύση σωτήρια για την εθνική ομογενοποίηση της Μακεδονίας (Voutira, 1997: 119 & Μαχαίρα, 2002: 118-119). Το έργο αυτό απαιτούσε βέβαια έναν μακροπρόθεσμο στρατηγικό σχεδιασμό, τον συντονισμό των δράσεων ποικίλων - και συχνά ετερόκλητων - φορέων, αδιατάρακτη χρηματοδότηση, εξειδικευμένο προσωπικό και την αναγκαία πολιτική βούληση, προϋποθέσεις που, όπως θα αποκαλυφθεί από την έρευνα, δεν πληρούνταν ή δεν βρίσκονταν πάντα σε αρμονική ισορροπία.

Το 1913, λόγω των έκτακτων συνθηκών, οι αρχές επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν τον αυξανόμενο αριθμό προσφύγων με το ημίμετρο της προσωρινής στέγασης, ενώ, παράλληλα, εμφανίστηκε στο προσκήνιο ένας αρχικός σχεδιασμός για την μόνιμη εγκατάσταση, λόγου χάρη στην πρόσφορη περιοχή του Κιλκίς, μετά την συγκρότηση της *Μεγάλης Επιτροπής Εγκαταστάσεως* που λειτούργησε στο πλαίσιο της Γενικής Διοίκησης⁷⁵. Η πολιτεία μάλιστα εμφανιζόταν σε άρθρο της εφημερίδας να μελετά σοβαρά το ζήτημα της οριστικής και μόνιμης εγκατάστασης⁷⁶. Βέβαια, η

⁷⁵ 28 Αυγούστου 1913.

⁷⁶ 21 Σεπτεμβρίου 1913.

δημοσίευση επίσημης προκήρυξης δημοπρασίας για την κατασκευή παραπηγμάτων στο Κιλκίς συνιστούσε την άμεση ανταπόκριση των αρχών στις αυξημένες ανάγκες για την στέγαση των προσφύγων⁷⁷. Παράλληλα, με την ευκαιρία της περιοδείας του Υπουργού Οικονομικών στην περιοχή, αναδείχθηκε από την εφημερίδα ο σπουδαίος ρόλος που θα μπορούσε να διαδραματίσει η Μακεδονία στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας⁷⁸, ενώ η διαφαινόμενη αυξητική τάση της μετανάστευσης των γηγενών προς την Αμερική αξιολογούνταν ως μία αρνητική εξέλιξη, επειδή στερούσε από την Μακεδονία τα εργατικά χέρια που, ιδίως στην συγκεκριμένη συγκυρία, είχε απόλυτη ανάγκη⁷⁹ (Κωστής, 2013: 619). Η προτροπή μάλιστα προς τον Γενικό Διοικητή Ρέπουλη για την ανάγκη λήψης μέτρων συγκράτησης της μετανάστευσης αυτής, όπως επίσης και η παρουσίαση των συστάσεων που απηύθυναν οι αρχές προς τους πρόσφυγες της Θράκης να παλιννοστήσουν στις εστίες τους για να ενισχύσουν πληθυσμιακά τις επίμαχες θρακικές περιοχές⁸⁰, μπορούν να χαρακτηριστούν ως ενδεικτικά στοιχεία του παρεμβατικού λόγου που επιδίωκε να αρθρώνει το έντυπο για τα σημαντικά εθνικά ή τοπικά ζητήματα.

Η κρατική μέριμνα για την εγκατάσταση των προσφύγων κατέστη πιο ολοκληρωμένη από το 1914 με την ίδρυση της Επιτροπής Περιθάλψεως, η οποία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, συνιστούσε την πολιτική επιλογή του Βενιζέλου για την συστηματοποίηση των εργασιών περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων. Οι δηλώσεις του Πρωθυπουργού που παρουσιάστηκαν σε ένα παρεμβατικό κείμενο της 1^{ης} Μαΐου 1914 δεν άφηναν κανένα περιθώριο, σύμφωνα με την εφημερίδα, για την αμφισβήτηση της σπουδαιότητας που απέδιδε στο προσφυγικό ζήτημα ολόκληρη η κυβέρνηση, ενώ γινόταν λόγος για το πλήθος των νομοσχεδίων που προετοιμάζονταν για την εξασφάλιση της αποκατάστασης των προσφύγων. Παράλληλα, εκφραζόταν η ελπίδα ότι *«η σχηματισθείσα επιτροπή θα εργασθή με τον προσήκοντα ενθουσιασμόν και ζήλον και ότι δεν θα δούμε εις την Μακεδονίαν επαναλαμβανομένας τας αποτυχίας και σπατάλας που συνέβησαν εις την Θεσσαλίαν κατά την εγκατάστασιν εκεί των εξ Ανατολικής Ρωμυλίας εκδιωχθέντων ομογενών»*, και τονιζόταν ότι η Επιτροπή *«δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ότι στερείται γαιών αφού εις την εξουσίαν του δημοσίου υπάρχουν σήμερον όλαι αι γαίες των διαλυθέντων και εκπατρισθέντων βουλγαρικών και*

⁷⁷ 3 Σεπτεμβρίου 1913.

⁷⁸ 8 Οκτωβρίου 1913.

⁷⁹ 25 Οκτωβρίου 1913.

⁸⁰ 30 Αυγούστου 1913.

μουσουλμανικών κεφαλοχωρίων. Εις τας γαίας και τα χωρία αυτά πρέπει να εγκατασταθούν οι εκ Θράκης και Καυκάσου γεωργοί για να επανιδρυθούν οι διαλυθέντες συνοικισμοί. Και πρέπει να γίνει προμήθεια ξυλείας και αροτριώντων κτηνών. Κι αυτά να γίνουν μέχρι τον Αύγουστον διά να μπορεί η κυβέρνησις να καυχηθεί ότι έλυσε το δυσκολότερον και εθνικότερον ζήτημα της Μακεδονίας». Τα αποσπάσματα αυτά είναι ενδεικτικά τόσο των προκλήσεων που έπρεπε να αντιμετωπίσει σε σύντομο χρονικό διάστημα η αρμόδια Επιτροπή όσο και των δυσκολιών που προφανέστατα θα συναντούσε κατά την εφαρμογή της πολιτικής της. Οι παλαιότερες αποτυχίες στην αποκατάσταση των προσφύγων, η διαχείριση της μουσουλμανικής παρουσίας, η εξασφάλιση του αναγκαίου εξοπλισμού, ήταν ορισμένα μόνο από τα ζητήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν από μία υπηρεσία μόλις συσταθείσα, η οποία είχε ανάγκη την σοβαρή χρηματοδότηση και την στελέχωσή της με εξειδικευμένο προσωπικό.

Όπως αποκαλύπτεται όμως από την δημοσίευση των δηλώσεων του Γενικού Διοικητή Ρέπουλη μερικούς μήνες αργότερα, τα γραφειοκρατικά προβλήματα είχαν ήδη εντοπιστεί σε όλα σχεδόν τα στάδια της παρεχόμενης περίθαλψης, αφού « εις το φλέγον ζήτημα των προσφύγων συνιστά πρόβλημα η διαίρεσις εις αυτούς που παίρνουν επίδομα, ψωμί, βόες [...] οδήγησε εις μίαν γελοίαν διαίρεσιν ανάλογα με το εάν κατάγονται από το ένα ή το άλλο μέρος [...] πολλοί εξάλλου δεν έχουν ανάγκην την βοήθειαν και κακώς την παίρνουν [...] η σαθρότης των βάσεων έγκειται εις τον τρόπον της διανομής του κτήματος και εις τον τρόπον εγκαταστάσεως και περιθάψεως [...] σαθρή βάση η επιτροπή να ορίζει απόρους όσους κατάγονται από ένα μέρος ακόμη κι εάν δεν είναι [...] δυσλειτουργίες, προβλήματα λοιπόν, φάλτσα, καταγγελίες [...] τι πρέπει να γίνει; Δεν γνωρίζομεν πλέον αλλά έπρεπε από την αρχήν να προβλεφθούν τα προβλήματα και αι σαθραί βάσεις»⁸¹. Επομένως, τα προβλήματα που επιβαλλόταν να επιλυθούν άμεσα, μεταξύ των οποίων ήταν η διάκριση των προσφύγων σε κατηγορίες προτεραιότητας, ανάλογα με την καταγωγή, την προηγούμενη απασχόλησή τους και την οικονομική τους κατάσταση, απαιτούσαν την χάραξη μίας κεντρικής πολιτικής γραμμής που θα διαμορφωνόταν με την ψήφιση νομοθετημάτων, την έκδοση εγκυκλίων και την δραστηριοποίηση μεγάλου μέρους του κρατικού μηχανισμού. Οι γραφειοκρατικές διαδικασίες που θα ενεργοποιούσαν τις πολιτικές αποφάσεις παρουσιάζονταν αναλυτικά από την εφημερίδα, όπως συνέβη με το νομοσχέδιο για τις επιτάξεις δημόσιων κτημάτων και την εγκύκλιο για τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις

⁸¹ 23 Σεπτεμβρίου 1914.

των «αδέσποτων γαιών» της Μακεδονίας, μέτρο που ενώ είχε αποφασιστεί ως κατεπείγον, όπως ανέφερε η εφημερίδα, στις 13 Μαΐου, δημοσιεύθηκε επίσημα στις 11 Ιουνίου, αφού όμως προηγουμένως, στις 4 Ιουνίου, είχαν προηγηθεί νέες τηλεγραφικές διαβεβαιώσεις του Βενιζέλου προς τον πρόεδρο της Επιτροπής Νεγρεπόντη ότι το νομοσχέδιο θα ψηφιζόταν σύντομα ως κατεπείγον (Κωστής, 2010: 131).

Το ενδιαφέρον για την επιτάχυνση των διαδικασιών φαίνεται και από το άρθρο της 8^{ης} Ιουνίου, στο οποίο εκδηλωνόταν η ικανοποίηση για την προσεχή έκδοση του διατάγματος για τις επιτάξεις, αλλά τονιζόταν χαρακτηριστικά ότι *«χάριν των προσφύγων μας είμαστε υποχρεωμένοι να υποστώμεν μεγάλες ακόμη θυσίες εν αναμονή και του νομοσχεδίου διά τας αναγκαστικάς απαλλοτριώσεις»*⁸². Παράλληλα, τα αναγκαία μέτρα σχετικά με την στελέχωση και την χρηματοδότηση των υπηρεσιών απασχολούσαν την ειδησεογραφία με την δημοσίευση του προϋπολογισμού της Επιτροπής Προσφύγων⁸³ και ολόκληρου του νομοσχεδίου για την προσφυγική εγκατάσταση επί δέκα συνεχείς ημέρες⁸⁴. Στο πλαίσιο αυτό, η είδηση ότι ο Υπουργός Οικονομικών Διομήδης σε τηλεγράφημά του προς τον Νεγρεπόντη τον διαβεβαίωνε ότι ψηφίστηκαν πολλά μέτρα για τον καταρτισμό ικανού και αρκετού υπαλληλικού προσωπικού για να επιληφθεί της άμεσης γεωργικής εγκατάστασης των προσφύγων⁸⁵, ή ότι η κυβέρνηση παρήγγειλε στον Πρόεδρο της Επιτροπής να προβεί στην υλοποίηση του 1^{ου} άρθρου του νεοψηφισθέντος νομοσχεδίου για να διατεθούν προς γεωργική εγκατάσταση τα δημόσια κτήματα⁸⁶, αναδεικνύει την κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού για την άμεση παραγωγή έργου.

Το έργο αυτό, πέρα από την παροχή στοιχειώδους περίθαλψης και την προσωρινή στέγαση, περιελάμβανε την μέριμνα για την εξεύρεση εργασίας, αγροτικής ή εργατικής, εκ μέρους των προσφύγων, με βάση κυρίως την προηγούμενη απασχόλησή τους. Έτσι, η εφημερίδα πληροφορούσε το αναγνωστικό της κοινό για την γεωργική εγκατάσταση 2.100 προσφύγων στις αρχές του έτους και αρκετών χιλιάδων ακόμη Θρακών και Καυκάσιων προσφύγων που ως καπνοπαραγωγοί πληθυσμοί είχαν ήδη εγκατασταθεί στις περιφέρειες Δράμας και Καβάλας εργαζόμενοι στην καπνοκαλλιέργεια και την καπνοβιομηχανία⁸⁷ (Δερτιλής, 2006: 848 & Kontogiorgi,

⁸² 8 Ιουνίου 1914 και κείμενα υπέρ των επιτάξεων στις: 28 Σεπτεμβρίου και 17 Νοεμβρίου 1914.

⁸³ 16 Δεκεμβρίου 1914.

⁸⁴ 4 Ιουνίου και 2 έως 11 Ιουλίου 1914

⁸⁵ 1 Ιουνίου 1914.

⁸⁶ 5 Ιουλίου 1914.

⁸⁷ 4 Μαρτίου 1914.

2006). Είναι γεγονός ότι ο κύριος όγκος των προσφύγων προσανατολίστηκε προς την αγροτική εγκατάσταση και, ως λογικό επακόλουθο, η μεγαλύτερη γραφειοκρατική κινητοποίηση αφορούσε σε αυτόν τον τομέα. Παράλληλα όμως, με την λειτουργία του Γραφείου Εργασίας και την σύσταση μίας υποεπιτροπής επιφορτισμένης με την εξεύρεση εργασίας για τους επαγγελματίες πρόσφυγες, επιχειρήθηκε η άμεση επαγγελματική αποκατάσταση όσων προσφύγων δεν ήταν αγροτικής προέλευσης και δεν μπορούσαν να απορροφηθούν στα κτήματα της Μακεδονίας⁸⁸. Η εφημερίδα έκανε συχνές ειδησεογραφικές αναφορές σε μέτρα που λαμβάνονταν, όπως η αγορά λεμβών ως επαγγελματικός εξοπλισμός ή η πρόσληψη προσφύγων ως παιδονόμων, για την μείωση της ανεργίας⁸⁹, ενώ υπήρξε απόφαση να προωθηθούν οι μορφωμένοι πρόσφυγες σε υπαλληλικές θέσεις στην Επιτροπή⁹⁰. Ενδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει ένα θέμα που αναδείχθηκε από την εφημερίδα και που αφορούσε στην πρόσληψη γυναικών δασκάλων προσφυγικής καταγωγής, οι οποίες όμως αρνούνταν τις θέσεις που τους προσφέρονταν στην μακεδονική επαρχία, με αποτέλεσμα τα σχολεία να υπολειτουργούν σε πολλές ορεινές περιοχές. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται ότι θορόβησε την Επιτροπή, η οποία έδωσε εντολή να διακόπτεται η διανομή του προσφυγικού επιδόματος σε όσους δασκάλους και ιερείς πρόσφυγες αρνούνταν να υπηρετήσουν σε θέσεις που τους προσφέρονταν, σε μία προσπάθεια να περιορίσουν την εξάρτηση των προσφύγων από τα οικονομικά βοηθήματα και τα επιδόματα⁹¹.

Ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Επιτροπή ήταν η προσπάθεια ισομερούς ή αναλογικής κατανομής των προσφύγων μεταξύ Νέων Χωρών και Παλαιάς Ελλάδας. Όπως αποκαλύπτεται από μικρά άρθρα και ειδήσεις σχετικές με το θέμα, η Επιτροπή επιδίωκε την αραιώση των προσφυγικών όγκων που συγκεντρώνονταν ανησυχητικά στην Μακεδονία προτείνοντας την αποστολή και απορρόφησή τους σε περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας (κατονομάζεται βέβαια μόνο το Γαλαξείδι), αλλά η κυβερνητική απόφαση για την απαγόρευση της συνέχισης της μεταφοράς (είχαν ήδη αποσταλεί 5.000 περίπου άτομα), διέκοψε τον προγραμματισμό αυτό. Ως εξήγηση προβλήθηκε η αδυναμία παροχής στέγης στην νότια Ελλάδα και η αύξηση της αντίστοιχης διαθεσιμότητας στην Μακεδονία μετά την ψήφιση του διατάγματος για την επίταξη των οικιών⁹². Βέβαια, σχετικά με το θέμα αυτό, η

⁸⁸ 20 Οκτωβρίου και 28 Νοεμβρίου 1914.

⁸⁹ 13 και 23 Οκτωβρίου 1914.

⁹⁰ 2 Σεπτεμβρίου 1915.

⁹¹ 7 Ιουλίου, 13, 14, 16, 17, 18 Οκτωβρίου, 25 και 30 Νοεμβρίου 1914.

⁹² 14, 24, 26 Σεπτεμβρίου, 2, 3, 6, 12 Οκτωβρίου, 5, 11 και 20 Νοεμβρίου 1914.

εφημερίδα δεν δίσταζε να αναδεικνύει με κάθε ευκαιρία το σοβαρό ζήτημα της άδικης, όπως την αξιολογούσε, αντιμετώπισης των Νέων Χωρών από το κράτος. Η σπατάλη, για παράδειγμα, σε αχρείαστα έργα στην Αθήνα, ενώ οι επαρχίες «υπέφεραν και στέναζαν»⁹³, ενώ, παράλληλα, η αρθρογραφία συμπεριελάμβανε κείμενα που αναδείκνυαν την αναγκαιότητα χρηματοδοτικής ενίσχυσης της Μακεδονίας και αξιοποίησης του πλούτου της⁹⁴. Δηλαδή, η προβολή της εθνικής σημασίας των Νέων Χωρών, με την αξιοποίηση των προσφύγων ως ρυθμιστικού παράγοντα που θα επιδρούσε αποφασιστικά στην απαραίτητη πληθυσμιακή συμπύκνωση⁹⁵, κατέστη από πολύ νωρίς βασική επιδίωξη της εφημερίδας, μία επιδίωξη που συνεχίστηκε και εντάθηκε τα επόμενα έτη και αποτέλεσε βασικό πυλώνα της πολιτικής της.

Στο πλαίσιο αυτό, η παρουσίαση εναλλακτικών προτάσεων και λύσεων στα προβλήματα, η άσκηση καλοπροαίρετης κριτικής στους αρμόδιους φορείς για πιθανές αστοχίες στο έργο της αποκατάστασης, αλλά και η επιθετική στάση όταν οι δυσχέρειες συσσωρεύονταν λόγω σοβαρών λαθών, αποτέλεσαν άμεση προτεραιότητα του εντύπου.

Ως σημαντικό εθνικό πρόβλημα παρουσιάστηκε σε ένα σύνολο παρεμβατικών κειμένων η γραφειοκρατική διαχείριση του ζητήματος των τουρκικών ιδιοκτησιών, κτημάτων και οικιών, που, ενώ οι προσφυγικές ανάγκες για στέγαση ήταν τεράστιες και δεν καλύπτονταν από τις παρούσες υποδομές, καθυστέρουσαν υπερβολικά πολύ να αποδοθούν στην Επιτροπή, η οποία θα φρόντιζε με την σειρά της να εγκαταστήσει σε αυτές τους πρόσφυγες⁹⁶. Σύμφωνα με άρθρο της 2ας Ιουλίου 1914, το πρόβλημα έγκειτο στο ότι, ενώ η Γενική Διοίκηση είχε αποφασίσει την κατάληψη των αδέσποτων γαιών από την Επιτροπή, οι προσφυγές των μουσουλμάνων ιδιοκτητών στην δικαιοσύνη καθυστέρουσαν τις διαδικασίες, ενώ πολλές δικαστικές αποφάσεις απέδιδαν εκ νέου στους νόμιμους δικαιούχους τις περιουσίες, με αποτέλεσμα όσοι πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί σε αυτές από την Επιτροπή ή με ατομική τους πρωτοβουλία να εξαναγκάζονται σε βίαιες εξώσεις. Το πρόβλημα γινόταν ακόμη πιο περίπλοκο λόγω της ύπαρξης των συμβολαίων ενοικίασης των κτημάτων σε ενοικιαστές που εύλογα δεν επιθυμούσαν την εγκατάσταση των προσφύγων στην γη,

⁹³ 21 Μαΐου και 28 Σεπτεμβρίου 1914.

⁹⁴ 6 Μαρτίου και 1 Απριλίου 1914.

⁹⁵ 20 Ιανουαρίου 1914.

⁹⁶ 12 Απριλίου και 8 Μαΐου 1914.

στην οποία επιθυμούσαν να επενδύσουν. Έτσι, και λόγω των πιεστικών συνθηκών που διαμορφώνονταν με την συνεχή άφιξη προσφύγων, η πολιτική λύση που επιβλήθηκε και που παρουσιάστηκε με θετικά σχόλια από την εφημερίδα ήταν «η δια διατάγματος απαγόρευσις ενοικιάσεως της μουσουλμανικής περιουσίας» [...], ενώ «ο Νεγρεπόντης απέστειλε εις τον Υπουργόν Δικαιοσύνης μακροσκελέστατον κρυπτογραφικόν τηλεγράφημα που υποδεικνύει την παραπάνω λύσιν [...] πρέπει και να ακυρωθούν όλαι αι ενοικιάσεις που έχουν ήδη γίνει. Διότι με την άφιξιν των νέων προσφύγων θα δημιουργηθεί μία τοιαύτη κατάσταση ώστε δεν είναι διόλου απίθανον να βρεθούμε μπροστά σε έκτροπα»⁹⁷ (Κωστής, 2010: 131). Διαφαίνεται επομένως η σαφής πολιτική επιλογή της ανάδειξης των εθνικών προτεραιοτήτων και της αξιολόγησης των προσφυγικών αναγκών ως υπέρτερων από τις ανάγκες των εξίσου φτωχών ντόπιων.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης μία στροφή του εντύπου προς την άσκηση ακόμη πιο αυστηρής κριτικής προς τους αρμόδιους φορείς σχετικά με το παραγόμενο έργο, η οποία εντάθηκε μάλιστα από το τέλος περίπου του Ιουνίου του 1914 και στο εξής. Σε συνεχή πρωτοσέλιδα άρθρα⁹⁸ γινόταν λόγος για τις αδικαιολόγητες καθυστερήσεις, την στασιμότητα, την ανάρμοστη συμπεριφορά, την διασπάθιση δημοσίου χρήματος και την ανευθυνότητα που παρατηρούνταν στην Επιτροπή και γινόταν η επισήμανση ότι «αν το θέμα ανετίθετο εις πεπειραμένην επιτροπήν επιστημονικήν τότε η εξέλιξις της ζωής των προσφύγων θα ήτο διαφορετική και το ίδιο και η οικονομική ανάπτυξις της Μακεδονίας», σε μία προσπάθεια εξύμνησης του ρόλου που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν οι ‘εμπειρογνώμονες’. Μετά μάλιστα από μία αιχμή για την ανεπάρκεια, παρά τις καλές προθέσεις, του Νεγρεπόντη, η εφημερίδα πρότεινε ως μοναδική λύση την μόνιμη και συστηματική εγκατάσταση των προσφύγων, διότι η Μακεδονία «όχι μόνο 20.000 μπορεί να εκθρέψει, αλλά και 40.000 πρόσφυγες δια της εργασίας [...] καπνοφυτεία, σηροτροφία, γεωργία, εργοστάσια, μεταλλεία υπάρχουν».

Φαίνεται ότι η εγκατάλειψη του σχεδίου της μόνιμης εγκατάστασης και η αναγκαστική επιλογή της προσωρινής εγκατάστασης ήταν αποτέλεσμα της οργανωτικής αδυναμίας του κράτους - εξαιτίας των πολέμων, της οικονομικής στενότητας και της απαιτητικότητας διοικητικής ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών - αλλά και του αυξανόμενου αριθμού των προσφύγων. Η εγκατάσταση των προσφύγων σε σκηνές, πρόχειρους οικίσκους, παραπήγματα, σχολεία αποτέλεσε εκ νέου λύση

⁹⁷ 2 Ιουνίου 1914.

⁹⁸ 29 Ιουνίου, 8 Ιουλίου και 30 Σεπτεμβρίου 1914.

ανάγκης που αναδείκνυε τα οικονομικά και διοικητικά, μεταξύ άλλων, προβλήματα που συσσωρεύονταν στην Επιτροπή⁹⁹. Επομένως, η αναφορά της εφημερίδας, για μία ακόμη φορά, στην ανάγκη επιστημονικής επάρκειας, οργανωμένου σχεδίου και σοβαρότητας κατά την διάρκεια των συσκέψεων για το προσφυγικό, μπορεί να εκληφθεί ως αιχμή για το πλήθος των λανθασμένων επιλογών στην περίθαλψη και αποκατάσταση¹⁰⁰. Αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί από την φημολογία για την πιθανότητα κατάργησης της Επιτροπής που είδε το φως προς το τέλος του 1914, ως αποτέλεσμα της απουσίας από την Θεσσαλονίκη για μεγάλο χρονικό διάστημα του Νεγρεπόντη, θέμα που σε καθημερινή βάση απασχολούσε την ειδησεογραφία¹⁰¹, αλλά διαψεύστηκε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο από τον ίδιο τον Νεγρεπόντη, ο οποίος δήλωνε στις 8 Δεκεμβρίου ότι θα επιχειρούσε την υπερψήφιση νομοσχεδίου για την ενοικίαση των μοναστηριακών κτημάτων, ξεκαθαρίζοντας με τον τρόπο αυτό την συνέχιση του έργου του.

Κατά το 1915 οι αυξημένες ανάγκες για στέγαση και εγκατάσταση οδήγησαν εκ νέου στην ψήφιση νομοσχεδίων για τα δημόσια κτήματα και τις επιτάξεις¹⁰², η συζήτηση για τα οποία στην Βουλή συχνά προκαλούσε εντάσεις που προσέδκνυαν το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον. Σε δύο ενδεικτικά άρθρα¹⁰³ έγινε αναφορά στην πολιτική εκμετάλλευση του ζητήματος της διαχείρισης των τουρκικών ιδιοκτησιών που επιχειρήθηκε από τους μουσουλμάνους βουλευτές της Μακεδονίας, οι οποίοι, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, δεν δίσταζαν να ρίξουν στον δρόμο 50.000 πρόσφυγες προκειμένου να εξυπηρετήσουν τους *«Τούρκους μπέηδες»*. Μπροστά στο ενδεχόμενο να ψηφιστεί ένα νομοσχέδιο που δεν θα ευνοούσε την προσφυγική εγκατάσταση στις εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές περιουσίες, *«η πλειονοψηφούσα αντιπολίτευσις διά στόματος του μεγαλουργού αρχηγού βροντοφώναξε αλτ [...] έτσι αποσοβήθηκε το κακό [...] φαντασθείτε, θα ρίχναμε στους δρόμους 50.000 αδελφούς και θα τους καθιστούσαμε διά δευτέραν φοράν πρόσφυγες και θα καταστρέφαμε εντελώς την μέχρι σήμερον επιτευχθείσαν λύσιν του μεγάλου εθνικού προσφυγικού ζητήματος»*. Η εμπλοκή στην διευθέτηση του ζητήματος σχετιζόταν βέβαια με το έντονα διχαστικό πολιτικό κλίμα της εποχής και τον επιχειρούμενο από μέρους της αντιβενιζελικής κυβέρνησης προσεταιρισμό των ιδιαίτερα σημαντικών για την διατήρηση των λεπτών πολιτικών

⁹⁹ 4, 18, 27 Ιουνίου, 7 και 17 Αυγούστου 1914.

¹⁰⁰ 20 Δεκεμβρίου 1914.

¹⁰¹ 30 Νοεμβρίου, 5, 7 και 9 Δεκεμβρίου 1914.

¹⁰² 17 Ιουλίου 1915.

¹⁰³ 14 και 21 Οκτωβρίου 1915.

ισορροπιών στην Μακεδονία μουσουλμάνων βουλευτών. Σύμφωνα με την εφημερίδα λοιπόν, η πολιτική σκοπιμότητα του κυβερνητικού εναγκαλισμού με τον μουσουλμανικό κόσμο σχετιζόταν με το έντονο πρόβλημα των συνεχών, συχνά βίαιων, εξώσεων προσφύγων από τις μουσουλμανικές ιδιοκτησίες στις οποίες είχαν εγκατασταθεί. Το πρόβλημα βέβαια είχε εμφανιστεί ήδη από την προηγούμενη χρονιά, μετά τα μέσα όμως του 1915 παρουσιαζόταν να έχει ενταθεί και αποτελούσε σοβαρή κοινωνική πληγή, αφού οι πρόσφυγες παρουσιάζονταν ως θύματα διακρίσεων που οδηγούνταν στην απόλυτη εξαθλίωση¹⁰⁴ ενώ, παράλληλα, η μουσουλμανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης έδειχνε, σύμφωνα με μία σχετικά μεροληπτική αποστροφή της εφημερίδας, σημάδια αποθράσυνσης¹⁰⁵.

Το θέμα είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις και έγινε αντικείμενο σφοδρής πολιτικής σύγκρουσης, με την εφημερίδα να εξαπολύει κατηγορίες για την ενδοτικότητα της κυβέρνησης απέναντι στους τουρκικούς εκβιασμούς και για την εγκατάλειψη των προσφύγων στην τύχη τους¹⁰⁶: η μείωση των κονδυλίων αποκατάστασης, η διακοπή των προσφυγικών επιδομάτων και της διανομής συσσιτίων, η μεροληψία και η αντεθνική συμπεριφορά, συγκαταλέγονταν στα ζητήματα που η εφημερίδα παρουσίαζε με δραματικούς τόνους για να διεκτραγωδήσει τις συνθήκες ζωής των προσφύγων και για να προσάψει σοβαρές πολιτικές ευθύνες στην αντιβενιζελική κυβέρνηση¹⁰⁷. Μάλιστα μέσα στο διχαστικό κλίμα, το ζήτημα έλαβε και προσωπικές διαστάσεις με την επίθεση που εξαπέλυσε το έντυπο στο πρόσωπο του Πρωθυπουργού Γούναρη και στην αντίπαλη εφημερίδα «Φως», τόσο λόγω της πολιτικής εκμετάλλευσης του προσφυγικού ζητήματος που επιχειρούσαν¹⁰⁸ όσο και εξαιτίας της επιδεικνυόμενης κομματικής εμπάθειας προς τον Βενιζέλο¹⁰⁹. Για να αναδείξει ακόμη περισσότερο την αντεθνική στάση των αντιπάλων του μάλιστα, η εφημερίδα παρουσίαζε σε τακτικότατη βάση επικριτικά κείμενα – απαντήσεις στις αιτιάσεις του «Φωτός» ότι δήθεν δεν γίνονταν διώξεις σε βάρος του ελληνισμού και ότι οι σχετικές πληροφορίες αποτελούσαν προϊόν συμπαιγνίας των προσφύγων και του

¹⁰⁴ 5, 9, 11 και 16 Ιουλίου 1915

¹⁰⁵ 18 Οκτωβρίου 1915.

¹⁰⁶ 4 Αυγούστου, 8 Σεπτεμβρίου και 18 Νοεμβρίου 1915.

¹⁰⁷ 3, 4 και 18 Ιουλίου 1915.

¹⁰⁸ 1, 17 Ιουλίου, 3 και 18 Νοεμβρίου 1915.

¹⁰⁹ 17 Ιουλίου 1915.

Βενιζέλου, χαρακτηρίζοντας ως οργιώδη τα ψεύδη της κυβερνητικής παράταξης και εκθειάζοντας παράλληλα τον Βενιζέλο¹¹⁰.

Μέσα στο τεταμένο αυτό πολιτικό πλαίσιο, η κριτική που ασκήθηκε από την εφημερίδα για την αναποτελεσματικότητά της στην ‘κυβέρνηση των Αθηνών’ (σε ποικίλα κείμενα η κυβέρνηση χαρακτηρίζεται ως: η κυβέρνηση των μοιραίων, η κυβέρνηση των γερόντων, η κυβέρνηση του φεουδάρχη Γούναρη, οι φαυλοκράτες¹¹¹) γινόταν ολοένα και πιο σκληρή, όσο κορυφωνόταν ο Διχασμός. Η πείνα που έπληξε την Παλαιά Ελλάδα αλλά και τις Νέες Χώρες στις αρχές του 1916, αποτέλεσμα του ναυτικού αποκλεισμού της Ελλάδας που εφάρμοσαν ως μέσο πίεσης οι σύμμαχοι, ή η τραγωδία που βίωναν οι παραμεθόριες περιοχές, θεωρήθηκαν ως αποκλειστική κυβερνητική ευθύνη¹¹². Παράλληλα, οι εξώσεις των προσφύγων από τα κτήματα των μουσουλμάνων συνεχίζονταν, προκαλώντας οικογενειακές τραγωδίες που εξευτέλιζαν διεθνώς, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, την Ελλάδα¹¹³. Ο παρεμβατικός ρόλος της εφημερίδας ειδικά στο ζήτημα των εξώσεων των προσφύγων, μπορεί να αποδειχθεί από την ενεργό εμπλοκή της σε δικαστική διαμάχη προσφύγων με έναν Έλληνα ενοικιαστή και από την έκταση που έδωσε στην πανηγυρική, όπως την χαρακτήρισε, δικαίωση *«του αγώνος της Μακεδονίας υπέρ των προσφύγων»*¹¹⁴. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα παρουσίασε σε ολοσέλιδο δημοσίευμα το χρονικό της υπόθεσης, με τον ενοικιαστή Α. Γερμανού να επιχειρεί να απομακρύνει με την βία τους πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί επί διετία στο χωριό Γιαχαλή, με την συνδρομή μάλιστα της νομαρχίας Θεσσαλονίκης, την *«θαυμασίαν εισήγησιν του Προέδρου Πρωτοδικών Μουτούση»* και την αθωωτική ετυμηγορία που κήρυττε παράνομη την έξωση και επέβαλλε την επανεγκατάσταση των προσφύγων.

Ενώ μάλιστα το γενικότερο ζήτημα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των αμφισβητούμενων κτημάτων φαινόταν ότι είχε επιλυθεί νομοθετικά, η *«ανακίνησις από τον εθνικόφρονα Γούναρη του θέματος της αποδόσεως των τουρκικών κτημάτων»* αναδείκνυε ένα ακόμη μεγάλο εθνικό σκάνδαλο που προκάλεσε εκ νέου μία σφοδρή πολιτική αντιπαράθεση στην Βουλή¹¹⁵.

¹¹⁰ 17 Ιουλίου, 7, 9, 10, 13, 21 Αυγούστου, 8, 22, 23 Σεπτεμβρίου, 15 Οκτωβρίου και 6 Νοεμβρίου 1915.

¹¹¹ 23 Απριλίου, 14 Ιουνίου, 3 και 4 Ιουλίου 1916.

¹¹² 27 Ιανουαρίου, 3 και 22 Απριλίου 1916.

¹¹³ 14 Οκτωβρίου 1915, 4 και 26 Μαρτίου 1916.

¹¹⁴ 15 Ιουλίου 1915.

¹¹⁵ 23 Μαρτίου 1916.

Βέβαια, ακόμη και σε αυτές τις συνθήκες, η αποκατάσταση των προσφύγων εξακολουθούσε να υλοποιείται με την λήψη έκτακτων μέτρων ή την εφαρμογή νέων και παλαιότερων αποφάσεων. Το έργο της Επιτροπής που κατέστη πιο δυσχερές λόγω του μειωμένου προϋπολογισμού το 1916 (ο οποίος μάλιστα αναθεωρήθηκε από τον Πάλλη για να αντιμετωπιστούν οι έκτακτες συνθήκες¹¹⁶), παρουσιαζόταν συστηματικά από την εφημερίδα σε άρθρα και ειδήσεις, μεταξύ των οποίων συμπεριελήφθησαν θέματα όπως: η διενέργεια επίσημης στατιστικής προσφύγων (σύμφωνα με αυτήν ο επίσημος αριθμός των προσφύγων στην Μακεδονία ανήλθε στους 117.548¹¹⁷, ενώ νέα απογραφή έγινε και το 1916¹¹⁸), τα μέτρα για την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων (για παράδειγμα, έγινε αναφορά στην πρόσληψη προσφύγων στην κατασκευή δημόσιων έργων¹¹⁹ ή στις αναγκαίες ενέργειες για την αναστολή της επίταξης των ζώων που είχε επιβληθεί από τον στρατό και που είχε ως αποτέλεσμα πολλοί κτηνοτρόφοι ή αγρότες πρόσφυγες να αδυνατούν να καλλιεργήσουν την γη¹²⁰) ή οι προκηρύξεις για θέσεις εργασίας (λόγου χάρη καλούνταν οι εργάτες πρόσφυγες που είχαν εγγραφεί παλαιότερα στα μητρώα της Επιτροπής να θεωρήσουν εκ νέου τα αντίστοιχα βιβλιάρια τους για την επικαιροποίηση των στοιχείων τους¹²¹), η δημοσίευση της επίσημης έκθεσης για το προσφυγικό (στην οποία παρουσιαζόταν το ιστορικό της μετανάστευσης, η οργάνωση της υπηρεσίας, τα σχετικά με την περίθαλψη θέματα, τα είδη που παρασχέθηκαν, οικονομικά μεγέθη, πίνακες αριθμών και προελεύσεων προσφύγων, οι τόποι όπου εγκαταστάθηκαν¹²²).

Επίσης, η Επιτροπή καλούνταν συχνά να επιλαμβάνεται για θέματα που σχετίζονταν με την ορθή εφαρμογή των επιβληθέντων αυστηρών κανονισμών από τους πρόσφυγες. Για παράδειγμα, η διαταγή του Υπουργείου Εσωτερικών, σύμφωνα με την οποία θα διακοπτόταν οποιαδήποτε παροχή περίθαλψης για όσους πρόσφυγες μετακινούνταν χωρίς σοβαρή και δικαιολογημένη αιτία από την Παλαιά Ελλάδα προς την Μακεδονία και το αντίστροφο ή εντός της Μακεδονίας, καταδεικνύει την προσπάθεια συγκράτησης και ελέγχου των προσφύγων για τον καλύτερο δυνατό υπολογισμό των αναγκών της αποκατάστασης¹²³. Βέβαια, πίσω από αυτό το αυστηρό

¹¹⁶ 15, 16 Ιανουαρίου, 23 Φεβρουαρίου και 10 Ιουλίου 1916.

¹¹⁷ 10 Νοεμβρίου 1915.

¹¹⁸ 26 Ιανουαρίου 1916.

¹¹⁹ 17 και 19 Ιουλίου 1915.

¹²⁰ 29 Νοεμβρίου 1915.

¹²¹ 26 και 27 Ιουνίου 1916.

¹²² 29 Απριλίου 1916.

¹²³ 30 Ιουλίου 1916 και 4 Φεβρουαρίου 1918.

μέτρο κρυβόταν και η σκοπιμότητα του ελέγχου της προσφυγικής κινητικότητας, διότι το κράτος φοβόταν την διαμόρφωση 'επικίνδυνων τάξεων' εντός των πόλεων. Αντίστοιχου ενδιαφέροντος είναι και η είδηση που αφορούσε τους «*δυστροπούντες πρόσφυγας της Μυτιλήνης*», οι οποίοι αρνούσαν να μεταφερθούν στην Μακεδονία εξαιτίας του φόβου και της ανασφάλειας για το μέλλον τους εκεί. Όπως ανέφερε η εφημερίδα, οι πρόσφυγες αυτοί τελικά αναγκάστηκαν με την βία να υπακούσουν στις εντολές της Επιτροπής για την υποχρεωτική τους μετακίνηση¹²⁴.

Όπως καταδεικνύεται, η παραγωγή έργου για την αποκατάσταση ήταν μία εξαιρετικά απαιτητική διαδικασία που προϋπέθετε κονδύλια και την άμεση διοικητική και γραφειοκρατική ανταπόκριση των αρμόδιων αρχών στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες. Στην συγκεκριμένη όμως συγκυρία η αναγκαστική, όπως τονίστηκε σε προηγούμενη ενότητα, συνεργασία των ιθυνόντων της βενιζελικής πολιτικής για τους πρόσφυγες Κοσμίδη, Νεγρεπόντη και Πάλλη, με το αντιβενιζελικό πολιτικό καθεστώς, δεν ήταν πάντοτε εφικτή και αποδοτική. Έτσι, η οξυδέρκεια που επέδειξε απέναντι στο ζήτημα ο Γενικός Γραμματέας της Επιτροπής Πάλλης ήταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, καθοριστική στις συζητήσεις για το νομοσχέδιο που τροποποιούσε διατάξεις του νόμου 350/1914 «περί προσφύγων»¹²⁵, αλλά ταυτόχρονα, σε σχόλιο της εφημερίδας την επόμενη κιόλας ημέρα, αναφερόταν ότι ενώ οι επαρχίες πεινούσαν, η κυβέρνηση περιοριζόταν σε «*συνεχείς συσκέψεις επί συσκέψεων*» χωρίς αποτελέσματα¹²⁶. Το ίδιο επικριτικό πνεύμα αποπνέει και η δημοσίευση της είδησης, σύμφωνα με την οποία η κυβέρνηση μελετούσε την πιθανότητα συγκρότησης μίας νέας ειδικής επιτροπής, επιφορτισμένης αυτή την φορά με την μελέτη των ζητημάτων προαγωγής της γεωργικής παραγωγής¹²⁷.

Ουσιαστικά δηλαδή, η παρουσίαση του όποιου έργου γινόταν για την αποκατάσταση κατά το κρίσιμο χρονικό διάστημα από τα μέσα του 1915 έως τα μέσα του 1916, εμπεριείχε έναν - υποβόσκοντα τουλάχιστον - θετικό σχολιασμό μόνο για τους ίδιους τους ανώτερους αξιωματούχους που το δρομολογούσαν και υπαινισσόταν μία σχετική αυτονόμηση της δράσης τους από τις κυβερνητικές (άρα κομματικές) προθέσεις. Σε αυτό το κλίμα, η επιθεώρηση του Πάλλη κατά την μεταφορά προσφύγων στα Γιαννιτσά¹²⁸, η συγκρότηση εκ μέρους του καταλόγου των προσφύγων της

¹²⁴ 13 και 16 Ιουλίου 1915.

¹²⁵ 7 Φεβρουαρίου 1916.

¹²⁶ 8 Φεβρουαρίου 1916.

¹²⁷ 7 Μαΐου 1916.

¹²⁸ 2 Απριλίου 1916.

πολεμικής ζώνης για την διευκόλυνση της διανομής επιδόματος από το γαλλικό επιτελείο¹²⁹, η δημοσίευση του αναλυτικού προϋπολογισμού της Επιτροπής και ενός επίσημου απολογισμού προκειμένου να διασφαλιστεί η διαφάνεια και ο δημόσιος έλεγχος¹³⁰, μπορούν να θεωρηθούν ως αποδείξεις της διαφορετικής αντιμετώπισης των προσφύγων από τον βενιζελικό κόσμο σε σχέση με τους αντιπάλους του. Αυτή η διαφορετική προσέγγιση έγινε αντιληπτή από την άμεση ανταπόκριση Πάλλη και Κοσμίδη στις ανάγκες για την στέγαση των νέων προσφύγων που κατέφθασαν στις Σέρρες, την Καβάλα, τα Γιαννιτσά¹³¹ και από την έναρξη της εφαρμογής, μετά από ένα διάστημα καθυστερήσεων και γραφειοκρατικών εμπλοκών, του μέτρου των κατασχέσεων των εγκαταλελειμμένων περιουσιών, σε εφαρμογή του νόμου¹³².

Έτσι, κατά την νέα περίοδο διακυβέρνησης Βενιζέλου, το έργο της αποκατάστασης και εγκατάστασης των προσφύγων παρουσιάζεται περισσότερο οργανωμένο και συστηματοποιημένο, μετά από την εσπευσμένη εφαρμογή ή την προσαρμογή του νομοθετικού πλαισίου στις νέες προσφυγικές ανάγκες. Βασικό πολιτικό ζήτημα εξακολουθούσε να είναι η διαχείριση με τον πλέον αποδοτικό τρόπο των περιουσιών που είχαν περιέλθει στον έλεγχο του κράτους μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων μεγαλοϊδιοκτητών (των 'τσιφλικιούχων'), σε μία χρονική περίοδο κατά την οποία οι εκρηκτικές διαστάσεις του προσφυγικού προβλήματος επέβαλλαν, σχεδόν υποχρεωτικά, την εγκατάσταση των προσφύγων στα τσιφλίκια αυτά. Στο πλαίσιο αυτό, η δημοσίευση της είδησης ότι, σύμφωνα με απόφαση του Υπουργού Γεωργίας, τα διοικούμενα από το δημόσιο τσιφλίκια των Νέων Χωρών θα δίνονταν για ενοικίαση κατά προτίμηση σε εγχώριους καλλιεργητές, κολλήγους ή πρόσφυγες, που είχαν ήδη εγκατασταθεί στα τσιφλίκια, με την προϋπόθεση ότι πρώτα αυτοί θα έπρεπε να συμπτήξουν γεωργικό συνεταιρισμό¹³³, καταδεικνύει την πολιτική στόχευση προς την εκπόνηση και εφαρμογή ενός εμπεριστατωμένου σχεδίου αντιμετώπισης τόσο του αγροτικού όσο και του προσφυγικού ζητήματος (Καύκουλα, 1999: 278). Εξάλλου, το αίτημα για την ενίσχυση της μακεδονικής υπαίθρου που είχε εκφραστεί αρκετά νωρίς από την εφημερίδα¹³⁴, καθίστατο εντονότερο όσο ο αριθμός και οι ανάγκες των προσφύγων μεγάλωναν και όσο προβαλλόταν ως η μόνη αξιόπιστη λύση για την

¹²⁹ 28 Απριλίου 1916.

¹³⁰ 10 Ιουλίου και 5 Σεπτεμβρίου 1916.

¹³¹ 13, 29 Αυγούστου και 9 Σεπτεμβρίου 1916.

¹³² 7 Νοεμβρίου 1916.

¹³³ 17 Οκτωβρίου 1917.

¹³⁴ 12 Σεπτεμβρίου 1915.

οικονομική ανάκαμψη¹³⁵. Οι επισκέψεις ανώτερων κυβερνητικών στελεχών (λόγου χάρη των Υπουργών Παπαναστασίου και Δίγκα¹³⁶) στην Μακεδονία και οι δηλώσεις τους για την ζωτική σημασία της ευρύτερης περιοχής για το μέλλον του κράτους, καλύφθηκαν εκτενώς από την εφημερίδα, σε μία προσπάθεια ανάδειξης των βασικών προτεραιοτήτων της κυβέρνησης. Οι επιτάξεις κτημάτων, η αναγκαιότητα των απαλλοτριώσεων, η διανομή γης, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας, η πρόβλεψη για χορήγηση δανείων σε πρόσφυγες υπό όρους, η ανέγερση νέων οικισμών, ήταν θέματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα την εφημερίδα για το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα της διακυβέρνησης Βενιζέλου¹³⁷.

Σχετικά με το ζήτημα της διαχείρισης των κτημάτων, παρουσιάζει ενδιαφέρον το ερευνητικό εύρημα ότι σε δύο μόλις αναφορές του εντύπου θιγόταν με έμμεσο τρόπο το ζήτημα του πιθανού ανταγωνισμού της τοπικής κοινωνίας με τους πρόσφυγες αναφορικά με τις εκτάσεις που θα παραχωρούνταν στους τελευταίους για την αποκατάστασή τους· στην πρώτη περίπτωση η εφημερίδα αναφερόταν στο δίκαιο, όπως το χαρακτήριζε, αίτημα επιτροπής κατοίκων του χωριού Γιουντσίδα περιφέρειας Θεσσαλονίκης προς τον πρόεδρο της Επιτροπής Περιθάλψεως Νεγρεπόντη να μην διανεμηθούν όλες οι διαθέσιμες γαίες στους πρόσφυγες, αλλά να ληφθεί μέριμνα και για τους γηγενείς που τις καλλιεργούσαν μέχρι τότε, γιατί θα ήταν άδικη μία τέτοια εξέλιξη που θα τους οδηγούσε να «πεινάσουν κι αυτοί»¹³⁸. Στην δεύτερη, σχολιαζόταν η επίσκεψη των βουλευτών Σερρών Πάζη και Αλεξανδρίδη, συνοδεία του διευθυντή Εποικισμού Καναγκίνη, στην περιοχή Λαγκαδά, σκοπός της οποίας ήταν η εξοικονόμηση γαιών για την γεωργική εγκατάσταση οικογενειών από την Ανατολική Μακεδονία, και η λήψη της απόφασης να παραχωρηθεί σε αυτές τις προσφυγικές οικογένειες σημαντική έκταση, τονίζοντας όμως ότι η συγκεκριμένη απόφαση δεν θα έθιγε τους αρχαιότερους κολλήγους που εργάζονταν στα κτήματα αυτά¹³⁹. Και από τις δύο αναφορές γίνεται αντιληπτό ότι προφανέστατα η έλευση των προσφύγων και η γεωργική τους εγκατάσταση μπορούσε να μετεξελιχθεί σε εν δυνάμει σημείο τριβής και έντασης μεταξύ αυτών και των τοπικών, γηγενών κοινωνιών, που επίσης επιδίωκαν την βελτίωση της θέσης τους και διεκδικούσαν την αγροτική μεταρρύθμιση προς όφελός τους. Ωστόσο, η εφημερίδα δεν άφηνε να διαφανεί κανένα ίχνος έντασης ή

¹³⁵ 19 Οκτωβρίου 1917.

¹³⁶ 29, 30, 31 Οκτωβρίου, 28 και 29 Νοεμβρίου 1917.

¹³⁷ 28 Οκτωβρίου και 19 Δεκεμβρίου 1917.

¹³⁸ 9 Οκτωβρίου 1914.

¹³⁹ 17 Απριλίου 1918.

συγκρουσιακού κλίματος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η ανταγωνιστική διάθεση δεν υπέβασκε για να ξεσπάσει μερικά χρόνια αργότερα, με την Μικρασιατική καταστροφή, ή ότι δεν είχε εμφανιστεί ήδη, αλλά η εφημερίδα την έκρινε ως μη σημαντική (Voutira, 1997: 114, 120 & Κατσάπης, 2003: 104, 127).

Έτσι, η δημοσίευση του βασιλικού διατάγματος για την απαλλοτρίωση των τσιφλικίων το 1918 αποτέλεσε μία εξαιρετική, σύμφωνα με την εφημερίδα, πολιτική πράξη, που θα επέλυε χρόνια προβλήματα της μακεδονικής υπαίθρου και θα βοηθούσε αποφασιστικά στην οικονομική ανάκαμψη¹⁴⁰. Ως αποτέλεσμα, ακολούθησαν εγκωμιαστικές αναφορές για την διανομή γαιών¹⁴¹, τις ενοικιάσεις κτημάτων¹⁴² και τα μέτρα για την κατασκευή συνοικισμών¹⁴³ (Πελαγίδης, 2009: 79). Φαίνεται επομένως ότι η μαζική έλευση των προσφύγων επέδρασε καταλυτικά στην επιτάχυνση των διαδικασιών για την αγροτική μεταρρύθμιση, την οποία οι Φιλελεύθεροι ευαγγελίζονταν ήδη από το 1910 (Αρώνη-Τσίχλη, 2012: 335 & Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013: 182). Παράλληλα, η πρόθεση για την χορήγηση μικροδανείων σε ‘φερέγγυους’ πρόσφυγες προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες των γεωργικών εργασιών τους (τα δάνεια αφορούσαν πρόσφυγες που θα αποδείκνυαν με ένορκες καταθέσεις μαρτύρων ότι είχαν κτηματική περιουσία στις πατρίδες τους) αποτέλεσε μία ακόμη πτυχή της πολυδιάστατης πολιτικής αποκατάστασης των προσφύγων που ακολουθούσε η κυβέρνηση¹⁴⁴. Εξάλλου, η αναβάθμιση των υπηρεσιών περίθαλψης σε Υπουργείο το 1917, αυτήν ακριβώς την σκοπιμότητα εξυπηρετούσε: την χάραξη ενός συγκροτημένου προγράμματος αποκατάστασης των προσφύγων.

Σε αυτό το πρόγραμμα βέβαια εντάχθηκαν, παράλληλα με την πολιτική αγροτικής εγκατάστασης που απορροφούσε τον μεγαλύτερο όγκο εργασίας, πολλά ακόμη επιμέρους θέματα, που θα έδιναν λύση σε διαφορετικά προβλήματα. Η ίδρυση της Επιτροπής Επισιτισμού ήταν μία κίνηση που χαιρετίστηκε από την εφημερίδα για το σημαντικό έργο που θα προσέφερε στην αντιμετώπιση της πείνας¹⁴⁵, ενώ η μέριμνα για την εξεύρεση εργασίας από τους επαγγελματίες πρόσφυγες εξακολουθούσε να αποτελεί, όπως αποδεικνύεται από την έρευνα, μία δευτερεύουσας σημασίας

¹⁴⁰ 26 Φεβρουαρίου 1918.

¹⁴¹ 19 Φεβρουαρίου 1918 και 27 Φεβρουαρίου 1919.

¹⁴² 8 Νοεμβρίου 1918, 19 και 20 Μαρτίου 1919.

¹⁴³ 11 Φεβρουαρίου 1919.

¹⁴⁴ 17, 28 Οκτωβρίου, 13 Νοεμβρίου 1917, 3 Μαρτίου, 6 Απριλίου 1918 και 22 Ιανουαρίου, 15 Απριλίου, 21, 25 Ιουνίου και 7 Δεκεμβρίου 1919.

¹⁴⁵ 23 Νοεμβρίου 1917.

δραστηριότητα των αρμόδιων φορέων αποκατάστασης¹⁴⁶. Αναφορικά με το σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα της ανεργίας που μάστιζε τον προσφυγικό κόσμο, μπορεί να αξιοποιηθεί η διαφήμιση της *Αμερικανικής Μεταναστευτικής Εταιρείας*, η οποία απευθυνόταν σε όσους ενδιαφέρονταν να μεταναστεύσουν στην Αμερική, μεταξύ των οποίων και οι πρόσφυγες, για τους οποίους μάλιστα τονιζόταν ότι υπήρχε εκπαιδευτική πολιτική, και που δημοσιευόταν σε καθημερινή βάση για το χρονικό διάστημα Ιουνίου – Αυγούστου 1916. Η διαφήμιση αυτών των υπηρεσιών (υπήρξε μάλιστα η πρόβλεψη για την προσθήκη νέων τακτικών δρομολογίων και προς την Μασσαλία, όπου οι υποψήφιοι θα προσλαμβάνονταν ως εργάτες με υψηλά ημερομίσθια 8-12 δραχμών και ευνοϊκό ωράριο¹⁴⁷) προφανέστατα καταδεικνύει την αυξανόμενη αγωνία των χιλιάδων προσφύγων για την αποκατάστασή τους, την διαμορφωνόμενη αντίληψη ότι η επιλογή της μετανάστευσης στο εξωτερικό ήταν προτιμότερη από την παραμονή στην Ελλάδα και την ανάδυση της επιχειρηματικής ευκαιρίας για την εκμετάλλευση των συνθηκών γενικευμένης ανασφάλειας, λόγω της αυξημένης ανεργίας στους κόλπους των προσφύγων. Όμως, παράλληλα, οι καταγγελίες κάποιων προσφύγων που εμπιστεύθηκαν την εν λόγω εταιρεία για την οικονομική εκμετάλλευση, τις ταλαιπωρίες και τους βασανισμούς που υφίσταντο οι ταξιδιώτες, όπως δημοσιεύθηκαν σε επιστολή διαμαρτυρίας στις 15 Ιουλίου 1916, καταδεικνύουν επίσης έναν βαθμό αδυναμίας των αρμόδιων κρατικών υπηρεσιών να ελέγξουν την νομιμότητα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονταν γύρω από τον προσφυγικό κόσμο.

Ωστόσο, ήταν η ίδρυση της *Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας* το 1919 η πολιτική επιλογή που αποδείκνυε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο το κυβερνητικό ενδιαφέρον για την ανασυγκρότηση της Μακεδονίας. Το ενδιαφέρον αυτό βέβαια δεν είναι ανεξάρτητο από την εμφάνιση των νέων προσφυγικών ρευμάτων που προέρχονταν αυτήν την φορά από περιοχές της Ρωσίας και του Καυκάσου και που οδήγησαν, όπως φαίνεται, στον επανασχεδιασμό των πολιτικών αποκατάστασης. Το έργο που ανέλαβε η υπηρεσία αυτή περιελάμβανε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα ανοικοδόμησης προσφυγικών οικισμών ή βελτιωτικών παρεμβάσεων σε ήδη υπάρχοντες και αξιοποίησης των παλαιών συμμαχικών εγκαταστάσεων, το οποίο, παρά την ανεπαρκή χρηματοδότηση, τουλάχιστον σε

¹⁴⁶ 19 Ιανουαρίου και 5 Μαΐου 1919.

¹⁴⁷ Ενδεικτικά: 6 Αυγούστου 1916.

επίπεδο πολεοδομικών μελετών και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, απέδωσε σημαντικά αποτελέσματα (Καύκουλα, 1999: 267-272 & Χαστάογλου, 2010: 45). Οι σχετικές αναφορές της εφημερίδας βέβαια αφορούσαν κυρίως στην δημοσίευση των επίσημων προκηρύξεων μειοδοτικών διαγωνισμών για την προμήθεια οικοδομικών υλικών ή για την εξολοκλήρου αποπεράτωση των οικημάτων και των οικισμών από τους ενδιαφερόμενους εργολάβους ή κατασκευαστές (Πελαγίδης, 2003: 112). Επίσης, ως αξιόλογη πληροφορία για το ενδιαφέρον που προκαλούσε η επιχειρούμενη ανοικοδόμηση στην Μακεδονία μπορεί να θεωρηθεί η πρόταση που κατέθεσε ελληνογαλλική εταιρεία στον Υπουργό Συγκοινωνίας και Εμπνευστή της Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως Παπαναστασίου, για την μετατροπή των πρώην συμμαχικών νοσοκομειακών εγκαταστάσεων στην Θεσσαλονίκη, όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες από την Ρωσία και τον Καύκασο, σε πρότυπους εργατικούς συνοικισμούς¹⁴⁸. Παρά το ότι η εξέλιξη της υπόθεσης δεν παρουσιάστηκε από την εφημερίδα, προφανέστατα διότι η πρόταση δεν έγινε αποδεκτή, η είδηση αποδεικνύει την κινητικότητα που υπήρξε για το θέμα το εν λόγω χρονικό διάστημα. Την επόμενη ημέρα, επίσης, η δημοσίευση δίστηλου άρθρου με τίτλο «*Η αναβίωσις της Ανατολικής Μακεδονίας*», όπου σχολιαζόταν θετικά η σχεδιαζόμενη ανοικοδόμηση 170 χωριών για την στέγαση των νέων προσφύγων που κατέφθαναν από τον Καύκασο, μπορεί να αξιοποιηθεί ως μία εξίσου ενδιαφέρουσα πληροφορία, και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι κάνει αναφορά στην ενεργό αγγλική συμμετοχή στην αποπεράτωση του έργου αυτού μέσω της προσφοράς ενός μεγάλου αριθμού παραπηγμάτων¹⁴⁹.

Αναφορικά βέβαια με την αποκατάσταση των νέων προσφύγων από τον Καύκασο, τα προβλήματα που αντιμετώπισε ο κρατικός μηχανισμός ήταν πολλά και οφείλονταν, για μία ακόμη φορά, τόσο στον μεγάλο όγκο των προσφύγων όσο και στην οικονομική στενότητα και την ανεπαρκή προετοιμασία των αρμόδιων φορέων. Όπως αναφέρει ο Πάλλης στην έκθεση για τους πρόσφυγες που συνέταξε το 1920, «*τα διδάγματα εκ της πρώτης εγκαταστάσεως [έπρεπε να ληφθούν υπόψη] εις την νέαν και εις μείζονα κλίμακα εγκατάστασιν Καυκασίων εν Μακεδονία και Θράκη. Πρέπει ιδίως να δοθή μεγίστη προσοχή, διά πάσαν μέλλουσαν εγκατάστασιν, εις την εκλογήν κατάλληλων χωρίων, άλλως οι πληθυσμοί ούτοι είναι καταδικασμένοι να φθίνωσιν*» (σ. 13). Με άλλα λόγια, οι περιπλοκές στο πρόγραμμα αποκατάστασης των προσφύγων

¹⁴⁸ 15 Μαΐου 1919.

¹⁴⁹ 16 Μαΐου 1919.

αυτών εξακολουθούσαν να υφίστανται, δεδομένης μάλιστα της παράλληλης ενασχόλησης των ίδιων φορέων και στον τομέα της παλιννόστησης των προσφύγων¹⁵⁰. Πάντως, η εφημερίδα εστίασε στην δήλωση υποστήριξης της γεωργικής εγκατάστασης των Καυκάσιων εκ μέρους του Υπουργού Γεωργίας¹⁵¹ και στην εντολή του Υπουργού Εσωτερικών προς τον διευθυντή Εποικισμού Αμβράσογλου προκειμένου να λάβει τα ενδεδειγμένα μέτρα για την εγκατάσταση των Καυκάσιων στην παραμεθόριο ζώνη¹⁵². Ακολούθησε η συνέντευξη του Υπουργού Γεωργίας που επιβεβαίωνε ότι *«η κυβέρνηση εμπόδισε προσωρινά την μεταφοράν των Καυκασίων γιατί δεν είχε πού να τους τοποθετήσει, ενώ τώρα απεφασίσθη τελειωτικώς ο εποικισμός της Μακεδονίας και το θέμα θα λήξει αισίως σύντομα με την μεταφοράν και εγκατάστασίν των»*¹⁵³, σε εφαρμογή του διατάγματος Εποικισμού Μακεδονίας, για το οποίο υπήρξε πρωτοσέλιδη αναφορά στις 26 Σεπτεμβρίου 1919. Βέβαια, λίγες ημέρες νωρίτερα, η εφημερίδα ενημέρωνε το κοινό ότι η εγκατάσταση των προσφύγων προχωρούσε με πολύ αργό ρυθμό, αφού για μόλις 1000 οικογένειες είχε δοθεί λύση¹⁵⁴, ενώ επανήλθε εκ νέου με την είδηση για την αγορά δύο πρώην αγγλικών νοσοκομείων που πρόβαλλε ως προσωρινή λύση για το πρόβλημα της στέγασης των Καυκάσιων¹⁵⁵.

Στο ίδιο πλαίσιο, εντάχθηκε η μελέτη για την εγκατάσταση των προσφύγων στην Καβάλα¹⁵⁶ και η σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε σε υπουργικό επίπεδο, παρουσία του Καζαντζάκη ως υψηλόβαθμου αξιωματούχου της Περίθαλψης, προκειμένου να ληφθούν αποφάσεις¹⁵⁷. Είχαν προηγηθεί νομοθετικές ρυθμίσεις και εγκύκλιοι που επιτάχυναν τις διαδικασίες για τις επιτάξεις γαιών, την ανοικοδόμηση οικισμών και την χορήγηση αποζημιώσεων και δανείων σε συγκεκριμένες κατηγορίες προσφύγων, με βασικό κριτήριο την οικονομική τους φερεγγυότητα¹⁵⁸.

Παράλληλα, επιχειρήθηκε η διοικητική αναδιάρθρωση με την αναθεώρηση του νόμου «περί μεταναστεύσεως» που θα επέλυε ζητήματα σχετικά με τις μετακινήσεις πληθυσμών. Η πρώτη αναφορά στην σύσταση αρμόδιων επιτροπών που θα μελετούσαν τα τεχνικά ζητήματα του νομοσχεδίου έγινε στις 29 Μαρτίου 1920, ενώ η είδηση της

¹⁵⁰ Θα παρουσιαστεί εκτενέστερα στην οικεία ενότητα.

¹⁵¹ 2 Ιουνίου 1919.

¹⁵² 20 και 23 Ιουλίου 1919.

¹⁵³ 15 και 17 Αυγούστου 1919.

¹⁵⁴ 30 Αυγούστου 1919.

¹⁵⁵ 1 Σεπτεμβρίου 1919.

¹⁵⁶ 7 Φεβρουαρίου 1920.

¹⁵⁷ 4 και 10 Ιουνίου 1920.

¹⁵⁸ 25 Ιανουαρίου, 24 Μαρτίου και 1 Απριλίου 1920.

σύστασης ειδικής υπηρεσίας, υπαγόμενης στην διεύθυνση Προνοίας του Υπουργείου Εσωτερικών, σε εφαρμογή του νόμου, δημοσιεύθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου 1920. Επίσης, η ίδρυση νέων γραφείων Εποικισμού στην Καβάλα, την Δράμα ή τις Σέρρες, και η κατάργηση κάποιων άλλων, παρουσιάστηκε από την εφημερίδα ως αναγκαίο μέτρο στο πλαίσιο της διοικητικής αναδιάρθρωσης, με σκοπό την προσαρμογή των υπηρεσιών στις ιδιαίτερες ανάγκες των περιοχών που απορροφούσαν μεγάλους αριθμούς προσφύγων¹⁵⁹. Βέβαια, ακόμη και η διάψευση της κατάργησης του Υπουργείου Περιθάλψεως ή η αναφορά στην αναγκαιότητα δρομολόγησης εσωτερικών αλλαγών σε αυτό¹⁶⁰, καταδεικνύουν εκ νέου την απόσταση που υπήρχε μεταξύ των πολλαπλών προσφυγικών αναγκών και της αποτελεσματικότητας της κρατικής ανταπόκρισης σε αυτές τις ανάγκες. Έτσι, η δημοσίευση του βασιλικού διατάγματος, βάσει του οποίου γινόταν η ανάθεση στην Γενική Διοίκηση Ανατολικής Μακεδονίας όλων των δικαιωμάτων του Υπουργείου Περιθάλψεως αναφορικά με την περίθαλψη των προσφύγων και γενικότερα όλων των αναξιοπαθούντων, μπορεί να εκληφθεί ως μία εκ νέου προσαρμογή του θεσμικού πλαισίου στις ρευστές συνθήκες που διαμορφώνονταν λόγω του προσφυγικού ζητήματος¹⁶¹.

Προβλήματα στην περίθαλψη ή τις διαδικασίες αποκατάστασης είχαν καταγγελλεί στην εφημερίδα ήδη από παλαιότερα: οι παρατηρούμενες καθυστερήσεις στην κατασκευή των παραπηγμάτων¹⁶², οι υποψίες για δωροδοκία υπαλλήλων στον οικισμό Νέων Μαλγάρων¹⁶³, οι διοικητικές εκτροπές στο Κιλκίς¹⁶⁴, ήταν τοπικού ενδιαφέροντος και περιστασιακά προβλήματα, που δημοσιοποίησε η εφημερίδα για να πετύχει την αντιμετώπισή τους. Αυστηρότερη κριτική όμως ασκούσε όταν εντοπίζονταν δομικές δυσκολίες στην οργάνωση και την εκτέλεση του έργου της αποκατάστασης, ακόμη κι όταν η κριτική αυτή στρεφόταν ενάντια στο βενιζελικό καθεστώς. Το απόσπασμα πρωτοσέλιδου άρθρου της 9^{ης} Ιουλίου 1920 που ακολουθεί, είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα τόσο της παρεμβατικής διάθεσης που επιδείκνυε η εφημερίδα αναφορικά με τις δημόσιες υποθέσεις, καθώς και του ελεγκτικού ρόλου που επιδίωκε να ασκεί απέναντι στην οποιαδήποτε κρατική εξουσία, όσο και του ευρύτατα

¹⁵⁹ 22 Απριλίου 1920.

¹⁶⁰ 15 Φεβρουαρίου 1920.

¹⁶¹ 11 Αυγούστου 1920.

¹⁶² 14 και 29 Δεκεμβρίου 1917.

¹⁶³ 26 Νοεμβρίου 1917.

¹⁶⁴ 22 Δεκεμβρίου 1917.

διαδεδομένου στο σύνολο του ελληνικού Τύπου 'λόγου' (discours) που θεωρούσε ότι το κράτος φταίει πάντα για όλα όσα συμβαίνουν:

«Παρακολουθούμε το ζήτημα της στεγάσεως των παλινοστησάντων προσφύγων της Θράκης και των κατά χιλιάδας μεταφερομένων εις την Μακεδονίαν Καυκασίων[...] δεν ομιλήσαμε μέχρι τούδε ελπίζοντας ότι οι υπεύθυνοι θα έφεραν πρακτικότερας λύσεις [...] ατυχώς όμως φαίνεται ότι εξακολουθούμε να χαράσσωμεν μεγαλεπήβολα σχέδια χωρίς διόλου να εξετάσωμεν ούτε σε πόσον χρόνον, ούτε με ποία μέσα, ούτε με ποίον προσωπικόν, με ποίον τρόπον θα πραγματοποιηθούν τα σχέδια ταύτα [...] και η συσσώρευσις πληθυσμών συνεχίζεται εις την Θρακικήν ύπαιθρον, που θα αποδεκατιστούν τον χειμώνα, ή στοιβάζομεν τους Καυκασίους σε κλειστούς χώρους διά να τους κάνωμεν αέργους Θεσσαλονικείς αντί να τους απλώσωμεν εις την γύρω χώραν την Μακεδονικήν που τόσην ανάγκην έχει από τας καλλιεργητικές αρετάς των [...] και τώρα επαφίεται από τα υπουργεία Γεωργίας και Συγκοινωνιών εις τους τοπικούς παράγοντας και τους ιδίους τους πρόσφυγας πώς θα αποσοβηθούν οι κίνδυνοι [...] ο χειμώνας όμως πλησιάζει [...] αρκεί ο καιρός για να αντιμετωπισθούν τα προβλήματα μέχρι τότε; Γιατί παρήλθον τόσοι μήνες χωρίς να έχη συγκεντρωθεί η απαραίτητος ξυλεία και τα οικοδομικά υλικά; Γιατί απεφασίσθησαν συνοικισμοί χωρίς αρχιτέκτονες και μηχανικούς; Γιατί δεν ανετέθησαν τελοσπάντων εις εμπείρους εργολάβους και οικοδόμους τελευταία στιγμή; Γιατί τελικά δεν εδόθησαν εις ξένας εταιρείας αι παραγγελίαι διά ξύλινους οικίσκους; Προ ενός έτους η Αγγλία παρήγγειλε εις την Αμερικήν και έφερε 70.000 όχι αγροτικούς αλλά ακέραια εργατικά σπίτια μέσα σε 3 μήνας. Ενώ εδώ μπορεί να περάσουν χρόνια και οι πρόσφυγες να πεθάνουν και σπίτια δεν θα έχουν δει, ενώ φτιάχνονται σφαγεία, λόγου χάριν εις την Τριανδρίαν. [...] Αλλά θα υπάρχουν πάντα γενικοί διοικητές που θα παίρνουν πάνω τους την ευθύνην των υπουργών, θα συντάσσονται εκθέσεις αναλυτικές αλλά λύσεις δεν θα δίνεται».

Η σκληρή κριτική για τις αστοχίες, τις αβλεψίες, τις καθυστερήσεις, τις παλινωδίες, την έλλειψη σαφούς και ολοκληρωμένου προγράμματος εκ μέρους του κρατικού μηχανισμού, είχε ως προφανή στόχο να κινητοποιήσει τους αρμόδιους φορείς προκειμένου να αναλάβουν πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των πολλαπλών προβλημάτων. Ωστόσο, μετά την κυβερνητική αλλαγή του 1920, η στάση του εντύπου απέναντι στην κυβερνητική εξουσία σχετικά με την αποκατάσταση των προσφύγων έγινε πολύ πιο επιθετική, και η εφημερίδα ενεπλάκη σε μία σφοδρή πολιτική αντιπαράθεση με βασικό διακύβευμα το αβέβαιο μέλλον τόσο των παλινοστούντων όσο και των Καυκάσιων προσφύγων. Η αρχική απόπειρα ανάδειξης των

προβληματικών συνθηκών που έγινε μέσω της μετριοπαθούς ακόμη αρθρογραφίας της 29ης Νοεμβρίου και 6^{ης} Δεκεμβρίου 1920 (όπου απαριθμούνταν οι δυσκολίες και γίνονταν προτάσεις για την επιτάχυνση των διαδικασιών εγκατάστασης των Καυκάσιων στην Μακεδονία), ακολουθήθηκε από ένα σαφέστατα πολιτικό, πρωτοσέλιδο παρεμβατικό κείμενο, στο οποίο συνοψιζόταν η βενιζελική αντίληψη για το προσφυγικό, και όπου, μεταξύ άλλων, τονιζόταν ότι «σπάνια παρατηρήθη τέτοια ομοφωνία του Τύπου και της δημοσίας γνώμης όση τας τελευταίας ημέρας διά το ζήτημα της εγκαταστάσεως εις την Μακεδονίαν και Θράκην των Καυκασίων. Κι αυτό το έχουν διαπιστώσει αι αρμόδια υπηρεσίες και πρέπει να εντείνουν πλέον τας προσπάθειάς των όπως οφείλουν εκ του νόμου [...] χαιρόμεθα που κι άλλαι εφημερίδες αναγνωρίζουν την άποψίν μας ότι το ζήτημα είναι εθνικόν και παμμακεδονικόν [...] Η κυβέρνησις Βενιζέλου απεφάσισε να κατατάξη μεταξύ του εθνικού της προγράμματος και την περισυλλογήν 200.000 Ελλήνων που, μεταναστεύσαντες εκ Πόντου εις Καύκασον δια να αποφύγουν την τουρκικήν τυραννίαν, κινδύνευαν να χαθούν δια παντός διά τον ελληνισμόν»¹⁶⁵.

Το πρόβλημα για την εφημερίδα από την συγκεκριμένη χρονική συγκυρία και στο εξής ήταν ποια ακριβώς πολιτική θα ακολουθούσε η νέα κυβέρνηση σχετικά με το προσφυγικό ζήτημα. Τα πρώτα δείγματα γραφής δεν εμφανίζονταν ως ιδιαίτερα ενθαρρυντικά, αρχικά για την ίδια την ικανότητα αντίληψης του μεγέθους του προβλήματος και, στην συνέχεια, για τον βαθμό αποτελεσματικότητας της νέας πολιτικής και διοικητικής ηγεσίας και για την προσαρμοστικότητα που θα επιδείκνυε στις ιδιαίτερες και ευαίσθητες συνθήκες του μακεδονικού χώρου. Στο πλαίσιο ανάδειξης των προτεραιοτήτων που, σύμφωνα με την εφημερίδα, επιβαλλόταν να θέσει η νέα κυβέρνηση, σε άρθρο της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1920 προτείνονταν η επιστημονική αντιμετώπιση του ζητήματος του εποικισμού της Μακεδονίας με την συγκρότηση ολοκληρωμένου εποικιστικού προγράμματος, ο περιορισμός της σπατάλης, ενώ χαρακτηριζόταν ως εθνική αναγκαιότητα η πύκνωση του ελληνικού πληθυσμού των Νέων Χωρών με τους Καυκάσιους και με άλλους Έλληνες που θα έρχονταν από το εξωτερικό.

Ωστόσο, η πρώτη αφορμή για την αυστηροποίηση της κριτικής προς την κυβέρνηση δόθηκε με την δημοσιοποίηση των πληροφοριών σχετικά με την απόφαση εκκένωσης των οικημάτων του δημοσίου, όπου ήταν εγκατεστημένοι πρόσφυγες που

¹⁶⁵ 10 Δεκεμβρίου 1920.

κατάγονταν από απελευθερωμένες περιοχές και οι οποίοι όφειλαν να αποχωρήσουν, εφόσον δεν καλύπτονταν πλέον οι γραφειοκρατικές προϋποθέσεις για να συνεχιστεί η περίθαλψή τους. Σύμφωνα με την εφημερίδα, όσοι ενέπιπταν στην κατηγορία αυτή ήταν, σχεδόν αποκλειστικά, άποροι πρόσφυγες που δεν επιθυμούσαν ή δεν μπορούσαν να παλιννοστήσουν και γι' αυτό τον λόγο δεν έπρεπε να εξαντληθεί η αυστηρότητα σε βάρος τους με βίαιες εξώσεις, χωρίς μάλιστα πρόβλεψη για το μέλλον τους¹⁶⁶. Παράλληλα, η εφημερίδα σχολίαζε την ανικανότητα, όπως την χαρακτήριζε, των υπευθύνων που αποκαλυπτόταν από τις καθυστερήσεις ακόμη και στην απλούστατη διαδικασία διανομής άρτου, καταλήγοντας να προτείνει, σε μία σαφώς ειρωνική αποστροφή, την συγκρότηση μίας «ειδικής υπηρεσίας διά την αρτοδοσίαν αποκλειστικώς των Καυκασίων και μίας εξελεγκτικής επιτροπής και επ' αυτής μίας ομάδος επιθεωρητών και επ' αυτών άλλος γενικός επιθεωρητής»¹⁶⁷.

Βέβαια, ως σημαντικότερο ζήτημα, ύψιστης εθνικής και πολιτικής σημασίας, αναδείχθηκε εκ νέου το καθεστώς διαχείρισης των πρώην μουσουλμανικών κτημάτων από το κράτος. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς αυτών των κτημάτων που, μετά από μία χρονοβόρα νομοθετική διαδικασία αναγκαστικών απαλλοτριώσεων και κατασχέσεων, είχαν αποδοθεί στους πρόσφυγες, προκαλούσε σφοδρή πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ της κυβέρνησης και των Φιλελευθέρων, λόγω της εκπεφρασμένης πρόθεσης της πρώτης να αναθεωρήσει το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο, καταργώντας ουσιαστικά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 (Αρώνη-Τσίχλη, 2003: 279-281). Η οξύτατη κριτική που άσκησε η εφημερίδα στην κυβερνητική πλευρά οφειλόταν στην υποχωρητικότητα που επιδείκνυε απέναντι στους εκβιαστικούς τακτικισμούς των μουσουλμάνων βουλευτών, η συμπόρευση των οποίων με την αντιβενιζελική παράταξη εδραζόταν σε μία 'υπόπτη' σχέση πολιτικής αλληλεξάρτησης. Έτσι, τα υπαινικτικά ή πιο ευθύβολα άρθρα που δημοσιεύονταν σε τακτική βάση έκαναν λόγο για την άσκηση πιέσεων από τους Τούρκους βουλευτές και την ισραηλιτική κοινότητα προς την κυβέρνηση για να μην προχωρήσει η de facto εκχώρηση των διεκδικούμενων κτημάτων στους Καυκάσιους πρόσφυγες και για να διωχθούν οι ήδη εγκατεστημένοι από αυτά. Ο ειρωνικός τίτλος «Μη δεν επιτρέπουν οι Τούρκοι;» της 7^{ης} Μαρτίου 1921 είναι ενδεικτικός του πολιτικού κλίματος που είχε ήδη διαμορφωθεί στην Θεσσαλονίκη σχετικά με την κυβερνητική πολιτική στην αποκατάσταση των προσφύγων.

¹⁶⁶ 15 και 16 Δεκεμβρίου 1920.

¹⁶⁷ 17 Δεκεμβρίου 1920.

Το κύμα εξώσεων που εντεινόταν εξαιτίας της ενεργοποίησης των νομοθετικών διατάξεων που επέτρεπαν στους πρώην ιδιοκτήτες να διεκδικήσουν δικαστικά τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες τους¹⁶⁸, παρουσιαζόταν από την εφημερίδα με δραματικούς τόνους, ενώ τα βέλη της δεχόταν, εκτός από την κυβέρνηση, και η χωροφυλακή που παρουσιαζόταν να σπεύδει να εφαρμόζει χωρίς χρονοτριβές τις δικαστικές αποφάσεις εξώσεων που εξυπηρετούσαν τους Τούρκους ‘μπέηδες’¹⁶⁹, οι οποίες όμως εκδίδονταν κατ’ εφαρμογή της νομοθεσίας που ψηφίστηκε από την βενιζελική κυβέρνηση (Κατσάπης, 2003: 121 & Clark, 2007: 199). Το παρακάτω απόσπασμα άρθρου της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1922 καταδεικνύει την καθαρά μικροκομματική αντιμετώπιση του ζητήματος από την κυβέρνηση που κατήγγειλε συνεχώς η εφημερίδα: «*ΙΑΝΤΟΥ ΤΟ ΚΟΜΜΑ. ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΙΣ ΤΣΙΦΛΙΚΙΟΥ. ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΕΩΡΓΩΝ: σκάνδαλο πλέον το τσιφλίκι Ρεσίτ βέη που αποδόθηκε εις τους κληρονόμους του από την κυβέρνησιν και ενοικιάστηκε [...] όμως είχε λεχθεί ότι κατά την απόδοσιν θα δινόταν σε μία ομάδα των εγκατεστημένων εκεί προσφύγων, διά κομματικούς όμως λόγους δεν έγινε έτσι και τους ζητείται υπέρογκον ενοίκιον[...] οι δυστυχείς πρόσφυγες είναι απελπισμένοι*». Είναι σαφές ότι οι επικρίσεις αφορούσαν αποκλειστικά την πολιτική ηγεσία και τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες, ενώ δεν εντοπίστηκαν αρνητικές αναφορές, σχόλια ή αιχμές για τους Έλληνες ενοικιαστές - επενδυτές των κτημάτων ή για τους Έλληνες μεγαλοκτηματίες της περιοχής. Το συγκεκριμένο ζήτημα χρήζει βέβαια περαιτέρω διερεύνησης, καθώς όμως ο κύριος όγκος των προσφύγων είχε επιχειρηθεί εξαρχής να εγκατασταθεί στα κενά μουσουλμανικά κτήματα, σε αυτά δηλαδή που τώρα η αντιβενιζελική κυβέρνηση δρομολογούσε την εκ νέου απόδοσή τους στους Τούρκους, τα βέλη της εφημερίδας στρέφονταν μαζικά μόνο εναντίον των πολιτικών υπεύθυνων (αντιβενιζελική κυβέρνηση) και των εθνικών αντιπάλων (Τούρκοι). Άλλωστε, σε κεντρικό άρθρο της 7^{ης} Μαρτίου 1922 με τίτλο «*Σφετερισμός κοινοτικών κτημάτων*», η εφημερίδα σαφέστατα έπαιρνε θέση ενάντια στις «*θρασύτητες της μουφτείας*».

¹⁶⁸ Στις 26 Σεπτεμβρίου 1919, για παράδειγμα, ο Υπουργός Γεωργίας εμφανίζεται με εγκύκλιό του να ζητά να αποδοθούν τα αστικά και αγροτικά κτήματα στους παλιννοστούντες μουσουλμάνους, εάν τα κτήματα αυτά καλλιεργούνταν αυτοπροσώπως από τους ιδιοκτήτες τους. Επίσης, πρόβλημα υπήρχε και για την διευθέτηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των κτημάτων που είχαν αποτελέσει αντικείμενο συναλλαγής μέσω ιδιωτικών συμφωνητικών μεταξύ μουσουλμάνων και Ελλήνων (πρόκειται για τις λεγόμενες ανώμαλες δικαιοπραξίες).

¹⁶⁹ 9 Αυγούστου, 29 Σεπτεμβρίου, 14 και 15 Νοεμβρίου 1921.

Τα βέλη της εφημερίδας στρέφονταν επίσης και κατά του φιλοκυβερνητικού Τύπου που εξακολουθώντας, όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε, την αναβίωση του παλαιοκομματισμού, κατηγορούσε τον Βενιζέλο και τον βενιζελικό Τύπο για την επιχειρούμενη εκ μέρους τους ανάδειξη της ατελούς προσφυγικής περίθαλψης, την ώρα μάλιστα που «οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες ψεύδονται διότι η κυβέρνηση εθυσίασε τους πρόσφυγας εις τας αξιώσεις των φίλων της μουσουλμάνων βουλευτών [...] εν μέσω χειμώνος εξεδίωξε 350 προσφυγικάς οικογένειας από τα τσιφλίκια των βέηδων της περιφέρειας Εδέσσης εις τα οποία τους είχαν εγκαταστήσει ο Εποικισμός»¹⁷⁰.

Επομένως, η σφοδρή πολιτική σύγκρουση που έτσι κι αλλιώς υπήρχε στην δημόσια σφαίρα, είχε επεκταθεί και στο πεδίο της διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος. Ήδη πριν από τις εκλογές του 1920, η εφημερίδα είχε διαπιστώσει το μένος της αντιπολίτευσης εναντίον των προσφύγων αναφέροντας σε άρθρο ότι «επιτίθεται μέρες τώρα κατά των ατυχών προσφύγων διά τα εθνικά τους φρονήματα και λόγω του ότι η κυβέρνηση δεν συμπεριέλαβε στους κληθέντας στο στράτευμα τους κληρωτούς του 1921 πρόσφυγες [...] πρόστυχες κατηγορίες εναντίον του πατριωτισμού τους [...] δεν γνωρίζουμε γιατί υπήρξε αναβολή της προσκλήσεως, ίσως λόγω της επικείμενης παλιννοστήσεως, ίσως επειδή χιλιάδες προσφύγων υπηρετούν επί συναπτά έτη υπό τα όπλα, η αντιπολίτευσις όμως δεν θέλει να γνωρίζει ούτε αυτούς τους μυριάδας ούτε τους μυριάδας εθελοντάς πρόσφυγας [...] και τους κατηγορούν, αυτούς που έχουν υποφέρει τα πάνδεινα, κι όμως συνεχίζουν τον εθνικό αγώνα»¹⁷¹.

Το ζήτημα όμως ήταν πλέον εθνικό και όχι μόνο πολιτικό ή μικροκομματικό καθώς, σύμφωνα με τις παρεμβάσεις της εφημερίδας, οι χειρισμοί της ελληνικής κυβέρνησης μπορούσαν να αποβούν μοιραίοι για το εθνικό συμφέρον. Για να μην υπάρξει, λοιπόν, εφησυχασμός εκ μέρους της κοινωνίας δημοσιεύθηκαν άρθρα που, μεταξύ άλλων, ανέφεραν: «Ποία η εθνική πολιτική της κυβερνήσεως εν τη Μακεδονία; Τι θα επιδράσει περισσότερο εις την πλάστιγγα της τοιαύτης πολιτικής: η ανάγκη της αποκαταστάσεως χιλιάδων Ελλήνων προσφύγων και η αποκατάστασις της διασαλευθείσας διά των ξένων επιδρομών ελληνικότητος της Μακεδονίας ή η ανάγκη της κομματικής φιλίας των τούρκων βουλευτών; [...] τα διαπραττόμενα σήμερον δεν προέρχονται από μόνο τον ανιάτο αντιβενιζελισμόν αλλά και από παντελή άγνοια των εθνικών και πλουτολογικών αναγκών της Μακεδονίας [...] Οι Φιλελεύθεροι εχάραξαν

¹⁷⁰ 9 Μαρτίου και 14 Ιουνίου 1922.

¹⁷¹ 10 Ιουλίου 1920.

ξεκάθαρη οικονομική πολιτική, γεωργική και εποικιστική και διά να υλοποιήσει αυτήν χρησιμοποίησε υπαλλήλους ανεξαρτήτως κομματικής αποχρώσεως [...] αντίθετα, σήμερα η κυβέρνηση των ηνωμένων κομμάτων και το λαϊκό κόμμα των Εθνικοφρόνων ενεργεί απλώς και μόνο αρνητικά διότι επιδεικνύουν άρνηση σε όλα τα μέτρα της αγροτικής και εποικιστικής πολιτικής των φιλελευθέρων: παύσις του διευθυντού εποικισμού Μακεδονίας Αμβράσoglou, που μόνο του αρνητικό ήταν η έχθρα του βουλευτή Πέλλης Χασάν μπέη και άλλων τσιφλικιούχων, βίαιη έξωσις των Καυκάσιων από τους συνοικισμούς και εγκατάστασις των φυγάδων Τούρκων, παρά τας δηλώσεις Γούναρη ότι δεν μπορούν να ζούν έτσι οι Καυκάσιοι, ο χαρακτηρισμός του εποικισμού των Καυκάσιων ως έργο βενιζελικό, άρα καταδικαστέον»¹⁷².

Όσο μάλιστα συνέχιζαν να καταφθάνουν νέοι πρόσφυγες, όχι μόνο από τον Καύκασο αλλά και από την Κιλικία, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, τόσο τα προβλήματα γιγαντώνονταν εξαιτίας της κρατικής αδιαφορίας ή εθελουφλίας¹⁷³. Η εφημερίδα επιχειρώντας να παρέμβει στον δημόσιο διάλογο προσέδιδε στο ζήτημα της προσφυγικής αποκατάστασης εθνική διάσταση και απομόνωνε τα κομματικά χαρακτηριστικά από την σκληρή κριτική που ασκούσε, προφανέστατα σε μία προσπάθεια να φανεί ενωτική, σε μία περίοδο που, όπως τονιζόταν από την διεθνή ιδίως ειδησεογραφία, η Ελλάδα βρισκόταν μπροστά στο φάσμα της απώλειας των εδαφικών κερδών της προηγούμενης περιόδου¹⁷⁴. Βέβαια, δεν μπορούσε να αδιαφορήσει μπροστά στα σημάδια κατάρρευσης του κρατικού μηχανισμού, ως αποτέλεσμα της κατάργησης των φορέων περίθαλψης ή της Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως, και της αντικατάστασής τους από την *Προσωρινή Γενική Διεύθυνση Αποκαταστάσεως Εποίκων Ομογενών Μακεδονίας* που αξιολογούνταν όμως ως αποδυναμωμένη και ανεπαρκώς στελεχωμένη (Καύκουλα, 1999: 274). Αυτό το στήριζε φέρνοντας στο φως της δημοσιότητας καταγγελίες για την αρνητική στάση που επιδείκνυαν κρατικοί αξιωματούχοι απέναντι στον προσφυγικό κόσμο. Για παράδειγμα, το εσωτερικό σύστημα ελέγχου των παρεχόμενων υπηρεσιών περίθαλψης υπολειτουργούσε, επιτρέποντας σε κατώτερους κρατικούς υπαλλήλους, όπως ο επιστάτης συνοικισμού στο Κιλκίς με το όνομα Δαμβέργης, να μπορεί να διανέμει φθαρμένα ή κατεστραμμένα υλικά οικοδομών στους πρόσφυγες, χωρίς να τιμωρείται

¹⁷² 8 Ιανουαρίου 1921.

¹⁷³ 8, 20 Ιανουαρίου, 28, 29 Σεπτεμβρίου 1921 και 29 Ιουνίου 1922.

¹⁷⁴ 21 Ιουνίου 1922.

για τις πράξεις του¹⁷⁵. Επίσης, η ασυνεννοησία και η ευνοιοκρατία που επικρατούσε στα υψηλότερα κλιμάκια της ιεραρχίας καταγγέλλονταν τακτικά από την εφημερίδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ειρωνικής αντιμετώπισης των συνεχών συσκέψεων που πραγματοποιούνταν για την βελτίωση των υπηρεσιών αποκατάστασης αποτελούν τα εξής χωρία: «*συνήλθε σύσκεψις υπό την προεδρείαν του υπουργού Στάη. Διά αποφάσεις προς τερματισμόν του εποικισμού των προσφύγων, γράφει κυβερνητική εφημερίς [...]* όμως ο πάντοτε παραιτούμενος και ουδέποτε ξεκολλών εκ του Εποικισμού κ. Ζαβιτσάνος, δήθεν διαφωνών με τον υπουργόν Στάην»¹⁷⁶ και «*[...] Εξακολουθεί ο τελευταίος να παραμένει εις την θέσιν του; Να μισθοδοτείται χωρίς να εργάζεται διά τον εποικισμόν; Γιατί δεν επανέρχεται εις την υπηρεσίαν ή γιατί δεν αντικαθίσταται;*»¹⁷⁷.

Συμπληρωματικά σε αυτά τονιζόταν διαρκώς ότι, ενώ ο εποικισμός θα λειτουργούσε προς όφελος ολόκληρης της χώρας («*νεκρανάστασις της μακεδονικής παραγωγής*», χαρακτηρίζεται, «*που θα μπορούσε να διαθρέψη μαζί με την Θράκην το ελληνικόν βασίλειον με όλα τα αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα που τώρα εισάγονται*»), οι καθυστερήσεις στην εγκατάσταση των προσφύγων στην Μακεδονία μπορούσαν να καταστούν μοιραίες («*πόλεμος εναντίον του εποικισμού*»), διότι οι μουσουλμάνοι και οι Βούλγαροι εποφθαλμιούσαν την περιοχή, συντονίζοντας μηχανισμούς προπαγάνδας και ένοπλες συμμορίες. Στο συγκεκριμένο άρθρο τονιζόταν επίσης η ‘υποπτη’ διαφορά που παρατηρούνταν μεταξύ της κυβερνητικής πολιτικής για την εγκατάσταση προσφύγων στην Θράκη που είχε προχωρήσει πλήρως, με την αντίστοιχη στην Μακεδονία, όπου τα δύο τρίτα των προσφύγων παρέμεναν κατ’ ουσία άστεγα, ενώ έκλεινε με την έκφραση εμπιστοσύνης προς το πρόσωπο του Υπουργού Στάη που διακρινόταν από τον απαραίτητο «*δυναμισμό, θετικισμό και την θέληση*» για να επιταχύνει την εθνικά αναγκαία εγκατάσταση των προσφύγων¹⁷⁸.

Ένα διαφορετικό ζήτημα, κατ’ ουσία γραφειοκρατικό, που σταδιακά προσέλαβε όμως πολιτικά χαρακτηριστικά, αποτελώντας κι αυτό πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των Φιλελευθέρων και των αντιβενιζελικών, ήταν το ζήτημα της στρατολόγησης και της πολιτογράφησης των προσφύγων. Το έργο της καταγραφής των εισερχόμενων στην ελληνική επικράτεια γινόταν από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες, το ίδιο και οι απογραφές των προσφύγων που πραγματοποιούνταν σε πιο συστηματική

¹⁷⁵ 29 Δεκεμβρίου 1921 και 27 Ιανουαρίου 1922.

¹⁷⁶ 13 Ιουλίου 1922.

¹⁷⁷ 19 Ιουλίου 1922.

¹⁷⁸ 28 Ιουνίου 1922.

βάση, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Όμως, το νομικό καθεστώς στο οποίο υπόκειντο οι πρόσφυγες, ως ελληνικής καταγωγής (ομογενείς) υπήκοοι ξένου κράτους που επιθυμούσαν την πολιτογράφησή τους ως Έλληνες, επέβαλλε κάποιες γραφειοκρατικές διαδικασίες που τις ανέλαβαν τα αρμόδια τμήματα του Υπουργείου Εσωτερικών και της Γενικής Διοίκησης, σε συνεργασία με τις υπηρεσίες περίθαλψης και αποκατάστασης αλλά και τους επίσημα αναγνωρισμένους προσφυγικούς συλλόγους, προκειμένου να εγγραφούν στα δημοτολόγια, στα μητρώα αρρένων και στους στρατολογικούς καταλόγους (για τους άνδρες πρόσφυγες). Έτσι, ήδη από το 1914 το ζήτημα αυτό προκάλεσε το ενδιαφέρον της εφημερίδας, όπως αποκαλύπτεται από τις ειδησεογραφικές αναφορές στην υπουργική απόφαση για την μη στρατολόγηση των προσφύγων¹⁷⁹ και στον καταρτισμό καταλόγου αρρένων προσφύγων¹⁸⁰.

Το επόμενο έτος μάλιστα, οπότε και οι στρατιωτικές ανάγκες εμφανίζονταν αυξημένες λόγω του πολεμικού 'οργασμού' με την Βουλγαρία, οι ειδήσεις για την στρατολόγηση των προσφύγων πολλαπλασιάστηκαν σε αριθμό¹⁸¹, παράλληλα όμως είδαν το φως της δημοσιότητας και κάποιες αντιφατικές ειδήσεις σχετικά με την κατάταξή τους στον ελληνικό στρατό: στις 12 Νοεμβρίου 1915 η εφημερίδα ανέφερε ότι πολύ σύντομα θα δημοσιευόταν το βασιλικό διάταγμα για την πρόσκληση των προσφύγων, αλλά στις 14 Νοεμβρίου ανακοινώθηκε η οριστική ματαίωση της στρατολογίας τους εξαιτίας του φόβου ότι η κατάταξη στον ελληνικό στρατό θα δρομολογούσε αυτοδίκαια τις κατασχέσεις των περιουσιών των προσφύγων από τις τουρκικές αρχές. Ο φόβος ήταν βάσιμος, διότι παρά το ρευστό διεθνές πλαίσιο που διαμορφωνόταν εν μέσω πολεμικού ανταγωνισμού, οι πρόσφυγες έτρεφαν την ελπίδα ότι μετά το τέλος του πολέμου θα επέστρεφαν στις εστίες τους, άρα δεν έπρεπε να βρεθούν προ αρνητικών τετελεσμένων αναφορικά με την τύχη των περιουσιών τους. Όμως, η διαφαινόμενη μαζική εθελοντική κατάταξη των προσφύγων¹⁸² προκαλεί εύλογα ερωτηματικά για τις ακριβείς αιτίες της ματαίωσης της κατάταξής τους. Το 1916 μάλιστα το θέμα της στρατολογίας επανερχόταν συστηματικά στο προσκήνιο, όπως αποκαλύπτεται από την τηλεγραφική διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών για την υποχρεωτική στρατολόγηση όλων ανεξαιρέτως των προσφύγων¹⁸³ ή τις ρυθμίσεις

¹⁷⁹ 5 Μαρτίου 1914.

¹⁸⁰ 1 Ιουνίου 1914.

¹⁸¹ 8,9,10,15 Σεπτεμβρίου 1915.

¹⁸² 12 και 13 Σεπτεμβρίου 1915.

¹⁸³ 1 Φεβρουαρίου 1916.

που ακολούθησαν για την αναβολή στράτευσης των προσφύγων δασκάλων¹⁸⁴, ενώ το σχόλιο «Να δοθεί μία λύσις διά το ζήτημα της αποστρατεύσεως ή μη των κληθέντων προσφύγων που εκκρεμεί και δεν γνωρίζουν εάν είναι ακόμη στρατιώται ή πολίται»¹⁸⁵, συνοψίζει εύγλωττα την γραφειοκρατική και πολιτική εμπλοκή που είχε προκληθεί στο πλαίσιο της κυβερνητικής πολιτικής.

Ωστόσο, με το διάταγμα της επιτροπής Εθνικής Άμυνας που καλούσε όλους τους πρόσφυγες, εγγεγραμμένους ή μη στα μητρώα αρρένων, σε επιστράτευση¹⁸⁶, σηματοδοτήθηκε η εν γένει αλλαγή στην αντιμετώπιση των προσφύγων σε σχέση με την κυβέρνηση των Αθηνών. Η συγκινητική, όπως χαρακτηρίστηκε, πρόθεση ευάριθμων ηλικιωμένων προσφύγων να στρατολογηθούν δηλώνοντας ψευδή ηλικία, αναδείχθηκε από την εφημερίδα ως απόδειξη του πατριωτισμού τους, την ίδια στιγμή που οι αντιβενιζελικοί τους καθύβριζαν¹⁸⁷. Εξάλλου, οι αυξημένες στρατιωτικές ανάγκες μετά την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, επέβαλλαν την λήψη αυστηρών στρατολογικών μέτρων, όπως φαίνεται από τις επίσημες προσκλήσεις προσέλευσης στα στρατολογικά γραφεία, με την ποινή της καταδίωξης ως ανυπότακτων όσων τυχόν προσφύγων δεν ανταποκρίνονταν¹⁸⁸.

Από το 1918 η εφημερίδα κάλυπτε σε πιο τακτική βάση τις γραφειοκρατικές διαδικασίες σχετικά με την ιθαγένεια και την στρατολογική κατάσταση των προσφύγων. Οι προσκλήσεις που απευθύνονταν στους πολιτογραφημένους πρόσφυγες προκειμένου να παραλάβουν τα εκλογικά βιβλιάρια μέσω των συλλόγων στους οποίους ήταν εγγεγραμμένοι, με την διευκρίνιση μάλιστα ότι η παραλαβή τους δεν είχε σχέση με το στρατολογικό ζήτημα¹⁸⁹, η συγκρότηση νέων υποεπιτροπών ιθαγένειας που θα μελετούσαν κατά περίπτωση τις νέες αιτήσεις των προσφύγων και θα τους εφοδίαζαν με πιστοποιητικά καταγωγής και διαμονής¹⁹⁰, ο στρατολογικός έλεγχος και ο καθορισμός των στρατεύσιμων ηλικιών¹⁹¹, αποτελούν ένα σημαντικό σώμα δημοσιεύσεων της εποχής. Το 1920 μάλιστα είχε αναπτυχθεί πλέον ένας ολόκληρος γραφειοκρατικός μηχανισμός, με εμπλοκή ποικίλων κρατικών υπηρεσιών (Υπουργεία

¹⁸⁴ 11, 20 Φεβρουαρίου 1916.

¹⁸⁵ 29 Ιουνίου 1916.

¹⁸⁶ 13 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁸⁷ 1 Οκτωβρίου 1916 και 13 Φεβρουαρίου 1918.

¹⁸⁸ 28 Οκτωβρίου, 18 Νοεμβρίου και 3 Δεκεμβρίου 1917.

¹⁸⁹ 19 Ιανουαρίου και 16 Ιουνίου 1918.

¹⁹⁰ 10 Μαρτίου, 5 και 6 Ιουνίου 1918.

¹⁹¹ 27 Ιανουαρίου, 3, 5, 9, 10, 20 Φεβρουαρίου, 10, 23 Μαρτίου, 15, 18 Απριλίου, 25 Μαΐου, 20 Ιουλίου, 29 Αυγούστου 1918 και 14 Δεκεμβρίου 1919.

Εσωτερικών και Περιθάλψεως, κατά τόπους επιτροπές) και των ημιεπίσημων προσφυγικών φορέων, όπως φαίνεται από την συστηματική ειδησεογραφία, που δρομολογούσε την πολιτογράφηση των προσφύγων (λόγου χάρη, ψήφιση νομοσχεδίου για την πολιτογράφηση¹⁹², διευκόλυνση απόκτησης ελληνικής ιθαγένειας¹⁹³, διαρκείς παρατάσεις στην διαδικασία κατάθεσης δικαιολογητικών για την απόκτηση της ιθαγένειας¹⁹⁴), η οποία προφανέστατα συνεπαγόταν και την εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους. Η εφημερίδα συνηγορούσε υπέρ της απόδοσης των δικαιωμάτων των Ελλήνων πολιτών στους πρόσφυγες, όπως αποδεικνύεται από άρθρο της 10^{ης} Απριλίου 1920, με το οποίο προέτρεπε τους πρόσφυγες να πολιτογραφηθούν και να αποκτήσουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα ως επιβράβευση των θυσιών τους. Παράλληλα, η καθημερινή δημοσίευση των εκκλήσεων προσφυγικών συλλόγων (Καρτερία, Ειδομένη, Αλύτρωτοι και άλλοι) προς τα μέλη τους να σπεύσουν να πολιτογραφηθούν¹⁹⁵, αποκαλύπτει ένα κλίμα γενικευμένης πολιτικής ενεργοποίησης, ίσως όμως και μία υποβόσκουσα στρατηγική άρνησης της πολιτογράφησης από μερίδα προσφύγων, προκειμένου να αποφύγουν την υποχρέωση άμεσης στράτευσης.

Εάν μάλιστα ληφθεί υπόψη η είδηση που έκανε λόγο για την αναγκαιότητα δρομολόγησης των διαδικασιών για την αλλαγή των εκλογικών περιφερειών στην Μακεδονία προκειμένου να μην μπορεί η μειοψηφία να συνεννοείται με τους αλλοεθνείς και να υπερτερεί στις εκλογές¹⁹⁶, ή η απόφαση του Βενιζέλου για την εισαγωγή, για πρώτη φορά, της ψήφου του στρατού, τότε μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η μάζα των προσφύγων που καλούνταν επειγόντως να πολιτογραφηθούν, αντιμετωπιζόταν ως ένα κεφαλαιώδους σημασίας πολιτικό κεφάλαιο, με την αξιοποίηση του οποίου θα επαναδιαμορφώνονταν οι λεπτές πολιτικές ισορροπίες σε μία εκλογική, όπως φαινόταν, χρονιά (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013: 185). Ακριβώς αυτή η ‘πολιτική’ αξιοποίηση του προσφυγικού κόσμου από τους Φιλελευθέρους και η θεωρούμενη ως απόλυτη ταύτιση και συμπόρευση των προσφύγων με τον Βενιζέλο, οδήγησε, μεταξύ άλλων, στην αρνητική ή αδιάφορη αντιμετώπισή τους από την αντιβενιζελική κυβέρνηση μετά τις εκλογές του 1920. Οι προσεγγίσεις της εφημερίδας στο ζήτημα της εσπευσμένης στρατολόγησης των προσφύγων εκ μέρους του νέου καθεστώτος, ανάλογα μάλιστα με το εάν είχαν ψηφίσει

¹⁹² 8 Φεβρουαρίου 1920.

¹⁹³ 24 Ιανουαρίου και 12 Μαρτίου 1920.

¹⁹⁴ 3, 7 Απριλίου και 4 Μαΐου 1920.

¹⁹⁵ 10, 11, 15, 17, 18, 20, 21, 23 και 24 Απριλίου 1920.

¹⁹⁶ 5 Απριλίου 1918.

στις εκλογές ή όχι ή εάν είχαν εγγραφεί στα στρατολογικά μητρώα¹⁹⁷, υπαινίσσονταν, σε συνδυασμό και με άλλα σχόλια σχετικά με την επιδεικνυόμενη αδιαφορία των κρατικών υπηρεσιών για την προσφυγική αποκατάσταση, την ύπαρξη συγκεκριμένων σκοπιμοτήτων και μεροληπτικών ή εκδικητικών κινήτρων πίσω από τις κυβερνητικές αποφάσεις.

E.1.1. γ) Πολιτικές παλιννόστησης.

Το όραμα της επιστροφής στις εστίες αποτέλεσε από πολύ νωρίς κοινό τόπο στην συλλογική προσφυγική συνείδηση και, συνεπακόλουθα, κατηύθυνε ως ένα βαθμό τόσο την εξωτερική πολιτική του κράτους όσο και τις πολιτικές διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος. Οι πιέσεις, για παράδειγμα, που ασκούσαν από τους πρόσφυγες προς τον Βενιζέλο, ακόμη και πριν από την λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, προκειμένου να δρομολογηθεί ταχύτατα η επιστροφή τους στην Μικρά Ασία ή την Θράκη, ήταν ενδεικτικές της αίσθησης προσωρινότητας που επικρατούσε στις τάξεις τους για την προσφυγοποίησή τους (Κωστόπουλος, 2007: 72 & Πλουμίδης, 2016: 167 κ.ε.). Η εφημερίδα κάλυψε εκτενώς την επικαιρότητα σχετικά με την τελική απόφαση και τον συντονισμό της παλιννόστησης και παρουσίασε με κριτική διάθεση τα μέτρα που λαμβάνονταν σε κεντρικό επίπεδο προκειμένου η παλιννόστηση να προχωρήσει ταχέως και χωρίς τα προβλήματα και τις καθυστερήσεις που είχαν εντοπιστεί στην προσφυγική περίθαλψη και αποκατάσταση.

Ήδη το 1914 το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον κινητοποιήθηκε από την φημολογία, όπως χαρακτηρίστηκε, ότι οι Δυνάμεις συζητούσαν το ενδεχόμενο επαναφοράς συγκεκριμένων κατηγοριών προσφύγων (με προέλευση από την Μακεδονία και την Θράκη) στις εστίες τους υπό διεθνή προστασία, σκέψη που, όπως αποδείχθηκε, δεν υλοποιήθηκε¹⁹⁸. Μερικούς μήνες αργότερα μάλιστα διαψευδόταν μέσω της εφημερίδας η φήμη που είχε κυκλοφορήσει από άλλο έντυπο για την παλιννόστηση 1700 προσφύγων στην περιοχή Οξιλάρ της Θράκης, με την επισήμανση στο ρεπορτάζ των επόμενων ημερών ότι όχι μόνο δεν επρόκειτο να παλιννοστήσουν οι 1700, αλλά αναμένονταν και νέα караβάνια προσφύγων από την ίδια περιοχή, γεγονός που προκάλεσε την έντονα επικριτική στάση προς την κυβέρνηση για την πιθανή

¹⁹⁷ 20 Νοεμβρίου, 19 Δεκεμβρίου 1920, 27 Ιανουαρίου 1921 και 25 Ιουλίου 1922.

¹⁹⁸ 6 Ιουνίου 1914.

πολιτική σκοπιμότητα που κρυβόταν πίσω από την καθυστερημένη επίσημη διάψευση της παλιννόστησης¹⁹⁹. Το 1916 επίσης η εφημερίδα επιτέθηκε στην τότε κυβέρνηση γιατί και πάλι επέτρεπε την διασπορά της φημολογίας περί δήθεν παλιννόστησης των προσφύγων του Μοναστηρίου, θέτοντας σε άμεσο κίνδυνο την ζωή τους, καθώς η Ελλάδα ουσιαστικά βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Βούλγαρους που είχαν καταλάβει την περιοχή²⁰⁰.

Το θέμα της παλιννόστησης ωστόσο επανήλθε στην επικαιρότητα από τα τέλη του 1918, οπότε και με την διαφαινόμενη λήξη του πολέμου και την θέση της Ελλάδας μεταξύ των νικητών, οι συνθήκες καθίσταντο ευνοϊκές για την επιστροφή των χιλιάδων προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Μακεδονία. Τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο η εφημερίδα παρουσίαζε μέσω της ειδησεογραφίας την εκκίνηση της παλιννόστησης των ‘ομήρων’ της Ανατολικής Μακεδονίας που είχαν μετακινηθεί βιαίως κατά την βουλγαρική κατοχή της περιοχής προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας. Για τους συγκεκριμένους πρόσφυγες κινητοποιήθηκε εξ αρχής η ιδιωτική, φιλανθρωπική πρωτοβουλία· λόγου χάρη, σημαίνουσες προσωπικότητες του δημόσιου χώρου (Μπενάκης, Δέλτα και άλλοι) έκαναν δωρεές και συντόνιζαν αυτοπροσώπως την παροχή περίθαλψης, ενώ παρουσία είχε και ο Αμερικανικός και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός²⁰¹. Παράλληλα, εμφανίζονταν ειδήσεις σχετικά με την δειλή εκκίνηση της παλιννόστησης και προς την Θράκη ή την Μικρά Ασία: σε επίσημη ανακοίνωση, το αγγλικό στρατηγείο εμφανιζόταν έτοιμο να θέσει στην διάθεση της Γενικής Διοίκησης αριθμό βαγονιών για την επαναφορά προσφύγων στους σταθμούς μεταφοράς, ενώ οι πρόσφυγες που επιθυμούσαν να επωφεληθούν για να επανακάμψουν στις εστίες τους, ενημερώνονταν ότι έπρεπε να το δηλώσουν τάχιστα στην Διεύθυνση Περιθάλψεως²⁰². οι αρμόδιες αρχές ζητούσαν την έγκριση έκτακτων πιστώσεων για την μεταφορά των παλιννοστούντων²⁰³. σε επιστολή διαμαρτυρίας, ο βουλευτής Σερρών Αλεξανδρίδης αρνούνταν τους δημοσιογραφικούς ισχυρισμούς ότι οι διαδικασίες υποδοχής των ομήρων ή της παλιννόστησης των υπόλοιπων προσφύγων ξεκίνησαν καθυστερημένα²⁰⁴. Σημαντική εξέλιξη ήταν η άρση της απαγόρευσης παλιννόστησης για τους κατοίκους της Ανατολικής Μακεδονίας, η οποία οδήγησε στην επιστροφή

¹⁹⁹ 26, 27 και 28 Νοεμβρίου 1914.

²⁰⁰ 14 Φεβρουαρίου 1916.

²⁰¹ 18, 20, 24, 30 Οκτωβρίου, 3 και 13 Νοεμβρίου 1918.

²⁰² 1, 2, 3 Νοεμβρίου 1918.

²⁰³ 19 Νοεμβρίου 1918.

²⁰⁴ 16 Νοεμβρίου 1918.

οικογενειών της περιοχής που είχαν εγκατασταθεί στον Βόλο²⁰⁵. Η συγκεκριμένη είδηση αξιολογείται ως πολύ σημαντική, διότι, συνδεδεμένη με την μικρή αναφορά της επόμενης ημέρας που ενημέρωνε για τον απόπλου δύο πλοίων, τα οποία κατευθύνονταν στον Πειραιά και την Χαλκίδα προκειμένου να παραλάβουν πρόσφυγες της Ανατολικής Μακεδονίας²⁰⁶, μπορεί να οδηγήσει στην επιβεβαίωση του ότι ένας αριθμός προσφύγων, έστω και μικρός, είχε μεταφερθεί και στην Παλαιά Ελλάδα.

Την ίδια ημέρα η εφημερίδα αναφερόταν στην προσωπική παρέμβαση του Βενιζέλου για την αντιμετώπιση του σοβαρού προβλήματος της στέγασης των παλιννοστούντων ομήρων: θα αξιοποιούνταν τα ξύλινα παραπήγματα που χρησιμοποιούσε ο αγγλικός στρατός και που τα παραχωρούσε στο κράτος έναντι μικρού αντιτίμου. Ωστόσο, την επόμενη ημέρα, σε παρεμβατικό κείμενο επισημαινόταν η ανάγκη να ληφθούν από την Γενική Διοίκηση έκτακτα μέτρα και να σταματήσει η γραφειοκρατία που ταλάνιζε τους παλιννοστούντες ομήρους²⁰⁷, ενώ στις 9 Δεκεμβρίου 1918 η εφημερίδα επανήλθε στο θέμα, ασκώντας γόνιμη κριτική στα ανεπαρκή, μέχρι την στιγμή εκείνη, μέτρα για την παλιννόστηση, τονίζοντας ότι τα ημίμετρα δεν επαρκούσαν. Ο έλεγχος που επιχειρούσε να ασκήσει η εφημερίδα σχετικά με το ζήτημα, καθώς και οι προτάσεις για βελτίωση των υπηρεσιών που συστηματικά κατέθετε, αναδεικνύουν το πρόβλημα της γραφειοκρατικής εμπλοκής που φαίνεται ότι είχε σημειωθεί στις διαδικασίες συντονισμού της παλιννόστησης. Σύμφωνα μάλιστα με πρωτοσέλιδο άρθρο της 31 Δεκεμβρίου 1918, οι σύμμαχοι, καταρχήν θετικοί με την παλιννόστηση των Ελλήνων και των Αρμενίων, εμφανίζονταν ενοχλημένοι με την *«επιδεικνυόμενη βραδύτητα εν τω ζητήματι τούτω»*, σε μία προφανή αιχμή για την κρατική κωλυσιεργία.

Βέβαια, το εγχείρημα της παλιννόστησης των προσφύγων στην Θράκη και την Μικρά Ασία, που ουσιαστικά ξεκίνησε μέσα στο 1919 και συνεχίστηκε έως και το 1920, έχει χαρακτηριστεί ως τιτάνιο, εγείροντας απαιτήσεις για την άμεση διοικητική, γραφειοκρατική και χρηματοδοτική ανταπόκριση εκ μέρους του κράτους, αντίστοιχες με τις απαιτήσεις για την περίθαλψη και την αποκατάσταση (Πλουμίδης, 2016: 167). Η ανάθεσή του στους ίδιους φορείς με την περίθαλψη ουσιαστικά σήμαινε ότι η τεχνογνωσία και η εμπειρία που είχαν αποκτηθεί, μπορούσαν να αξιοποιηθούν και στο έργο αυτό, το οποίο, σε πολλές πτυχές, όπως, λόγου χάρη, στην παροχή βασικών ειδών

²⁰⁵ 27 Νοεμβρίου 1918.

²⁰⁶ 28 Νοεμβρίου 1918.

²⁰⁷ 29 Νοεμβρίου 1918.

στους παλιννοστούντες μέχρι να επανεγκατασταθούν στις εστίες τους, εμφάνιζε κοινά στοιχεία με το έργο της περίθαλψης. Ωστόσο, καθόλη την διάρκεια που αναπτυσσόταν το πρόγραμμα παλιννόστησης, ενέσκησαν δυσκολίες και εμπόδια, γραφειοκρατικές ή τεχνικές καθυστερήσεις και εμπλοκές σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς των οικιών στις οποίες είχαν εγκατασταθεί μουσουλμάνοι των Βαλκανίων, που ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνες για την - θεωρούμενη από την εφημερίδα - χρονοτριβή τόσο της έναρξης όσο και της πορείας της διαδικασίας.

Έτσι, μέσα από την σχετική ειδησεογραφία και την αρθρογραφία της περιόδου μπορούμε να παρακολουθήσουμε τα σαφώς διακριτά στάδια, από τα οποία πέρασε η παλιννόστηση. Σε αναλυτικό κείμενο της 9^{ης} Μαρτίου 1919, η κυβέρνηση εμφανιζόταν να ασχολείται εντατικά με το ζήτημα: με ανακοίνωση του προϊσταμένου της Υπηρεσίας Προσφύγων Αραβανόπουλου, καλούνταν οι ενδιαφερόμενοι πρόσφυγες από την Θράκη και την Μικρά Ασία να αποταθούν στις κατά τόπους Επιτροπές προσφύγων και στους αναγνωρισμένους προσφυγικούς συλλόγους ή τους προέδρους των τοπικών κοινοτήτων προκειμένου να ξεκινήσουν τις σχετικές διαδικασίες. Από το σημείο αυτό, όπως φάνηκε από την έρευνα, άρχιζε ένας γραφειοκρατικός κυκεώνας, με τις επίσημες καταχωρίσεις τόσο της Υπηρεσίας όσο και των συλλόγων, για τις απαιτούμενες προϋποθέσεις και τα δικαιολογητικά, τις προθεσμίες υποβολής αιτήσεων, τους τόπους προορισμού, τα μεταφορικά μέσα που θα χρησιμοποιούνταν και τα δρομολόγια πλοίων ή αμαξοστοιχιών, να αποτελούν ένα σημαντικό σώμα δημοσιεύσεων. Η ανταπόκριση του προσφυγικού κόσμου υπήρξε άμεση: σε άρθρο στις 20 Μαρτίου 1919 αναφερόταν ότι οι πρόσφυγες έσπευδαν αθρόα να υποβάλουν αιτήματα, τα οποία θα διαβιβάζονταν στην κυβέρνηση μέσω του διευθυντή της Υπηρεσίας που ανέμενε περαιτέρω οδηγίες, ενώ, προς το παρόν, είχαν αρχίσει να διανέμονται ειδικά επιδόματα και τρόφιμα στους υποψήφιους να παλιννοστήσουν²⁰⁸. Στις 6 Απριλίου όμως, και ενώ λίγες ημέρες πριν η εφημερίδα δημοσίευε αναλυτικά και ανά περιοχή τους αριθμούς των υποβληθεισών αιτήσεων παλιννόστησης²⁰⁹, ανακοινώθηκε η απαγόρευση της παλιννόστησης για την Θράκη λόγω ανωμαλιών με τους Βουλγάρους και ακολούθησε στις 5 Μαΐου η τηλεγραφική εντολή του Υπουργού Περιθάλψεως Σίμου για την γενική αναβολή της παλιννόστησης. Ως αιτία προβλήθηκε

²⁰⁸ 24 Μαρτίου 1919.

²⁰⁹ 3 Απριλίου 1919.

η αναγκαία προπαρασκευή στους τόπους υποδοχής που είχαν υποστεί καταστροφές και λεηλασίες κατά την πολεμική περίοδο (Τσακόγλου, 2011: 194).

Η περιπλοκή όμως ενδέχεται να ήταν σοβαρότερη από την απλή επισκευή των κατεστραμμένων οικημάτων, καθώς, όπως αναφερόταν σε μία είδηση της 7^{ης} Απριλίου 1919, «*οι εν τω νομώ Σμύρνης Τούρκοι πρόσφυγες εκ Μακεδονίας που εγκαταστάθηκαν εις τα ελληνικά κτήματα ζητούν να μην επιτραπή στους παλιννοστούντας ομογενείς να ανακαταλάβουν τας προηγουμένως ανταλλαγείσας οικίας και γαίας, αντιθέτως προς την συναφθείσαν σύμβασιν*». Δηλαδή, η διασάφηση του νομικού καθεστώτος του πρόσφυγα και η διεκδίκηση των περιουσιακών του στοιχείων μετά από τον πόλεμο, και ενώ, παράλληλα, είχε υπάρξει η συμφωνία οικειοθελούς ανταλλαγής του 1914, παρόλο που δεν πρόλαβε να κυρωθεί, προφανέστατα είχαν περιπλέξει το ζήτημα, και για τον λόγο αυτό – για να υπάρξει η κατάλληλη οργανωτική και διπλωματική προετοιμασία και για να διευκρινιστεί τι ακριβώς θα γινόταν με όσους είχαν εγκατασταθεί στις περιουσίες των προσφύγων – η παλιννόστηση έπρεπε να καθυστερήσει²¹⁰ (Πλουμίδης, 2016: 169). Στην προαναφερθείσα εντολή ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση ότι, όταν θα ερχόταν η κατάλληλη στιγμή, η κυβέρνηση θα ενημέρωνε τις υπηρεσίες για την επανέναρξη των διαδικασιών, καθώς και η έμμεση σύσταση προς τους αποδέκτες της εντολής να κατευθύνουν προς αυτήν την στάση - προς την καθυστέρηση δηλαδή της παλιννόστησης - και τους προσφυγικούς συλλόγους. Εξάλλου, με την επίσημη κυβερνητική ανακοίνωση ότι η παλιννόστηση στην Θράκη ήταν προς το παρόν αδύνατη και την δημοσιοποίηση της πρότασης του Υπατου Αρμοστή Σμύρνης Στεργιάδη να μη ξεκινήσει ακόμη, επιβεβαιωνόταν ότι οι διαδικασίες θα ήταν χρονοβόρες και απαιτητικές²¹¹.

Προφανώς σε αυτό το πλαίσιο εντασσόταν η τακτική του Βενιζέλου που, απευθυνόμενος μέσω συνέντευξης στους πρόσφυγες, τους καλούσε να μην βιάζονται και να συνεχίσουν τις εργασίες τους, εμπιστευόμενοι την πολιτική της κυβέρνησης που θα φρόντιζε για την επωφελή ρύθμιση του ζητήματος²¹². Είχε προηγηθεί μία εγκύκλιος του διευθυντή Εποικισμού Αμβράσογλου, ο οποίος, απευθυνόμενος στους πρόσφυγες γεωργούς σε απλοϊκή γλώσσα, τους καλούσε «*να μην φύγουν κακήν κακώς και να μην αφήσουν τα σπαρμένα χωράφια τους*» για κάτι που δεν θα τους εμπόδιζε κανείς να κάνουν σε δύο ή τρεις μήνες, ούτε να εγκαταλείψουν τα χωράφια τους στο έλεος όσων

²¹⁰ 13 Αυγούστου 1919.

²¹¹ 10 Μαΐου 1919.

²¹² 26 Ιουνίου 1919.

ήθελαν να επωφεληθούν, τονίζοντας ότι «η κυβέρνηση έχει ξοδέψει πολλά για να σας κάνει νοικοκυραίους». Προσέθετε, σε ύφος σοβαρό, την ορθή διαδικασία που θα έπρεπε να ακολουθήσουν όσοι επέλεγαν να παλιννοστήσουν, που περιελάμβανε υποχρεωτικά την δήλωση όλων των ειδών που έλαβαν για την γεωργική τους εγκατάσταση (ζώα, εργαλεία, γη), και έκλεινε με την συμβουλή «να μην πείθονται από λόγια και υποσχέσεις, να ησυχάσουν και να δείξουν εμπιστοσύνην, αφού κανείς δεν τους θέλει δεμένους εις την Μακεδονίαν αλλά και κανείς δεν τους διώχνει [...], ενώ όσοι θέλουν να φύγουν να το πουν και όχι να φύγουν κρυφά γιατί θα τιμωρηθούν με τους νόμους 350, 887, 1684 [...], ησυχίαν λοιπόν μέχρι τον θερισμόν και ύστερα βλέπετε»²¹³. Η συγκεκριμένη προσέγγιση καταδεικνύει την οικονομική διάσταση του ζητήματος και την σοβαρή ανησυχία που επικρατούσε μεταξύ των αρμόδιων φορέων εξαιτίας των ποικίλων προβλημάτων που θα ενέσκηπταν ξαφνικά για την αγροτική παραγωγή της Μακεδονίας, εφόσον οι πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί εκεί αγροτικά επέλεγαν την άμεση και μαζική παλιννόστηση: προβλήματα, όπως η εκ νέου αραίωση του ελληνικού στοιχείου στην μακεδονική ύπαιθρο και η πιθανή κατάρρευση της αγροτικής παραγωγής και της οικονομίας γενικότερα, σε συνδυασμό με μία νέα οικονομική επιβάρυνση που θα προξενούνταν από μία μαζική και ασυντόνιστη παλιννόστηση.

Σταδιακά βέβαια ξεκίνησαν οι μερικές άρσεις της απαγόρευσης, λόγου χάρη, για όσους είχαν εγκλωβιστεί στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα²¹⁴ ή για τους εξακριβωμένα αστούς πρόσφυγες της Μικράς Ασίας²¹⁵. Οι γραφειοκρατικές διατυπώσεις που απαιτούνταν εξακολουθούσαν, σύμφωνα με την εφημερίδα, να είναι πολλές, αφού, από την μία πλευρά κυκλοφορούσαν φήμες ότι αναμενόταν η άρση της απαγόρευσης και από την άλλη οι φήμες αυτές διαψεύδονταν κατηγορηματικά, αλλά, παράλληλα, καλούνταν οι πρόσφυγες να δηλώσουν στις αρμόδιες υπηρεσίες την πρόθεσή τους να παλιννοστήσουν με αυστηρή διορία λίγων ημερών, εντείνοντας έτσι ένα κλίμα ανασφάλειας, αβεβαιότητας και αμφισβήτησης των αληθινών προθέσεων της κυβέρνησης²¹⁶. Αξιοσημείωτη βέβαια ήταν η αλλαγή αντιλήψεων στο εσωτερικό της κυβέρνησης αναφορικά με την παλιννόστηση, καθώς αυτή εμφανίζεται σε είδηση της 29^{ης} Ιουνίου 1919 να επισπεύδει πλέον - με την έκδοση αυστηρών εγκυκλίων - τις

²¹³ 2 Απριλίου 1919.

²¹⁴ 16, 29 και 30 Μαΐου 1919.

²¹⁵ 20 Μαΐου 1919.

²¹⁶ 12 Μαΐου, 2, 16, 22 και 27 Ιουνίου 1919.

σχετικές διαδικασίες, τονίζοντας μάλιστα ότι κάθε χρονοτριβή αποτελούσε εθνική ζημία. Ρόλο σε αυτήν την αλλαγή πολιτικής φαίνεται ότι έπαιζαν η ρευστότητα της διεθνούς κατάστασης και οι συνεχείς, ανοικτές διαπραγματεύσεις για την τελική διαμόρφωση του συνοριακού καθεστώτος στην περιοχή καθώς και η ανάδυση διαφωνιών εντός της πολιτικής τάξης σχετικά με την συνέχιση της κρατικής πολιτικής στο υπό διαμόρφωση νέο περιβάλλον.

Αξιοπρόσεκτη είναι η επίσημη ανακοίνωση του προϊσταμένου της Υπηρεσίας Προσφύγων, με την οποία ενημέρωνε τους ενδιαφερόμενους πρόσφυγες ότι οι αιτήσεις που είχαν μέχρι τότε υποβληθεί δεν θα λαμβάνονταν υπόψη και ότι έπρεπε να υποβληθούν νέες εντός διαστήματος πέντε ημερών²¹⁷, διότι αποδεικνύει την γραφειοκρατική δυστοκία στους κόλπους του κράτους, το οποίο εμφανιζόταν να μην μπορεί να φέρει σε πέρας τον εθνικό στόχο της παλιννόστησης. Για τον λόγο αυτό η εφημερίδα άσκησε δριμεία κριτική για τις παρατηρούμενες καθυστερήσεις, ενώ μάλιστα όλες οι συνθήκες, εσωτερικές και εξωτερικές, ήταν ευνοϊκές, με δύο καίριες παρεμβάσεις της²¹⁸. Τα βέλη της κριτικής της στράφηκαν κυρίως προς την Γενική Διοίκηση, η οποία ευθυνόταν, μεταξύ άλλων, για σοβαρά διαχειριστικά λάθη, όπως, για παράδειγμα, η απογραφή που επιχειρήθηκε λίγο καιρό πριν ή οι υποσχέσεις για άμεση παλιννόστηση που ξεσήκωσαν τους πρόσφυγες με αποτέλεσμα να διαλυθούν οι εργασίες τους. Παράλληλα, δημοσιοποιούνταν πληροφορίες που καταδείκνυαν την σύγχυση αρμοδιοτήτων που επικρατούσε, αφού, από την μία πλευρά δρομολογούνταν οι γραφειοκρατικές διαδικασίες, και από την άλλη, η Ύπατη Αρμοστεία Σμύρνης εξέδιδε διαταγές απέλασης για όσους επέστρεφαν στην Σμύρνη χωρίς άδεια²¹⁹.

Παρόλα αυτά, το όραμα της παλιννόστησης από τον Σεπτέμβριο του 1919 φαινόταν ότι ήταν πλέον πολύ κοντά στην υλοποίηση: η φημολογία για την επανέναρξη των διαδικασιών για επιστροφή στην Θράκη, σύμφωνα με τις ελπίδες της κυβέρνησης, πριν από την έλευση του χειμώνα, εντεινόταν²²⁰, το σχέδιο του Στεργιάδη έκανε λόγο για σταδιακή παλιννόστηση πρώτα προς τα παράλια και αργότερα προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας²²¹, προετοιμαζόταν ακόμη και η παλιννόστηση στην Οδησό, μετά από την παροδική, όπως αποδείχθηκε, ανακατάληψη της πόλης από τα

²¹⁷ 10 Ιουλίου 1919.

²¹⁸ 12 Μαΐου και 30 Ιουλίου 1919.

²¹⁹ 2 και 19 Αυγούστου 1919.

²²⁰ 13 Σεπτεμβρίου και 5 Οκτωβρίου 1919.

²²¹ 25 Σεπτεμβρίου 1919.

αντιμπολσεβικικά στρατεύματα²²². Το κυβερνητικό ενδιαφέρον για την επίσπευση της διαδικασίας αποδεικνυόταν και από την αποστολή υψηλόβαθμων αξιωματούχων στις επίμαχες περιοχές προκειμένου να επιβλέψουν προσωπικά το έργο²²³. Βέβαια, η ανακοίνωση της εγκυκλίου Στεργιάδη ότι επιτρεπόταν η παλιννόστηση αρχικά για τους εύπορους και τους επαγγελματίες («χειροτέχνες»), εφόσον κατέθεταν έγγραφη βεβαίωση των οικείων προσφυγικών συλλόγων, υπογεγραμμένη από μάρτυρες, ότι διέθεταν οικία εκεί όπου κατευθύνονταν²²⁴, ουσιαστικά προκάλεσε ένα κύμα μαζικής παλιννόστησης προς την Μικρά Ασία, όπως καταγράφεται από τις σχετικές ανακοινώσεις και μικρές ειδήσεις: αύξηση αριθμού αιτήσεων, πρόσληψη επιπλέον διοικητικού προσωπικού προς διευκόλυνση των υπηρεσιών, ανακοινώσεις δρομολογίων, έκτακτα μέτρα για την περίθαλψη και εγκατάσταση των παλιννοστούντων²²⁵. Το ίδιο συνέβη και για την παλιννόστηση στην Θράκη, όπου εστάλη ο Καζαντζάκης ως αρμόδιος ανώτερος υπάλληλος· ο απολογισμός του μάλιστα από την πορεία της ήταν θετικός²²⁶.

Ωστόσο, εξακολουθούσαν να ισχύουν απαγορεύσεις για συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες (άποροι) ή περιοχές: για παράδειγμα, με βάση ανακοινωθέν που δημοσιεύθηκε στις 24 Αυγούστου 1920, επιτρεπόταν η παλιννόστηση στην Θράκη των εύπορων και των αστών, των καταγόμενων μόνο από την Ανδριανούπολη και τις Σαράντα Εκκλησίες, διότι έλειπαν προς το παρόν τα μέσα για την αθρόα παλιννόστηση²²⁷, αλλά μετά από λίγες ημέρες υπήρξε πλήρης άρση των περιορισμών²²⁸. Αντίστοιχα, η εφημερίδα τόνισε την είδηση της πλήρους απελευθέρωσης της παλιννόστησης προς την Μικρά Ασία στις 27 Ιουλίου 1920.

Σε τελική ανάλυση, το έργο της παλιννόστησης θεωρήθηκε ιδιαίτερα σημαντικό διότι συνέτρεχαν εθνικοί κυρίως λόγοι που επέβαλλαν την ολοκλήρωσή του. Αν λάβουμε υπόψη μάλιστα τις συνεχείς προτροπές της εφημερίδας, ιδίως προς τους Μικρασιάτες που είχαν παραμείνει στην Μακεδονία, να σπεύσουν να παλιννοστήσουν άμεσα διότι εθνικοί λόγοι επέβαλαν την κάλυψη των τεράστιων κενών σε περιοχές της 'Ασιατικής Ελλάδας', σε συνδυασμό με τις αναφορές ότι η κυβέρνηση

²²² 20 Αυγούστου, 30 Σεπτεμβρίου και 5 Οκτωβρίου 1919.

²²³ 15 Οκτωβρίου 1919.

²²⁴ 18 και 19 Οκτωβρίου 1919.

²²⁵ 20, 21 Οκτωβρίου, 3, 20, 22, 29 Νοεμβρίου, 9, 14, 23 και 31 Δεκεμβρίου 1919.

²²⁶ 28, 30 και 31 Ιανουαρίου 1920.

²²⁷ 22 Αυγούστου 1920.

²²⁸ 12 Σεπτεμβρίου 1919.

σκόπευε να διανείμει δάνεια στους πρόσφυγες που επέστρεφαν στις εστίες τους, αλλά και να διακόψει την οποιαδήποτε παροχή περίθαλψης σε όσους παρέμεναν στην Μακεδονία, γίνεται αντιληπτό ότι η όσο το δυνατόν ταχύτερη παλιννόστηση εξυπηρετούσε μία ευρύτερη εθνική στρατηγική: την πύκνωση των ελληνικών πληθυσμών στην κατεχόμενη ζώνη και την παγίωση της ελληνικής αριθμητικής υπεροχής, σε μία περίοδο που το καθεστώς στην ευρύτερη περιοχή ήταν ακόμη ρευστό²²⁹. Έτσι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς, οι παλιννοστούντες στην Θράκη ξεπέρασαν τις 53.000 άτομα και στην Μικρά Ασία τις 80.000, αριθμοί σίγουρα σημαντικοί και ενδεικτικοί της προσπάθειας που συντελέστηκε (Βακαλόπουλος, 2000: 296 & Πλουμίδης, 2016: 168).

E.1.2. Τοπικές αρχές και μικρής κλίμακας δράσεις.

Οι τοπικές αρχές (δήμος, νομαρχία) κλήθηκαν από την πρώτη στιγμή να συμβάλουν με τις υποδομές και τους μηχανισμούς που διέθεταν στην αντιμετώπιση ποικίλων προβλημάτων, τα οποία σχετίζονταν κατά κύριο λόγο με την καθαριότητα, την δημόσια υγιεινή και την τήρηση της ευρυθμίας της πόλης. Με άλλα λόγια, οι παρεμβάσεις τους ήταν μικρής κλίμακας, τοπικού ενδιαφέροντος και σχεδόν εξ' ολοκλήρου διαχειριστικές, εφόσον η χάραξη της κεντρικής πολιτικής για το προσφυγικό ζήτημα είχε ανατεθεί λόγω της σοβαρότητάς του από το κράτος σε άλλους φορείς. Το ερευνητικό υλικό της συγκεκριμένης ενότητας αφορά αποκλειστικά την δημαρχία Θεσσαλονίκης και την αποτελεσματικότητά της στην αντιμετώπιση των προσφυγικών αναγκών μέσα στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της.

Είναι γεγονός ότι η μαζική έλευση χιλιάδων προσφύγων σε μία πόλη που διέθετε ανεπαρκείς υποδομές σε υπηρεσίες δημόσιας ωφέλειας (ύδρευση, αποχέτευση, υπηρεσίες καθαριότητας), θα είχε άμεσο, αρνητικό αντίκτυπο στην, ούτως ή άλλως, υποβαθμισμένη, ποιότητα ζωής. Τα παράπονα, οι διαμαρτυρίες και οι καταγγελίες για την ελλιπή καθαριότητα των δημόσιων χώρων, κυρίως εκείνων, στους οποίους εγκαταστάθηκαν προσωρινά οι πρόσφυγες, περιλαμβάνονταν τακτικά στην ειδησεογραφία, ενώ σταδιακά, ιδίως σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, όπως το καλοκαίρι εξαιτίας των υψηλών θερμοκρασιών, οι αναφορές στην εφημερίδα γίνονταν

²²⁹ 3 και 4 Ιουνίου 1920.

σαφώς επικριτικές απέναντι στην επιδεικνυόμενη εκ μέρους του δήμου αδράνεια και αδιαφορία ή την κωλυσιεργία για την αντιμετώπιση του σημαντικού ζητήματος της καθαριότητας, το οποίο συνδεόταν άμεσα με την επιδείνωση της κατάστασης στην δημόσια υγεία²³⁰. Η έξαρση των μεταδοτικών ασθενειών που παρατηρούνταν μεταξύ των προσφυγικών πληθυσμών ήταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, απότοκο και της ελλιπούς καθαριότητας, η ευθύνη για την οποία παρουσιαζόταν να βαρύνει αποκλειστικά της δημοτικές υπηρεσίες. Ωστόσο, μέσω της έρευνας αποκαλύφθηκε ένα ζωνρό παρασκήνιο πίσω από την ιδιαίτερα επιθετική στάση της εφημερίδας απέναντι στην δημοτική αρχή και τον δήμαρχο προσωπικά κατά τα έτη 1914 έως 1916, σε σχέση με την παρουσίαση του δημοτικού έργου κατά τα επόμενα έτη (1916-1920).

Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι ο Οθωμανός δήμαρχος της Θεσσαλονίκης Οσμάν Σαΐντ μπέης παρέμεινε στην θέση του ακόμη και μετά την απελευθέρωση της πόλης και την ένωση με την Ελλάδα, όπως και το ότι το δημοτικό συμβούλιο εξακολουθούσε να περιλαμβάνει μέλη προερχόμενα από τις μη ορθόδοξες ελληνικές θρησκευτικές ομάδες της πόλης, φαίνεται ότι επέδρασαν αποφασιστικά στην επιθετική τακτική που ακολουθούσε η εφημερίδα απέναντι στις αρχές αυτές (Mazower, 2006: 360). Σε κάθε ευκαιρία, η σχετική ειδησεογραφία ή αρθρογραφία αναφερόταν άμεσα ή υπαινικτικά στην οθωμανική προέλευση του δημάρχου ως αίτιου για την ανεπαρκή επιτέλεση των καθηκόντων του²³¹ και, παράλληλα, ζητήματα ήσσονος σημασίας παρουσιάζονταν με δραματικούς τόνους προκειμένου να στηριχθεί η άποψη ότι ο δήμαρχος αδιαφορούσε τόσο για την πόλη όσο και για τους πρόσφυγες. Ως παράδειγμα μπορεί να αξιοποιηθεί μία υπόθεση που απασχόλησε τις σχολιογραφικές στήλες περισσότερο από τρεις ημέρες, για την τροπή της οποίας επιρρίφθηκαν προσωπικές ευθύνες στον δήμαρχο: η άρνηση των δημοτικών υπηρεσιών να παραλάβουν και να μεταφέρουν με την «δημοτική νεκροφόρα» την σορό πρόσφυγα, επειδή οι οικείοι του αδυνατούσαν να καταβάλουν το απαιτούμενο αντίτιμο²³². Η συγκεκριμένη είδηση, μέσα στην απλοϊκότητα και τραγικότητά της, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως σημαντική, ωστόσο είναι ενδεικτική τόσο του ενδιαφέροντος της εφημερίδας να καλύπτει επαρκώς την σχετική με τους πρόσφυγες ειδησεογραφία, όσο και της υποβόσκουσας αντιπαλότητας μεταξύ των ποικίλων ομάδων στην πολυεθνική ακόμη Θεσσαλονίκη. Στο ίδιο πλαίσιο,

²³⁰ 29 Ιουνίου, 30 Αυγούστου, 5 Σεπτεμβρίου 1914, 14 Ιουλίου 1916, 23 Οκτωβρίου και 24 Νοεμβρίου 1918.

²³¹ 27 Σεπτεμβρίου 1914.

²³² 5 έως 8 Ιουνίου 1914.

η εφημερίδα εξαπέλυε κατηγορίες για την μη χρηστή οικονομική διαχείριση από μέρους του δημάρχου²³³, για αλόγιστες σπατάλες σε έργα δευτερεύουσας σημασίας (λόγου χάρι, η εφημερίδα επιτέθηκε στον δήμο για την χαρακτηριζόμενη ως «αλλόκοτη» κατασκευή δημοτικού θεάτρου που θα στοίχιζε 400.000 δραχμές, την ίδια ώρα που οι πρόσφυγες στερούνταν τα στοιχειώδη²³⁴) και για τον υπέρογκο δανεισμό στον οποίο κατέφευγε²³⁵. Επίσης, η εφημερίδα ασχολήθηκε για μεγάλο διάστημα με τις «αμαρτωλές», όπως τις χαρακτήριζε, δημοτικές συμβάσεις καθαριότητας, παρουσιάζοντας ως σκάνδαλο τις ευνοιοκρατικές αναθέσεις των υπηρεσιών καθαριότητας του δήμου, ένα θέμα που έφτασε να διερευνηθεί μάλιστα για τυχόν ποινικές ευθύνες τόσο από την Γενική Διοίκηση όσο και από την κυβέρνηση²³⁶. Με την αναφορά ότι η Θεσσαλονίκη «δεν είναι τσιφλίκι κανενός» προφανέστατα καταφερόταν εναντίον της τουρκικής νοοτροπίας του δημάρχου, ο οποίος ήταν, σύμφωνα με παρεμβατικό κείμενο της 12^{ης} Ιουλίου 1914, προσκολλημένος στην εξουσία όχι λόγω ικανοτήτων αλλά εξαιτίας των περιστάσεων. Εξάλλου, αυτή η έντονη διαμάχη φαίνεται να οδήγησε τον δήμαρχο να απειλήσει την εφημερίδα με υποβολή μήνυσης, όπως αναφερόταν σε παραπολιτικό σχόλιο της 8 Ιουνίου 1914, η εξέλιξη της υπόθεσης αυτής όμως δεν κατέστη δυνατό να εξακριβωθεί από την έρευνα.

Η αντικατάσταση του Οθωμανού δημάρχου που είχε προκαλέσει, όπως τονίζοταν από την εφημερίδα, πολλά και σοβαρά προβλήματα στους πρόσφυγες, από τον Έλληνα Αγγελάκη, είδηση που δημοσιεύθηκε στις 21 Σεπτεμβρίου 1916, σήμανε και την αλλαγή της στάσης της εφημερίδας απέναντι στην δημαρχία: οι αναφορές στις δημοτικές ευθύνες ή στο έργο του δήμου για την παροχή βοήθειας στους πρόσφυγες ελαχιστοποιήθηκαν, προφανέστατα επειδή η εφημερίδα θεωρούσε ότι η προσφυγική πολιτική ασκούνταν από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες που δεν άφηναν περιθώρια ανάληψης πρωτοβουλιών στον δήμο, πέρα από τις αρμοδιότητές του στην καθαριότητα. Η αναγγελία της επικείμενης δίκης του νομάρχη – κομματάρχη, όπως αιχμηρά σχολιαζόταν, Γούδα, για τον οποίο υπήρχαν σοβαρές καταγγελίες για κακομεταχείριση και εκβιασμούς προσφύγων, ήταν η μόνη είδηση που ονομάτιζε Έλληνα τοπικό άρχοντα, γεγονός όμως που δεν ήταν ανεξάρτητο από το κλίμα του διχασμού που επικρατούσε την συγκεκριμένη περίοδο²³⁷ και που προφανέστατα

²³³ 19 Ιουνίου 1914.

²³⁴ 8 Ιουλίου 1914.

²³⁵ 10 Ιουλίου 1914.

²³⁶ 27 Σεπτεμβρίου έως 5 Οκτωβρίου 1914.

²³⁷ 28 Φεβρουαρίου 1916.

αξιοποιήθηκε από το έντυπο για να πλήξει την αντιβενιζελική παράταξη. Κατά τα άλλα, η έρευνα ανέδειξε την μετριοπαθή στάση της εφημερίδας απέναντι στην δημοτική δραστηριότητα για το προσφυγικό για το διάστημα έως το 1922, με ελάχιστες αναφορές, για παράδειγμα, στα προβλήματα καθαριότητας, την έκκληση να λυθεί το στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων²³⁸ ή την αιχμή για τα εκατομμύρια του δημοτικού προϋπολογισμού που δεν αξιοποιούνταν για τις αυξημένες προσφυγικές ανάγκες²³⁹.

Επομένως, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η εφημερίδα αντιμετώπιζε την συμβολή των τοπικών αρχών στην αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος ως δευτερεύουσας σημασίας, προφανέστατα και για τον λόγο ότι οι εξαρτήσεις της από τους τοπικούς παράγοντες ήταν μεγάλες, άρα ίσως υπήρχαν περιορισμοί στα ζητήματα που μπορούσε η ίδια να αναδείξει ανεπηρέαστη. Αυτό δεν την εμπόδισε να ασκήσει δριμεία κριτική στην ‘τουρκική’ δημαρχία της περιόδου 1913-1916 για την αδιαφορία της απέναντι στους πρόσφυγες, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό το βαθύ χάσμα και τον ανταγωνισμό μεταξύ του ελληνικού και των αλλοεθνών στοιχείων της πόλης (μουσουλμάνων και εβραίων, για τους οποίους μάλιστα υπήρχαν σαφείς αιχμές για την παθητική στάση τους απέναντι στα βάσανα των προσφύγων, λόγου χάρη για την άρνηση της ισραηλιτικής κοινότητας να παραχωρήσει σχολεία για την προσφυγική εγκατάσταση²⁴⁰ ή για άλλα μικροπροβλήματα²⁴¹ που υπέκρυπταν όμως τον αμοιβαίο ανταγωνισμό μεταξύ των δύο κοινοτήτων της πόλης) και καλλιεργώντας ταυτόχρονα την εχθρότητα μεταξύ τους. Παράλληλα, η στοχοποίηση της τουρκικής διοίκησης μπορεί να συνδεθεί και με την διαφαινόμενη σύμπραξη της αντιβενιζελικής παράταξης με το τουρκικό στοιχείο, όπως αυτή αναδείχθηκε σε προηγούμενη ενότητα. Άρα, η στάση της εφημερίδας στο συγκεκριμένο θέμα, που δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως απόλυτα αντικειμενική ή μετριοπαθής, ήταν στάση ξεκάθαρα πολιτική και παρεμβατική.

²³⁸ 5 Αυγούστου 1918.

²³⁹ 10 Δεκεμβρίου 1920.

²⁴⁰ 16 Σεπτεμβρίου 1914.

²⁴¹ 12, 14, 15 και 16 Ιουνίου 1914.

E.1.3. Φιλανθρωπική δραστηριότητα.

E.1.3 α) Ελληνική ιδιωτική πρωτοβουλία: σύλλογοι, οργανώσεις, δράσεις ευεργετών και ο ρόλος της εκκλησίας.

Οι προσφυγικές ροές προς περιοχές της Μακεδονίας που σημειώθηκαν το χρονικό διάστημα 1913-1922, όπως επίσης και η παλιννόστηση χιλιάδων προσφύγων από το 1918 έως το 1920-1921, αποτέλεσαν πεδίο άσκησης φιλανθρωπικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε τόσο λόγω των έντονων προβλημάτων που προέκυπταν στην τροφοδοσία και την περίθαλψη των προσφύγων, όσο και εξαιτίας της παρατηρούμενης ανεπάρκειας ή αδυναμίας του κρατικού μηχανισμού να ανταποκριθεί άμεσα και με επιτυχία στις κατεπείγουσες ανάγκες τους. Ποικίλοι τοπικοί φορείς και ιδιώτες κινητοποιήθηκαν, ήδη από το 1913, προκειμένου να συντρέξουν τις τοπικές αρχές και το κράτος στο έργο της υποδοχής και παροχής περίθαλψης στους πρόσφυγες με την ίδρυση δραστήριων φιλανθρωπικών συλλόγων ή σωματείων, όπως ο *Σύλλογος Κυριών* στην Θεσσαλονίκη²⁴², ο οποίος είχε συνεχή δημόσια παρουσία καθόλο το μελετώμενο διάστημα, που θα συντόνιζαν και θα δημοσιοποιούσαν τις δράσεις για την προσέλκυση του ενδιαφέροντος και της συνδρομής της κοινωνίας (Ανδριώτης, 2003: 99). Η παρουσίαση από την εφημερίδα αυτής της φιλανθρωπικής δραστηριότητας γινόταν σε τακτική βάση μέσω της ειδησεογραφίας, των άρθρων και, κυρίως, των σχολίων που δημοσιεύονταν και τα οποία, ανάλογα με την κρισιμότητα της περιόδου, την ένταση του προσφυγικού φαινομένου ή τον βαθμό ανταπόκρισης των επίσημων κρατικών υπηρεσιών στο πρόβλημα, εμφανίζονται άλλοτε αυξημένα σε αριθμό και άλλοτε λιγότερα.

Το γεγονός ότι το 1914, περίοδο αύξησης των προσφυγικών ροών από την Ανατολική Θράκη και την Μικρά Ασία, το ζοηρό ενδιαφέρον της εφημερίδας για την τύχη των χιλιάδων προσφύγων αποτυπώθηκε σε ένα σύνολο 46 κειμένων που σχετίζονταν με τις φιλανθρωπικές δράσεις, δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητο από το ότι οι κρατικές δομές στην Μακεδονία δεν ήταν ακόμη επαρκώς προετοιμασμένες για να αντιμετωπίσουν το ενδεχόμενο μίας μαζικής έλευσης προσφύγων. Συνεπώς, το έργο της πρώτης, άμεσης περίθαλψης, το ανέλαβε μεν το κράτος, με την εσπευσμένη ίδρυση της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως, βασιζόμενο όμως και στην συνδρομή των

²⁴² 29 Αυγούστου 1913.

ανεπίσημων φορέων και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Χαρακτηριστικό της αντίληψης αυτής είναι το εκθιαστικό σχόλιο για την αυτοθυσία και την φιλανθρωπική δραστηριότητα της *Επιτροπής Κυριών*, χωρίς την βοήθεια των οποίων το έργο της κυβέρνησης θα παρέμενε ημιτελές²⁴³, άποψη ενδεχομένως υπερβολική, σίγουρα όμως ενδεικτική του αντίκτυπου που είχε ή όφειλε να έχει η φιλανθρωπία στην κοινωνική ζωή της πόλης. Ή, αντίστοιχα, η εκρηκτική κατάσταση που προέκυψε το 1916 στην Θεσσαλονίκη εξαιτίας της άφιξης προσφύγων εν μέσω των πολεμικών συγκρούσεων στην Μακεδονία και την Θράκη, κινητοποίησε εκ νέου την φιλανθρωπική δραστηριότητα και αυτή αποτυπώθηκε με πολλές αναφορές στην εφημερίδα. Το 1920 όμως, οι αναφορές στην φιλανθρωπική δράση ιδιωτικών φορέων είναι σαφώς περιορισμένες, γεγονός που προφανέστατα οφείλεται και στην λειτουργία των επίσημων κρατικών οργάνων (Υπουργείο Περιθάλψεως και οι φορείς του) που παρείχαν οργανωμένες και συστηματικές υπηρεσίες περίθαλψης στους πρόσφυγες.

Αρχικά, η εφημερίδα παρουσίαζε την φιλανθρωπική δράση επιφανών προσωπικοτήτων της Θεσσαλονίκης και σωματείων, η οποία περιελάμβανε την διοργάνωση εράνων και ποικίλων κοινωνικών εκδηλώσεων (χοροί και συναυλίες όπου πωλούνταν λαχνοί²⁴⁴ ή ειδικές θεατρικές παραστάσεις) προκειμένου να συγκεντρωθούν χρηματικά ποσά που διετίθεντο για την σύσταση λαϊκών συσσιτίων και την διανομή βασικών ειδών πρώτης ανάγκης, όπως το γάλα, την διανομή του οποίου είχε αναλάβει, όπως ενημέρωνε το κοινό η εφημερίδα στις 30 Ιουνίου 1914, η *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών* (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 351-352). Όπως αποκαλύπτεται μάλιστα από πολλές ειδησεογραφικές αναφορές και ποικίλα θετικά σχόλια, το φιλανθρωπικό έργο αποτελούσε προνομιακό πεδίο δράσης των γυναικών, αφού οι γυναίκες παρουσιάζονταν σε πανευρωπαϊκή κλίμακα να αναλαμβάνουν εθελοντικές δράσεις για την αντιμετώπιση των βασικών αναγκών των προσφύγων (Gatrell, 2008: 92 & Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 353). Οι αναφορές στο έργο της βασιλομήτορος ή της πριγκίπισσας Αλίκης που από την πρωτεύουσα επιδείκνυαν ζωηρό ενδιαφέρον για την ζωή των προσφύγων και συνεργάζονταν με επιφανείς κυρίες της αριστοκρατίας της Θεσσαλονίκης (όπως η κυρία Χατζηλαζάρου, η οποία αναφερόταν σε αρκετές περιπτώσεις με ιδιαίτερα κολακευτικούς χαρακτηρισμούς για το έργο της²⁴⁵) προκειμένου να συστηματοποιηθεί η διανομή συσσιτίων και να

²⁴³ 5 Σεπτεμβρίου 1915.

²⁴⁴ 1 Σεπτεμβρίου, 25 Οκτωβρίου 1915 και 20 έως 24 Φεβρουαρίου 1916.

²⁴⁵ 5 Ιουλίου 1914.

ληφθούν πρωτοβουλίες για την κατασκευή ασύλων, σανατορίων και ορφανοτροφείων για τα προσφυγόπαιδα²⁴⁶, είναι ενδεικτικές της μεγάλης κινητοποίησης για προσφορά εθελοντικού έργου από τις γυναίκες που παρατηρήθηκε τα πρώτα χρόνια του προσφυγικού ζητήματος. Εξάλλου, ακόμη και η αναφορά στο κοσμικό γεγονός των αρραβώνων της κόρης του πρώην Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Στέφανου Δραγούμη, στην οποία εκθειάστηκε η καλή της ανατροφή και η φιλανθρωπική της δράση για την περίθαλψη των προσφύγων²⁴⁷, αναδεικνύει με έμμεσο τρόπο τόσο το προσφυγικό πρόβλημα που εντεινόταν το 1913 όσο και τον ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την αντιμετώπισή του (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 354). Στο πλαίσιο αυτό, η δημοσιοποίηση των ονομαστικών καταλόγων των δωρητών²⁴⁸ ή της είδησης ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος ανέλαβε πρωτοβουλία για την συγκέντρωση δωρεών²⁴⁹ και ο Διευθυντής της Υπηρεσίας Περιθάλψεως Πάλλης ανέλαβε με προσωπική του δωρεά να συντηρεί ο ίδιος τα συσσίτια²⁵⁰, ή η αναφορά, μεταξύ άλλων, στην δωρεά του 28^{ου} τάγματος πεζικού²⁵¹, στην ιδιωτική προσφορά λουτρών για χρήση από τους πρόσφυγες²⁵² και στην συγκινητική δωρεά από φτωχό πρόσφυγα μάγειρα²⁵³, διαμόρφωναν ένα κλίμα συμπαράστασης και αυθόρμητης διάθεσης για προσφορά στους κόλπους της κοινωνίας.

Ωστόσο, οι συχνές εκκλήσεις και προτροπές του εντύπου για την ανάληψη περισσότερων και πιο συστηματικών πρωτοβουλιών από τους πολίτες και για συμπαράσταση στο έργο της *Επιτροπής Κυριών και Δεσποινίδων* ή για την ανάγκη γενναιόδωρης προσφοράς κατά τις δράσεις των προσκόπων της πόλης την περίοδο των Χριστουγέννων²⁵⁴, αποκαλύπτουν, από την μία μεριά, τις μεγάλες ανάγκες για τα βασικά είδη λόγω της αύξησης του αριθμού των προσφύγων και, από την άλλη, έναν υπαινιγμό ότι η συμπαράσταση της τοπικής κοινωνίας στους διωγμένους από τις πατρίδες τους Έλληνες δεν ήταν καθολική. Για παράδειγμα, η αιχμή που αδιόρατα αφήνεται για την επιδεικνυόμενη αδιαφορία από μερίδα της κοινωνίας και την

²⁴⁶ 14, 30 Απριλίου, 11 Μαΐου, 30 Ιουνίου, 2 Ιουλίου 1914, 2, 25 Σεπτεμβρίου 1915 και 7 Μαρτίου 1916.

²⁴⁷ 27 Σεπτεμβρίου 1913.

²⁴⁸ 11 Μαΐου 1914 και 5 Ιανουαρίου 1916.

²⁴⁹ 10 Δεκεμβρίου 1914.

²⁵⁰ 6 Ιανουαρίου 1916.

²⁵¹ 9 Σεπτεμβρίου 1915.

²⁵² 8 Σεπτεμβρίου 1914.

²⁵³ 1 Οκτωβρίου 1916.

²⁵⁴ 30, 31 Δεκεμβρίου 1915 και 1 Ιανουαρίου 1916.

αδράνεια της εκκλησίας στο δράμα των δυστυχών προσφύγων²⁵⁵, δεν μπορεί να είναι τυχαίες. Η εκκλησία φαίνεται να απουσιάζει από το έργο της περίθαλψης των προσφύγων, τουλάχιστον αναλογικά με την επιρροή που μπορούσε να ασκήσει στους πιστούς, και ο ρόλος της στον τομέα αυτό δεν ήταν σημαντικός ούτε παραδειγματίζε θετικά, αφού μάλιστα αρνούνταν να παραχωρήσει κάποιους ναούς για την προσωρινή στέγαση²⁵⁶ (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 369). Ακόμη και το σκληρό σχόλιο για τους προσκόπους που δεν επιδείκνυαν ζήλο ανάλογο των προσκοπικών σωμάτων στην Αθήνα²⁵⁷ μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη της πρόθεσης της εφημερίδας να παρέμβει στον δημόσιο διάλογο και να πιέσει για την εξεύρεση λύσεων, κάτι που, τουλάχιστον σχετικά με τους προσκόπους, το πέτυχε, όπως μαρτυρούν τα θετικά σχόλια για την επιτυχημένη τελικά κινητοποίησή τους κατά την διάρκεια των εορτών²⁵⁸. Εν μέσω Εθνικού Διχασμού μάλιστα οι φιλανθρωπικές δράσεις ήταν πολύ σημαντικές για την κάλυψη των αυξημένων προσφυγικών αναγκών και γι' αυτό τον λόγο η δράση του *Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων Κυριών*, ο οποίος μετονομάστηκε σε *Πατριωτικό Σύνδεσμο Εθνικής Άμυνας*, σε μία προφανή πράξη προσχώρησης στο βενιζελικό κίνημα, επαινέθηκε από την εφημερίδα²⁵⁹ ως παράδειγμα προς μίμηση (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 354-355). Ενώ σε μία περίοδο που οι έρανοι υπέρ των προσφύγων ήταν λίγοι και συγκέντρωναν μικρά χρηματικά ποσά, προκαλώντας την εύλογη απορία της εφημερίδας, η συγκρότηση επιτροπής εράνων και η ανάθεση της προεδρίας της στον γνωστό για το έργο του στην περίθαλψη Πάλλη, ενέπνεε εμπιστοσύνη και έδινε ελπίδες για την αύξηση των φιλανθρωπικών δράσεων²⁶⁰ (Πελαγίδης, 2003: 99 & Κατσάπης, 2011: 143).

Από το 1918 παρατηρήθηκε μία κινητοποίηση για προσφορά φιλανθρωπικού έργου, όχι μόνο εκ μέρους ιδιωτών αλλά και μέσω του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, οι ειδησεογραφικές αναφορές στον οποίο πολλαπλασιάστηκαν. Η χρονική συγκυρία του τερματισμού του πολέμου επιτάχυνε τις διαδικασίες παλιννόστησης των προσφύγων, η οποία, ιδιαίτερα για τις περιοχές της Ανατολικής Θράκης, δεν ξεκίνησε χωρίς δυσκολίες (Τσακόγλου, 2011: 194) και ήταν ένα έργο εξίσου απαιτητικό με το έργο της περίθαλψης. Επομένως, αποδείχτηκε ότι χρειαζόταν η συνδρομή ενός μη

²⁵⁵ 21 Δεκεμβρίου 1915.

²⁵⁶ 9 και 11 Οκτωβρίου 1914.

²⁵⁷ 14 Δεκεμβρίου 1915.

²⁵⁸ 3 Ιανουαρίου 1916.

²⁵⁹ 6 Φεβρουαρίου και 18 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁶⁰ 14, 15 Οκτωβρίου, 26 και 29 Νοεμβρίου 1917.

κρατικού, με το κύρος του ‘ουδέτερου’, ανθρωπιστικού οργανισμού για την περάτωσή του. Έτσι, η συμβολή του οργανισμού αυτού στην προετοιμασία της παλιννόστησης των προσφύγων με την προσφορά υπηρεσιών, όπως η οργάνωση πρόχειρου ιατρείου στο Οξιλάρ της Θράκης²⁶¹, ή με τον συντονισμό των ενεργειών²⁶² για την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των παλιννοστούντων, παρουσιάστηκαν από την εφημερίδα, παράλληλα με τις δράσεις ιδιωτών και άλλων οργανώσεων. Αξιοσημείωτη, για παράδειγμα, είναι η προβολή των δωρεών που πραγματοποίησε ο γνωστός ευεργέτης Ε. Μπενάκης και η Π. Δέλτα για την ενίσχυση του έργου της παλιννόστησης²⁶³ καθώς και της προσωπικής εμπλοκής της τελευταίας στην περίθαλψη των παλιννοστούντων προσφύγων (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 348). Συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται σε ρεπορτάζ της 20^{ης} Οκτωβρίου 1918, επιφανείς Ελληνίδες, όπως η Π. Δέλτα, η Ε. Αδοσίδου, η δεσποινίς Λαδά, θα αναχωρούσαν σύντομα για το Οξιλάρ προκειμένου να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους πρόσφυγες, ενέργεια που αξιολογήθηκε ως ιδιαίτερα θετική από την βενιζελική παράταξη.

Εξάλλου, η απελευθέρωση της Ανατολικής Μακεδονίας το 1918 ως ένα γεγονός ύψιστης ιστορικής και πολιτικής σημασίας, λογικό ήταν να κινητοποιήσει την κοινωνία υπέρ των κατοίκων της περιοχής που, ύστερα από την περίοδο της προσφυγιάς, μπορούσαν πλέον να ελπίζουν στην γρήγορη παλιννόστηση. Για τον λόγο αυτό η εφημερίδα επιχείρησε με την δημοσίευση κεντρικών παρεμβατικών κειμένων να υπενθυμίσει στην κοινωνία την εθνική υποχρέωση που είχε για την ενίσχυση με όλους τους τρόπους των μαρτύρων της «εθνικής ιδέας»²⁶⁴. Οι σύντομες αναφορές στις δωρεές και του εράνου που πραγματοποιούνταν²⁶⁵, στις κοινωνικές εκδηλώσεις και τις ημερίδες που οργάνωνε η *Επιτροπή Κυριών*, στην δωρεά της Αρμενικής Εκκλησίας, ακόμη και στην φιλανθρωπική δράση μίας επαγγελματικής συντεχνίας που, όπως τονίστηκε, είχε πραγματοποιήσει τον μεγαλύτερο αριθμό δωρεών μεταξύ των επαγγελματικών σωματείων²⁶⁶, είναι ενδεικτικές ενός κύματος συμπαράστασης προς τους πρόσφυγες που επικρατούσε στην πόλη, το οποίο όμως δεν κρινόταν πάντοτε ως αρκετά ικανοποιητικό, εάν ληφθούν υπόψη κάποια αιχμηρά σχόλια της εφημερίδας.

²⁶¹ 3 Νοεμβρίου 1918.

²⁶² 29 Οκτωβρίου 1919.

²⁶³ 30 Οκτωβρίου 1918.

²⁶⁴ 21, 24 Σεπτεμβρίου 1918.

²⁶⁵ 3 Μαΐου 1919.

²⁶⁶ Πρόκειται για την συντεχνία των μπογατσοποιών που ενίσχυε συστηματικά Μικρασιάτες και Θρακιώτες πρόσφυγες που ήταν εγκατεστημένοι στο καφενείο Σουφλίων: 30 Ιανουαρίου 1919.

Για παράδειγμα, στις 10 Δεκεμβρίου 1920 δημοσιεύθηκε κείμενο που επέκρινε έντονα την παρατηρούμενη αδράνεια και αδιαφορία της κοινωνίας και του πλήθους των οργανώσεων που δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας για το δράμα των χιλιάδων προσφύγων που είχαν φτάσει και εξακολουθούσαν να καταφθάνουν από τον Καύκασο και την Νότια Ρωσία το διάστημα εκείνο. Σε σχέση μάλιστα με την δραστηριοποίηση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού που υπήρξε, σύμφωνα με το άρθρο, άμεση και φάνταζε ως παράδειγμα προς μίμηση (Giannuli, 1996: 111), η έλλειψη στοιχειώδους ενδιαφέροντος εκ μέρους τόσο του δήμου όσο και των φιλανθρωπικών οργανώσεων που διαχειρίζονταν μάλιστα ποσά εκατομμυρίων δραχμών, χαρακτηριζόταν τουλάχιστον λυπηρή. Η αδράνεια αυτή σχολιάστηκε και στις 19 Δεκεμβρίου, οπότε και πάλι γινόταν η θλιβερή διαπίστωση της πλήρους αδιαφορίας της κοινωνίας για τους Καυκάσιους πρόσφυγες.

Αντίθετα, η συνδρομή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στην περίθαλψη των νέων κυμάτων προσφύγων του 1920-1921 συνέχισε να παρουσιάζεται μέσω αναφορών στις ενέργειές του για την περίθαλψη των Καυκάσιων στην Κωνσταντινούπολη και τα νησιά²⁶⁷ ή στην Μακεδονία²⁶⁸, στον υποστηρικτικό του ρόλο στην λειτουργία νοσοκομείου στην Καλαμαριά (Τσιτσοπούλου & Πεντόγαλος, 1991: 173) και στην απόδοση διαβήματος διαμαρτυρίας προς τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Στάη για τις τραγικές συνθήκες ζωής των Καυκάσιων στους προσφυγικούς καταυλισμούς²⁶⁹. Φαίνεται ότι η μαζική έλευση των Καυκάσιων προσφύγων στην Μακεδονία μετά το 1918 και ο φόβος για την ζωή χιλιάδων ανθρώπων κινητοποίησε εκ νέου τα φιλόφθωπα αισθήματα μερίδας του κοινωνικού συνόλου, όπως μαρτυρούν οι αναφορές στην ίδρυση και την σημαντική δράση του νέου συλλόγου δεσποινίδων *Η Μέρμνα*²⁷⁰ και του σωματείου *Μέλισσα*²⁷¹, ή στην πραγματοποίηση εράνων, και μάλιστα και στην επαρχία²⁷², που είχαν ως αποτέλεσμα την βελτίωση των συνθηκών στον προσφυγικό καταυλισμό της Καλαμαριάς²⁷³ (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 353). Επίσης, η προσφορά σεβαστών χρηματικών ποσών από το υποκατάστημα της τράπεζας Αθηνών και τον προϊστάμενο της Τεκτονικής Στοάς ως ένδειξη συμπαράστασης προς

²⁶⁷ 1, 10 Δεκεμβρίου 1920.

²⁶⁸ 29 Νοεμβρίου 1921 και 16 Ιανουαρίου 1922.

²⁶⁹ 30 Ιουνίου 1922.

²⁷⁰ 28 Ιανουαρίου και 4 Απριλίου 1921.

²⁷¹ 23 Φεβρουαρίου 1921, 15 και 22 Ιανουαρίου 1922.

²⁷² Π.χ στις Σαράντα Εκκλησίες Θράκης, 13 Ιανουαρίου 1921.

²⁷³ 4 Απριλίου 1921.

τους Καυκάσιους, σχολιάστηκαν θετικά από την εφημερίδα με την ευχή να βρεθούν κι άλλοι μιμητές τέτοιων πράξεων²⁷⁴. Εξάλλου, στο πλαίσιο της έμπρακτης συμπαράστασης στους πρόσφυγες η *Επιτροπή Κυριών* απέστειλε αγωνιώδες τηλεγράφημα προς τον Υπουργό Στάη προκειμένου να επιληφθεί ό ίδιος προσωπικά για τους ασθενείς πρόσφυγες του οικισμού της Τριανδρίας, όπως ανέφερε το φύλλο της 30^{ης} Ιουνίου 1922.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η κινητοποίηση των Ελλήνων της διασποράς, οι οποίοι συγκέντρωναν χρήματα για την ενίσχυση δράσεων υπέρ των προσφύγων στην Μακεδονία. Η εφημερίδα αναφέρθηκε σε κείμενο της 10^{ης} Μαΐου 1919 στις «αξιέπαινες» δωρεές των Ελλήνων της Αμερικής υπέρ των Μικρασιατών, ενώ, παρακολούθησε με δύο τουλάχιστον ρεπορτάζ την πορεία ανέγερσης και αποπεράτωσης φθισιατρείου για τους πρόσφυγες στην Θεσσαλονίκη, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από τα χρήματα που συγκέντρωσαν οι ομογενείς στην Καλκούτα και την Βομβάη, κατόπιν επαφών του διευθυντή Περιθάλψεως Πάλλη μαζί τους²⁷⁵. Ακόμη, η εφημερίδα πρόβαλε την τέλεση των εγκαινίων πρόχειρου προσφυγικού νοσοκομείου από την πριγκίπισσα Αλίκη, το οποίο ανεγέρθηκε με τις δωρεές ομογενών της Αγγλίας που συγκέντρωσε ο Βενιζέλος²⁷⁶ (Τσιτσοπούλου & Πεντόγαλος, 1991: 167).

Τέλος, αξιοσημείωτη κρίνεται η αξιοποίηση της προσφοράς φιλανθρωπικού έργου από μικρές επιχειρήσεις για την διαφήμισή τους. Για παράδειγμα, για αρκετά μεγάλο διάστημα το 1917 και το 1918 η εφημερίδα δημοσίευε διαφημιστική καταχώριση προϊόντος καπνού με την επισήμανση ότι μέρος των εσόδων θα διετίθετο για τους πρόσφυγες²⁷⁷. Επίσης, το 1916 διαφημιζόταν το φαρμακείο «Ηλιος» με την επισήμανση ότι στους πρόσφυγες που κατάγονταν από συγκεκριμένη περιοχή της Θράκης θα προσφερόταν δωρεάν ιατρική περίθαλψη²⁷⁸.

Όπως φάνηκε, οι αυξημένες ανάγκες της περίθαλψης σε χρήματα προκάλεσαν το ζωνηρό ενδιαφέρον της εφημερίδας για την ανάγκη ανάδειξης της φιλανθρωπικής δραστηριότητας στους κόλπους της κοινωνίας. Όμως η ανταπόκριση της κοινωνίας παρουσιάζεται αντιφατική: από την συγκινητική διάθεση για προσφορά των μικρομεσαίων και ενός τμήματος των ανώτερων στρωμάτων περνάει στην πλήρη αδιαφορία, ανάλογα πάντοτε με την χρονική συγκυρία, και το αντίστροφο

²⁷⁴ 2 Φεβρουαρίου 1921.

²⁷⁵ 3 Ιουλίου και 6 Αυγούστου 1915.

²⁷⁶ 18 Μαρτίου 1916.

²⁷⁷ Πρόκειται για το «σιγαρόχαρτο Βασματζίδη», ενδεικτικά: 4 Μαρτίου 1918.

²⁷⁸ Ενδεικτικά: 23 Μαρτίου 1916.

(Τσιτσοπούλου & Πεντόγαλος, 1991: 173). Η προσέγγιση αυτής της συμπεριφοράς υπό το πρίσμα μίας σταδιακά αναδυόμενης αντιπαλότητας μεταξύ γηγενών και προσφύγων θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη, με βάση τα ερευνητικά δεδομένα όμως δεν τεκμηριώνεται ευθέως κάτι τέτοιο. Η εφημερίδα δεν δίστασε βέβαια να στιγματίζει την παθητικότητα της τοπικής κοινωνίας, όποτε το έκρινε απαραίτητο, για να υπαινιχθεί τις σκοπιμότητες που μπορεί να κρύβονταν πίσω από την συγκεκριμένη στάση, καθιστώντας με τον τρόπο αυτό σημαντική την παρουσία της στον δημόσιο χώρο· δεν εντοπίστηκε όμως άμεση συσχέτιση της παθητικότητας και αδιαφορίας με συγκεκριμένα πολιτικά ή οικονομικά αίτια. Μόνο η σαφώς επιφυλακτική και σε ορισμένες περιπτώσεις αρνητική στάση της εφημερίδας απέναντι στην πολυπληθή ισραηλιτική κοινότητα της πόλης λόγω της επιδεικνυόμενης από μέρους της αδιαφορίας να συντρέξει στο έργο της περίθαλψης, αλλά και εξαιτίας του αντιβενιζελικού της πολιτικού προσανατολισμού (Mazower, 2006: 405 & Τσιρώνης, 2010: 193), θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη πολιτικής σκοπιμότητας πίσω από την χλιαρή φιλανθρωπική της δραστηριότητα²⁷⁹, δεδομένης μάλιστα της μη επικριτικής στάσης που τήρησε η εφημερίδα απέναντι στην εκκλησία, η οποία επίσης, όπως αναφέρθηκε, δεν επιδείκνυε ιδιαίτερο ζήλο για την ενίσχυση των προσφύγων.

Επιπλέον, ο φόβος ότι η έλευση των προσφύγων μπορεί να λειτουργούσε αποσταθεροποιητικά για τις λεπτές ισορροπίες των Νέων Χωρών, λόγου χάρη, εξαιτίας της διεκδίκησης από μέρους τους των κτημάτων που εποφθαλμιούσαν και οι γηγενείς ή εξαιτίας του κινδύνου μετάδοσης των μεταδοτικών ασθενειών που μαστίζαν μεγάλο μέρος των Καυκάσιων προσφύγων, πιθανότατα ευθυνόταν για την επιφυλακτικότητα των τοπικών κοινωνιών απέναντι σε αυτούς (Κατσάπης, 2003: 104, 121, 127 & Ιωαννίδου, 2009: 295). Επίσης, δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο εάν τα κίνητρα πίσω από τις ποικίλες εθελοντικές δράσεις ήταν αποκλειστικά ανθρωπιστικά και όχι πολιτικά και οικονομικά (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 346). Οι φιλοπροσφυγικές δράσεις μελών της βασιλικής οικογένειας, για παράδειγμα, που παρουσιάστηκαν από την εφημερίδα, μπορεί να σχετίζονταν με την ανάγκη διαμόρφωσης ενός πιο φιλολαϊκού προφίλ από

²⁷⁹ Το 1914 στοχοποιήθηκε η ισραηλιτική κοινότητα στην Θεσσαλονίκη για την αδιαφορία της στο δράμα των προσφύγων και την άρνησή της να διαθέσει κτήρια ή σχολεία που της ανήκαν για την προσωρινή εγκατάστασή τους (12, 14, 15, 16 Ιουνίου, 16 και 17 Σεπτεμβρίου 1914). Το 1916 πάλι στηλιτεύτηκε η φιλοϊσραηλιτική εφημερίδα «Σερκλ ντε Σαλονίκ» γιατί ήταν η μόνη εφημερίδα που δεν συμμετείχε στους εράνους για τους πρόσφυγες (26 Φεβρουαρίου 1916), ενώ η διοργάνωση φιλανθρωπικής συναυλίας από την ισραηλιτική κοινότητα της πόλης υπέρ των Σέρβων προσφύγων χωρίς να προσκληθούν Έλληνες επίσημοι προκάλεσε τα αρνητικά σχόλια της εφημερίδας (27 Φεβρουαρίου 1916).

την αριστοκρατική αθηναϊκή κοινωνία. Το βέβαιο πάντως είναι ότι το φιλοβενιζελικό προφίλ της εφημερίδας έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επιχειρούμενη από μέρους της ενίσχυση των προσφύγων και στον στιγματισμό, άμεσο ή έμμεσο, όσων αδιαφορούσαν γι' αυτούς.

E.1.3 β) Ο ρόλος των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων.

Παράλληλα με το ευκαιριακό ή πιο συστηματικό φιλανθρωπικό έργο που προσέφεραν οι ιδιώτες και τα σωματεία, στην Μακεδονία δραστηριοποιήθηκαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα κάποιες ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, με πιο αναγνωρίσιμο τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό, οι οποίες λειτούργησαν με πολύ πιο οργανωμένο και συντονισμένο τρόπο, προσφέροντας σημαντικές υπηρεσίες περίθαλψης στους πρόσφυγες και ενισχύοντας τις αδύναμες ή ανεπαρκείς κρατικές δομές. Συγκεκριμένα, ενώ η πρώτη ανάληψη δράσης από μέρους του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Μακεδονία χρονολογείται ήδη από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, η κρισιμότητα των συνθηκών που διαμορφώθηκαν κατά την λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ήταν αυτή που ουσιαστικά οδήγησε τους Αμερικανούς εθελοντές στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας (Giannuli, 1996: 110). Οι αυξημένες ανάγκες περίθαλψης των λεγόμενων «ομήρων» της Ανατολικής Μακεδονίας που από τα τέλη του 1918 ως και την άνοιξη του 1919 επέστρεφαν στις πατρίδες τους μετά την λήξη της γερμανοβουλγαρικής κατοχής, καθώς και τα προβλήματα που προκαλούνταν ως αποτέλεσμα τόσο των συνεχών μετακινήσεων πληθυσμών στο εσωτερικό της Μακεδονίας όσο και της μαζικής έλευσης των Καυκάσιων προσφύγων το ίδιο χρονικό διάστημα, δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά από τις υφιστάμενες κρατικές δομές, οι οποίες προσκάλεσαν επίσημα τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό για να αναλάβει δράση, σε μία προσπάθεια να περιορίσουν το ενδεχόμενο της επερχόμενης ανθρωπιστικής κρίσης (Barry, 1919: 3-4 & Shaw, 1921: 45 & Giannuli, 1996: 112 & Mazower, 2006: 424 & Ζάικος, 2009).

Με άλλα λόγια, οι συνθήκες πολιτικής αστάθειας, έξαρσης του προσφυγικού ζητήματος και έκρηξης της μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών που έπληξαν τον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, αποτέλεσαν τον καταλύτη για να ζητήσει το ελληνικό κράτος σε δύο χρονικές περιόδους (το 1918-1919 και το 1921) την βοήθεια των διεθνών φορέων που δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και αλλού ήδη από την έκρηξη του πολέμου (Giannuli, 1996:110-111). Στο πλαίσιο αυτό

ερμηνεύεται η αποστολή ειδικού επιθεωρητή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού που βρισκόταν σε στενή συνεργασία με την κυβέρνηση των Η.Π.Α, προκειμένου να εξετάσει τις υγειονομικές συνθήκες των προσφύγων στην Μακεδονία, όπως είχε κάνει και στην Σερβία, την Αλβανία και την Κέρκυρα (επίσης τόπους συγκέντρωσης πολλών προσφύγων), όπως αναφέρθηκε στην ειδησεογραφία της 12^{ης} Ιουνίου 1916. Η προσπάθεια μάλιστα διευκόλυνσης στο έργο του από την Επιτροπή Προσφύγων και το συμμαχικό επιτελείο αποδεικνύει την αναγκαιότητα συνεργασίας μεταξύ όλων των αρμόδιων φορέων για την από κοινού μελέτη και αντιμετώπιση των προβλημάτων. Εξάλλου, η δημοσίευση στην εφημερίδα των αμερικανικών εκθέσεων για τους διωγμούς των χριστιανών στην Ανατολή, στις οποίες παρουσιάζονταν με αναλυτικό τρόπο επίσημα στοιχεία και στατιστικά μεγέθη, αναδεικνύει την εμπειρία, τον επαγγελματισμό και την συστηματικότητα, με την οποία αντιμετώπιζαν το ευαίσθητο αυτό ζήτημα οι αμερικανικοί φορείς²⁸⁰.

Βέβαια, η διεθνοποίηση του προσφυγικού ζητήματος κατέστη εφικτή και μέσα από την δράση ξένων δημοσιογράφων, οι οποίοι, σε επιτόπιες έρευνες που πραγματοποιούσαν, κατέγραφαν σε δραματικούς τόνους τις συνθήκες ζωής των προσφύγων. Μία τέτοια περίπτωση που καταγράφηκε εκτενώς από την εφημερίδα ήταν η έρευνα Άγγλου δημοσιογράφου τον Αύγουστο του 1915 - εν μέσω τεταμένου πολιτικού κλίματος - σε προσφυγικό συνοικισμό με την συνοδεία μάλιστα του Γενικού Διευθυντή Περιθάλψεως Πάλλη²⁸¹. Η πιεστική έκκληση που απηύθυνε ο ίδιος προς τον αγγλικό υγειονομικό σταθμό στην Σερβία για την αποστολή ποσοτήτων φαρμάκου απαραίτητου για την περίθαλψη των προσφύγων (κινίνη), σε συνδυασμό με την παρουσία του ίδιου του αρμόδιου Έλληνα αξιωματούχου στον χώρο της έρευνας, διαμορφώνουν την εικόνα του κατεπείγοντος και της αδυναμίας του κρατικού μηχανισμού να ανταποκριθεί ακόμη και στις στοιχειώδεις ανάγκες. Έτσι, η κινητοποίηση ενός άλλου οργανισμού, του Αμερικανικού Κομιτάτου Ανατολής, που συγκέντρωνε δωρεές υπέρ των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και των Αρμενίων²⁸², θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτική, από την μια πλευρά, του αυξανόμενου διεθνούς ενδιαφέροντος για τις εξελίξεις σε μία ζώνη που είχε πληγεί από τον πόλεμο και, από την άλλη, της εκδήλωσης ειλικρινούς ανθρωπιστικού και αλτρουϊστικού πνεύματος (Easton-Calabria, 2015: 416). Αυτή ακριβώς η έκφραση γνήσιων φιλανθρωπικών

²⁸⁰ 6 Δεκεμβρίου 1917.

²⁸¹ 8 Αυγούστου 1915.

²⁸² 25 Οκτωβρίου 1917.

προθέσεων από την αμερικανική κοινωνία τονίστηκε σε άρθρο της εφημερίδας σχετικό με τον «φιλελληνισμό των Αμερικανών»²⁸³, σε μία χρονική περίοδο που γινόταν επιτακτική η δραστηριοποίηση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 363). Η παροχή υγειονομικών υπηρεσιών, η διανομή απαραίτητων ειδών διατροφής και ιματισμού, η οργάνωση χώρων προσωρινής στέγασης, η διανομή συσσιτίων, συγκαταλέγονται στις κύριες δράσεις του οργανισμού, οι οποίες παρουσιάζονταν τακτικά από την εφημερίδα με θετικό σχολιασμό²⁸⁴. Βέβαια, πίσω από τις ενέργειες αυτές μπορεί απλά να υποκρύπτονταν οι ευρύτεροι στρατηγικοί σχεδιασμοί των Η.Π.Α και η προσδοκία διείσδυσής τους στον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Μεσογείου, δηλαδή μία πολιτική προσέγγιση επαναπροσδιορισμού των σφαιρών επιρροής, για την οποία όμως δεν γινόταν καμία αναφορά από το έντυπο.

Το 1919 το κύμα συμπαράστασης εκ μέρους των ξένων φιλανθρωπικών αποστολών και των ιδιωτών εντάθηκε, όπως επιβεβαιώνεται από τις αναφορές της εφημερίδας στις δωρεές εκ μέρους του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού υπέρ των ορφανών προσφυγόπαιδων²⁸⁵, ή στις περιοδείες των εθελοντριών του ίδιου οργανισμού για τον έλεγχο και την βελτίωση της λειτουργίας των ορφανοτροφείων στην Μακεδονία²⁸⁶. Επιπρόσθετα, η συμβολή των ξένων οργανώσεων στην οργάνωση της παλιννόστησης των προσφύγων ήταν εξίσου σημαντική με τις υπηρεσίες περίθαλψης. Το έργο της παλιννόστησης ήταν κυριολεκτικά τιτάνιο και οι δομικές ανεπάρκειες του ελληνικού κράτους είχαν ως αποτέλεσμα να καθυστερεί ή να μην πραγματοποιείται με συστηματικό τρόπο. Γι' αυτόν τον λόγο συνέδραμαν στο έργο αυτό και οι ξένοι φορείς, όπως το Αμερικανικό Κομιτάτο Ανατολής, το οποίο, όπως ανέφερε η εφημερίδα στις 9 Σεπτεμβρίου 1919, φρόντιζε μαζί με τους Βρετανούς για την επιστροφή περίπου 5.000 προσφύγων στην Μικρά Ασία σε καθημερινή βάση. Εξάλλου, η εμπλοκή των Αμερικανικών οργανώσεων στα ελληνικά ζητήματα ήταν άμεση, όπως αποκαλύπτεται από εκτενές άρθρο που δημοσιεύθηκε στις 30 Μαΐου 1919. Σε αυτό παρουσιάστηκε το ζωνρό ενδιαφέρον του Αμερικανού Προέδρου Ουίλσον για τους πρόσφυγες στην Μακεδονία με την συγκρότηση ειδικής επιτροπής που θα κατέγραφε τα επίσημα στοιχεία για τους πρόσφυγες, τους τόπους προέλευσης και τις ενέργειες αποκατάστασής τους. Το άρθρο επικεντρώθηκε, μεταξύ άλλων, στην θετική εντύπωση

²⁸³ 6 Ιουνίου 1918.

²⁸⁴ 29 Οκτωβρίου και 17 Δεκεμβρίου 1918.

²⁸⁵ 25 Απριλίου και 7 Μαΐου 1919.

²⁸⁶ 6 Αυγούστου 1919.

που προκάλεσε στους Αμερικανούς η συνδρομή των προσφύγων στον πόλεμο της Αντάντ, ενώ σημαντική κρίνεται η πληροφορία σχετικά με το αίτημα που απηύθυναν οι Αμερικανοί προς την Γενική Διοίκηση προκειμένου να τους παραχωρηθούν τα επίσημα στοιχεία και οι μελέτες που αφορούσαν το προσφυγικό ζήτημα και την αντιμετώπισή του. Η αξιοποίηση από την μεριά τους των στοιχείων αυτών αναδεικνύει το συνεργατικό κλίμα που επικρατούσε μεταξύ των επίσημων κρατικών φορέων και των αμερικανικών οργανώσεων (Barry, 1919). Αυτό αποδεικνύεται, λόγου χάρη, από την αναφορά στην σύσταση τριμελούς επιτροπής από τους αρμόδιους φορείς του Υπουργείου Περιθάλψεως για την διαχείριση των δωρεών που παραχωρούσε στο κράτος ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός²⁸⁷. Εξάλλου, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός κατά την παρουσία του στην Μακεδονία δεν περιορίστηκε μόνο στην κάλυψη των άμεσων προσφυγικών αναγκών (τροφή, περίθαλψη, ρουχισμός), αλλά επιχείρησε να συγκροτήσει ένα πλαίσιο υποστήριξης των ανεπαρκών κρατικών δομών, μέσω της εκπαίδευσης Ελλήνων από το εξειδικευμένο προσωπικό της οργάνωσης και της ενεργού εμπλοκής του ντόπιου στοιχείου στην περίθαλψη, προκειμένου να προετοιμαστεί κατάλληλα για να αναλάβει το έργο όταν θα αποσύρονταν οι Αμερικανοί εθελοντές (Giannuli, 1996: 112 & Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 364).

Στο πλαίσιο αυτό εντάχθηκε η συνεργασία του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού με το ελληνικό παράρτημα της διεθνούς αυτής ένωσης. Βέβαια, το έργο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κρινόταν εξίσου ανεπαρκές με τους υπόλοιπους ελληνικούς φορείς και γι' αυτόν τον λόγο η δράση του περιορίστηκε σε μικρού μεγέθους, στοχευμένες παρεμβάσεις, όπως αυτές που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Το ενδιαφέρον της εφημερίδας μάλιστα φαίνεται ότι ήταν προσανατολισμένο περισσότερο προς τις δράσεις των ξένων φορέων, παρά των ελληνικών, αφού σε τακτική βάση παρουσιάζονταν με επαινετικά σχόλια οι δωρεές της Αμερικανικής Αδελφότητας Εγγύς Ανατολής υπέρ της παλιννόστησης ή υπέρ των Καυκάσιων προσφύγων²⁸⁸ (Ιωαννίδου & Καβάλα, 2012: 361). Το 1921 μάλιστα, οπότε και κλήθηκε εκ νέου από την αντιβενιζελική πλέον ελληνική κυβέρνηση για να βοηθήσει στο απαιτητικό έργο της περίθαλψης των Καυκάσιων προσφύγων, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός αποσώβησε με τις καίριες παρεμβάσεις του τον θάνατο χιλιάδων προσφύγων που ζούσαν, μεταξύ άλλων, στους καταυλισμούς της Καλαμαριάς

²⁸⁷ 11 Δεκεμβρίου 1920.

²⁸⁸ 9 Φεβρουαρίου και 14 Μαρτίου 1920.

και του Καραμπουρνού (Shaw, 1921: 45-47 & Mazower, 2006: 405). Ειδήσεις σχετικές με τις άθλιες συνθήκες ζωής στους προσφυγικούς καταυλισμούς της Καλαμαριάς παρουσιάζονταν σχεδόν καθημερινά από την εφημερίδα, αναδεικνύοντας τις αστοχίες και τα μοιραία λάθη του κρατικού μηχανισμού για την κάλυψη έστω και των στοιχειωδών αναγκών (Χεκίμογλου, 1996:365-369), όμως, παράλληλα, δεν απουσίαζαν και οι αναφορές στην σωτήρια δράση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού²⁸⁹.

Παράλληλα με τις μεγάλης κλίμακας προαναφερθείσες δράσεις, στην εφημερίδα κατά καιρούς εμφανίζονταν επαινετικές αναφορές στην ευαισθησία και άλλων φορέων ή ιδιωτών: η δωρεά 10.000 δραχμών του Ρώσου πρεσβευτή²⁹⁰, ο έρανος που οργάνωσε η σύζυγος του Ρώσου πρεσβευτή για τους πρόσφυγες της Ρωσίας το 1920 (χωρίς βέβαια να διευκρινίζεται εάν αφορούσε τους Έλληνες της Ρωσίας ή τους Ρώσους που κατέφυγαν στην Ελλάδα ως διωγμένοι πρόσφυγες μετά το ξέσπασμα της Ρωσικής Επανάστασης), η έκθεση Ελβετού ιεροκήρυκα που επέρριπτε ευθύνες στους Γερμανούς για τις διώξεις του ελληνισμού της Μικράς Ασίας²⁹¹ και το συγκινητικό, όπως χαρακτηρίζεται, ενδιαφέρον του Βελγίου για τους ελληνικής καταγωγής χριστιανούς της Κιλικίας που βρέθηκαν υπό διωγμό τον χειμώνα του 1921 με σοβαρή ευθύνη της ελληνικής αντιβενιζελικής κυβέρνησης²⁹², είναι ορισμένες αξιοσημείωτες ενέργειες που η εφημερίδα έκρινε σκόπιμο να προβάλλει μέσα από τις σελίδες της.

Συμπερασματικά, η προφανής σύγκριση μεταξύ της αδιαφορίας και των ανεπαρκειών του αντιβενιζελικού κράτους μετά το τέλος του 1920 και του κύματος υποστήριξης από την ξένη φιλανθρωπία ενδέχεται να υπέβοσκε στην κάλυψη της επικαιρότητας από την εφημερίδα, μέσα σε συνθήκες μάλιστα συσσώρευσης προβλημάτων και κάτω από το ασφυκτικό πλαίσιο της καθημερινότητας. Ωστόσο, οι επικρίσεις για την επιδεικνύομενη κατά περιόδους κοινωνική αδιαφορία ή παθητικότητα απέναντι στον προσφυγικό κόσμο, οι οποίες εξαπολύθηκαν με τα αυστηρά παρεμβατικά κείμενα που δημοσιεύθηκαν στις 6 και 10 Δεκεμβρίου 1920, δεν μπορεί να αφορούσαν αποκλειστικά την νέα κυβέρνηση, αλλά απευθύνονταν σε ολόκληρη την κοινωνία και, προφανώς, ανεξάρτητα από τις πολιτικές σκοπιμότητες, επιχείρησαν να ανακινήσουν στον δημόσιο χώρο ένα διάλογο για τις σοβαρές πτυχές

²⁸⁹ Π.χ. περίθαλψη προσφυγόπαιδων (4 Μαρτίου 1921), ενίσχυση του ασύλου ορφανών καυκασιοπαίδων Καλαμαριάς (2 Φεβρουαρίου 1921), δωρεές (7 Φεβρουαρίου 1921).

²⁹⁰ 30 Ιανουαρίου 1916.

²⁹¹ 2 Μαρτίου 1918.

²⁹² 4 Δεκεμβρίου 1921.

της διαχείρισης του φλέγοντος προσφυγικού ζητήματος. Επομένως, στο πλαίσιο αυτό, το απόσπασμα: *«Και καλά η διοίκησης και το κράτος, έχουμε γράψει πλείστες φορές διά τας ευθύνας και τας καθυστερήσεις των. Η κοινωνία όμως; Με τας εκατοντάδας οργανώσεις της δεν έχει πράξει ουδέν μέχρι τώρα διά την επικουρίαν των 40.000 λιμοκτονούντων Καυκασίων [...] όχι επειδή είναι ασυγκίνητος όμως, αλλά επειδή έλλειψε μία ευγενής πρωτοβουλία προερχομένη εκ μίας κοινωνικής και φιλανθρωπικής οργανώσεως προς εκτέλεσιν του ιερού καθήκοντος [...] λυπούμεθα πολύ που αναγκαζόμεθα να κατακρίνωμε την ουσιώδη αυτήν παράλειψιν, διότι η έμπρακτος συμπάθεια της κοινωνίας διαλύει την νάρκην, την βραδυπορείαν των δημοσίων υπηρεσιών [...] αλγεινή εντύπωσιν μας προεκάλεσε ότι ενώ, μετά την δημοσιοποίησιν του θέματος από τας εφημερίδας, εκινητοποιήθη ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, καμία ελληνική φιλανθρωπική οργάνωσις δεν μπήκε εις τον κόπον να επισκεφτή καν τους καταυλισμούς [...] κι όμως υπάρχουν εις την Θεσσαλονίκην δήμος με προϋπολογισμόν εκατομμυρίων, και εφορεία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων με έσοδα εκατομμυρίων [...], φιλόπτωχες αδελφότητες, σύλλογοι, λέσχες, ιδρύματα, σωματεία, εκκλησία. Πώς και γιατί κανείς δεν πήγε μίαν ημέραν στους 40.000 πενομένους Καυκασίους; Γιατί δεν ζητείται και η συνδρομή των ισραηλιτικών λεσχών; Μήπως τα περιμένομεν όλα από τα κυβερνητικά ταμεία; Μία εσφαλμένη όμως άποψις [...] άλλα τα καθήκοντα του κράτους και άλλα της φιλαλληλίας, της παρηγορίας [...] ελπίζομεν ότι θα υπάρξει κινητοποίησις των φιλανθρωπικών σωματείων της πόλεως...»*, ενδείκνυται για ιστορική αξιοποίηση. Τόσο η ευθύνη του κράτους, όσο και η ατομική ευθύνη και η συνδρομή των κοινωνικών φορέων για την αντιμετώπιση του φλέγοντος ζητήματος των Καυκάσιων προσφύγων, ακόμη και η υφέρπουσα εχθρική αντιμετώπιση της ισραηλιτικής κοινότητας και ο υπαινιγμός για οικονομική κακοδιαχείριση, είναι θέματα που τέθηκαν στην ημερήσια διάταξη από την εφημερίδα με την παρέμβασή της.

Ε.1.4. Ο ρόλος των συμμαχικών επιτελείων.

Η στρατηγική θέση της Βόρειας Ελλάδας για τον έλεγχο της περιοχής της Νοτιοανατολικής Μεσογείου και των Στενών βάρυνε ιδιαίτερα στην επιλογή των Δυνάμεων της Αντάντ να στρατοπεδεύσουν στην ευρύτερη ζώνη της Μακεδονίας από τα τέλη του 1915 προκειμένου να ενισχύσουν την σύμμαχο Σερβία στην σύγκρουσή της με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Καθώς η ισορροπία δυνάμεων ήταν ιδιαίτερα λεπτή και η ουδετερότητα της Ελλάδας ανέτρεπε τους στρατηγικούς σχεδιασμούς της Αγγλίας

και της Γαλλίας, η μετακίνηση των ξένων στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη μετά από μυστική συμφωνία με τον Βενιζέλο, αναπόφευκτα προκάλεσε την αντίδραση της βασιλικής κυβέρνησης της Αθήνας και επιτάχυνε τις εξελίξεις για την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού (Δερτιλής, 2006: 874 & Mazower, 2006: 367). Μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι ανάγκες συντήρησης, τροφοδοσίας και οργάνωσης της τεράστιας σε πλήθος στρατιάς της Ανατολής²⁹³ αντιμετωπίστηκαν με την ανάληψη ενός titάνιου κατασκευαστικού έργου που άλλαξε απότομα την φυσιογνωμία της πόλης (Χατζηιωσήφ, 2002: 11-12 & Mazower, 2006: 372-373). Παράλληλα, ο Γάλλος στρατιωτικός διοικητής Σαράιγ είχε αναλάβει ουσιαστικά τον έλεγχο ολόκληρης της Μακεδονίας και ασκούσε διοίκηση αποικιακού τύπου (επιβάλλοντας, μεταξύ άλλων, αυστηρή λογοκρισία στον Τύπο), ανεχόμενος απλά την πολιτική παρουσία του Βενιζέλου, ο οποίος εξέφραζε σε όλους τους τόνους την απόλυτη συμπόρευσή του με την Αντάντ (Mazower, 2006: 368,371). Επόμενο λοιπόν είναι ότι η στάση της κοινωνίας και του Τύπου των Νέων Χωρών απέναντι στην συμμαχική στρατιωτική παρουσία αντικατόπτριζε τις λεπτές πολιτικές ισορροπίες και τους στρατηγικούς σχεδιασμούς των εμπλεκόμενων δυνάμεων κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο.

Η παρουσία των συμμάχων στον δημόσιο χώρο ήταν έντονη και περιελάμβανε δράσεις και πρωτοβουλίες για την ανακούφιση ιδιαίτερα των πολυπληθών προσφύγων που προέρχονταν από τις εμπόλεμες περιοχές της Ανατολικής και Βόρειας Μακεδονίας και της Θράκης. Η εφημερίδα κάλυπτε σε τακτική βάση την προσπάθεια των γαλλικών αρχών να καταπολεμήσουν την πείνα που έπληττε την περιοχή και ιδίως την πιο αδύναμη πληθυσμιακή ομάδα των προσφύγων, οι οποίοι κατέφθαναν καθημερινά. Η διανομή συσσιτίων και ποσοτήτων τροφίμων και η χορήγηση ειδικού επιδόματος για τους πρόσφυγες της πολεμικής ζώνης, εντάσσονταν στις ενέργειες άμεσης παρέμβασης της γαλλικής επιμελητείας²⁹⁴, οι οποίες σχετίζονταν με τον εμπορικό αποκλεισμό που είχαν επιβάλει οι σύμμαχοι σε ολόκληρη την Ελλάδα - αποκλεισμό που είχε οδυνηρές συνέπειες στην ομαλή τροφοδοσία του κράτους - προκειμένου να ασκήσουν πιέσεις στην επίσημη ελληνική κυβέρνηση να βγει στον πόλεμο υπέρ της Αντάντ. Την δημοσίευση από την εφημερίδα των δηλώσεων του Σαράιγ ότι η ευθύνη για την πείνα που έπληττε την Ελλάδα βάρυνε αποκλειστικά την Αθήνα και τον βασιλιά²⁹⁵ είχαν ακολουθήσει σκληρά παρεμβατικά κείμενα, με τα οποία οι αρθρογράφοι

²⁹³ 150.000 στρατιώτες αποβιβάστηκαν στην Θεσσαλονίκη (Mazower, 2006: 368).

²⁹⁴ 11, 23 Φεβρουαρίου, 1 Μαρτίου και 28 Απριλίου 1916.

²⁹⁵ 18 Μαΐου 1916.

κατηγορούσαν την κυβέρνηση για το φάσμα της πείνας που κάλυπτε ολόκληρη την χώρα²⁹⁶ κι όχι τους συμμάχους, σε μία προσπάθεια να αποδείξουν την πλήρη ταύτιση του εντύπου με την πολιτική του Βενιζέλου, να στιγματίσουν ως εθνικά επιζήμιους τους αντιπάλους του και να μην θίξουν καθόλου την εκβιαστική τακτική των συμμάχων. Το ζήτημα της πείνας που έπληττε, για παράδειγμα, την Θάσο ή την Καβάλα προβλήθηκε συστηματικά μέσω της δημοσίευσης ανακοινώσεων, δηλώσεων επίσημων φορέων, του τηλεγραφήματος που απέστειλε ο Σαράιγ στον Πρωθυπουργό Ζαΐμη²⁹⁷, ενώ η παρέμβαση Βενιζέλου προς τους συμμάχους να άρουν τον αποκλεισμό παρουσιάστηκε ως η κίνηση που κυριολεκτικά έσωσε την Καβάλα από τον λιμό²⁹⁸.

Η πολιτική αξιοποίηση των κινήσεων αυτών ήταν δεδομένη σε αυτή την εξαιρετικά κρίσιμη χρονική περίοδο. Η δημόσια έκφραση ευχαριστηρίων και ευγνωμοσύνης του προσφυγικού κόσμου προς τους συμμάχους²⁹⁹ κατέστη καθημερινό φαινόμενο που η εφημερίδα τόνιζε σε κάθε ευκαιρία, όπως συνέβη με την συγκέντρωση 2000 υπογραφών προσφύγων που επιδόθηκαν στον Σαράιγ ως ένδειξη υποστήριξης προς την Ανταντ³⁰⁰. Παράλληλα, η παρουσίαση της συμβολής των συμμάχων στην επίλυση και άλλων σοβαρών προσφυγικών προβλημάτων στην Μακεδονία, όπως η ανύπαρκτη εκπαίδευση (αντιμετωπίστηκε με την κατασκευή και οργάνωση σχολείων για τα παιδιά των προσφύγων³⁰¹), ή η ανυπαρξία χώρων στέγασης (αντιμετωπίστηκε με την κατασκευή καταυλισμών και κατασκηνώσεων³⁰²) ήταν συστηματική. Βέβαια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον επέδειξαν και για την απορρόφηση των προσφύγων στις εργασίες για την κατασκευή δημόσιων έργων (για παράδειγμα, στην διάνοιξη ή την επισκευή οδών), στα οποία, όπως ανακοίνωσε η εφημερίδα στις 29 Δεκεμβρίου 1915, απασχολούνταν περίπου 3.200 άτομα που λάμβαναν μάλιστα από τα επιτελεία καλής ποιότητας τροφή και ημερομίσθιο. Σημαντικό για την ανάδειξη αυτής της πτυχής των σχέσεων Ελλάδας και συμμάχων είναι το δημοσίευμα της Πρωτοχρονιάς του 1916, το οποίο αναφέρεται στο επίσημο αίτημα που απηύθυναν οι αγγλικές αρχές προς τον γενικό γραμματέα της Επιτροπής Προσφύγων Πάλλη για να ζητήσουν 100 νέους άνδρες που θα χρησιμοποιούνταν στις εργασίες κατασκευής ή

²⁹⁶ 8 Φεβρουαρίου και 22 Απριλίου 1916.

²⁹⁷ 23,28,29 Ιουνίου 1916

²⁹⁸ 8 Ιουλίου 1916.

²⁹⁹ 11 Φεβρουαρίου, 29 Αυγούστου και 11 Σεπτεμβρίου 1916

³⁰⁰ 29 Απριλίου 1916.

³⁰¹ 10 Ιουλίου 1916.

³⁰² 23 Φεβρουαρίου 1916.

επισκευής οδών της Μακεδονίας. Με τον τρόπο αυτό και με την μαζική κατάταξή στις τάξεις του βρετανικού στρατού ως βοηθητικό προσωπικό αντιμετωπιζόταν παράλληλα και το τεράστιο πρόβλημα ανεργίας που αντιμετώπιζε ο προσφυγικός κόσμος. Έτσι, δημοσίευμα σχετικό με μία πρόχειρη καταγραφή των προσφύγων της Θεσσαλονίκης, ανέφερε ότι από τους 18.000 περίπου καταγεγραμμένους πρόσφυγες, ένα ποσοστό της τάξεως των τριών τετάρτων κέρδιζε μόνο του τα προς το ζην με εργασία στα συμμαχικά επιτελεία³⁰³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η παρουσίαση από την εφημερίδα επί τρεις συνεχείς ημέρες (27 έως 29 Φεβρουαρίου 1916) της κινητικότητας σχετικά με την πρόθεση των προσφύγων να εργαστούν στον συμμαχικό στρατό: η όλη διαδικασία βρισκόταν υπό την εποπτεία του Γενικού Επιθεωρητή της Επιτροπής Προσφύγων Σχινά και το σιτηρέσιο που θα λάμβαναν οι καταταγέντες θα ήταν 25 (και όχι 30, όπως είχε διαδοθεί αρχικά) δραχμές, ενώ η καλή συνεργασία μεταξύ της Επιτροπής και των Άγγλων φαίνεται και από την ανοικτή επικοινωνία που διατηρούσαν μεταξύ τους με την ανταλλαγή επίσημης αλληλογραφίας, στην οποία ο Σχινάς πληροφορούσε το επιτελείο ότι οι ενδιαφερόμενοι πρόσφυγες ήταν 2000. Μάλιστα το θέμα αυτό ήταν τόσο μεγάλο που η Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων αναγκάστηκε να προχωρήσει στην δημοσίευση επίσημης δήλωσης – απάντησης στην εφημερίδα «Μακεδονία» για τα αναγραφόμενα σε αυτήν περί της διενεργούμενης απογραφής των προσφύγων που επιθυμούσαν να καταταγούν στον αγγλικό στρατό, τονίζοντας ότι η καταγραφή των προσφύγων ήταν ένα γενικό μέτρο που απέβλεπε στην ταχύτερη εξεύρεση εργασίας³⁰⁴ (χωρίς ωστόσο να γίνεται λόγος για την αποικιακού τύπου εκμετάλλευση που υφίσταντο οι πρόσφυγες, και όχι μόνο, με την επιβολή διαφόρων τύπων ‘αγγαρειών’).

Στο πλαίσιο αντιμετώπισης των άμεσων, βιοτικών αναγκών των προσφύγων και αραίωσης του πληθυσμού, εντασσόταν η οργανωμένη μαζική αποστολή προσφύγων στην Γαλλία το καλοκαίρι του 1916, με τους οποίους καλυπτόταν ένα ποσοστό των αυξημένων αναγκών της Γαλλίας σε φτηνό εργατικό δυναμικό. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα δημοσίευε επίσημες ανακοινώσεις της Επιτροπής Προσφύγων που απευθύνονταν στους πρόσφυγες, οι οποίοι ενδιαφέρονταν να υποβάλουν αίτηση μετανάστευσης στην Γαλλία, προκειμένου να εργαστούν εκεί³⁰⁵. Οι αιτήσεις, όπως φαίνεται, αξιολογούνταν από ειδική επιτροπή που τις ενέκρινε ή όχι, ενώ η επίσημα πιστοποιημένη προσφυγική ιδιότητα αποτελούσε απαραίτητη

³⁰³ 4 Απριλίου 1916.

³⁰⁴ 29 Φεβρουαρίου 1916.

³⁰⁵ 8, 12 Ιουλίου 1916.

προϋπόθεση για την αποδοχή της αίτησης. Το ζωηρό ενδιαφέρον για την προοπτική εγκατάστασης στην Γαλλία αποδεικνύεται τόσο από την επισήμανση στις ανακοινώσεις ότι η παρούσα ήταν η δεύτερη αποστολή προσφύγων στην Γαλλία, όσο και από την εκ νέου ανακοίνωση του Προέδρου της Επιτροπής προσφύγων Κοσμίδη, τον επόμενο μήνα, ότι οι 200 πρόσφυγες που επιλέχθηκαν ως εργάτες όφειλαν να ρυθμίσουν άμεσα τις σχετικές γραφειοκρατικές διατυπώσεις, διαφορετικά οι θέσεις τους θα καταλαμβάνονταν από τους επιλαχόντες³⁰⁶. Βέβαια, η οργανωμένη αποστολή προσφύγων στην Γαλλία θα μπορούσε να συσχετιστεί με την απόφαση υποχρεωτικής μεταφοράς σε στρατόπεδα εργασίας στην Γαλλία και αλλού, ενός αριθμού κατοίκων της Μακεδονίας, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Σαράιγ, ήταν εχθροί των συμμάχων και έπρεπε να εξοριστούν. Η διαταγή απομάκρυνσης από την Μακεδονία κυρίως Σλαβομακεδόνων, μουσουλμάνων, Βούλγαρων και Ελλήνων αντιβενιζελικών, αποδεικνύει περίτρανα την εξουσία που ασκούσε το γαλλικό επιτελείο στην περιοχή, φτάνοντας στο σημείο να παρακάμπτει τους επίσημους κρατικούς φορείς (Mazower, 2006: 368 & Hassiotis).

Παράλληλα, η οργάνωση της αναγκαστικής μετακίνησης προσφύγων από την πολεμική ζώνη και η εγκατάστασή τους σε πιο ασφαλή μέρη από το γαλλικό επιτελείο³⁰⁷ το 1918 και ο ενεργός ρόλος που διαδραμάτισαν οι σύμμαχοι στην σταδιακή παλιννόστηση των προσφύγων της Θράκης το 1918 με την διάθεση σιδηροδρομικών βαγονιών για την μεταφορά τους³⁰⁸, αναδεικνύουν εκ νέου ως αποφασιστικής σημασίας την παρουσία τους στα ελληνικά ζητήματα. Η ανάγκη συνεργασίας της Ελλάδας με την Γαλλία, όπως παρουσιάστηκε σε δύο άρθρα της 8^{ης} Μαΐου 1918, η δημόσια έκφραση συμπάθειας του στρατηγού Γκυγιωμά για τους Έλληνες³⁰⁹, η υποστήριξη των συμμάχων για τις διεκδικήσεις της Ελλάδας στην Ανατολική Μακεδονία³¹⁰, όπως παρουσιάστηκαν από την εφημερίδα, επιχειρούσαν να διαμορφώσουν στην κοινή γνώμη ένα θετικό κλίμα τόσο για τους νικητές του πολέμου όσο και για τον ίδιο τον Βενιζέλο που ήταν ο εμπνευστής της συμμαχίας με αυτούς και ο εγγυητής των εθνικών διεκδικήσεων. Σε αυτό το πλαίσιο εξάλλου εντασσόταν η δημοσίευση του υπομνήματος Βενιζέλου προς τους συμμάχους το 1917, στο οποίο διεκτραγωδούσε την κατάσταση που επικρατούσε στην Ανατολική Μακεδονία λόγω

³⁰⁶ 6, 10, 11 και 13 Αυγούστου 1916.

³⁰⁷ 4 Μαΐου 1916.

³⁰⁸ 1, 2, 3 Νοεμβρίου 1918.

³⁰⁹ 9 Μαΐου 1918.

³¹⁰ 28 Σεπτεμβρίου 1918.

της γερμανοτουρκικής αγριότητας και παρουσίαζε την αύξηση των προσφυγικών ρευμάτων προς την ελληνική Μακεδονία ως αποτέλεσμα της φιλοανταντικής ελληνικής στάσης³¹¹.

Έτσι, το κλίμα συμπόρευσης Ελλάδας – συμμάχων που αποτυπώθηκε στην ευχαριστήρια δήλωση του Συλλόγου Προσφύγων Σερρών προς την αγγλική διοίκηση για την σημαντική συνδρομή τους στην επιτυχή παλιννόστηση 200 οικογενειών στην Νιγρίτα³¹² ή που διατρανώθηκε με την οργάνωση μίας χοροεσπερίδας του Συλλόγου προσφύγων Έδεσσας υπό την αιγίδα Γάλλου συνταγματάρχη³¹³, παγίωνε σταδιακά μία στενή, επωφελή και για τις δύο πλευρές σχέση, η οποία συνεχίστηκε και μετά την λήξη του πολέμου. Εξάλλου, το διασυμμαχικό καθεστώς στην Θράκη διατηρήθηκε έως τον Μάιο του 1920 (Dragostinova, 2016: 416 & Σαλβάνου, 2018: 47), επομένως η παρέμβαση των συμμάχων διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι την απομάκρυνση του Βενιζέλου από την εξουσία στα τέλη του 1920. Η άσκηση ελέγχου σε όσους πρόσφυγες αναχωρούσαν για την Κωνσταντινούπολη από το γαλλικό στρατηγείο³¹⁴, η απογραφή του πληθυσμού της Δυτικής Θράκης που δρομολογήθηκε από τις γαλλικές αρχές την άνοιξη του 1920³¹⁵, η απαγόρευση μεταφοράς προϊόντων και τροφίμων προς εμπορική χρήση που επιβλήθηκε από την διασυμμαχική στρατιωτική διοίκηση σε παλιννοστούντες πρόσφυγες της Δυτικής Θράκης³¹⁶, η απόφαση των συμμάχων να αποδεχτούν την εγκατάσταση στα Πριγκηπόνησα χιλιάδων προσφύγων από την Κριμαία και να τους παραχωρήσουν στρατιωτικά παραπήγματα³¹⁷, όπως αποτυπώθηκαν από την εφημερίδα, στηρίζουν το επιχείρημα της ενεργού συμμαχικής εμπλοκής στην διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, η δημοσίευση της είδησης ότι με πρόνοια του Υπουργού Περιθάλψεως Σίμου δόθηκαν χρήματα υπέρ της σχολής των προσφυγοπαίδων Αγίας Παρασκευής που είχε ιδρυθεί και λειτουργούσε με την μέριμνα των Γάλλων³¹⁸, μπορεί να αξιοποιηθεί ως απόδειξη του συνεργατικού πνεύματος που επικρατούσε μεταξύ των ελληνικών και των συμμαχικών αρχών, πάντοτε προς όφελος του προσφυγικού κόσμου αλλά και των ίδιων των συμμάχων, και ως ένδειξη της - όχι

³¹¹ 1 Δεκεμβρίου 1917.

³¹² 26 Απριλίου 1918.

³¹³ 3 Μαΐου 1918.

³¹⁴ 13 Απριλίου 1919.

³¹⁵ 5 Απριλίου 1920.

³¹⁶ 18 Ιανουαρίου 1920.

³¹⁷ 1 Μαΐου 1919.

³¹⁸ 4 Δεκεμβρίου 1917.

απόλυτα επιτυχημένης - προσπάθειας για την ομαλή μετάβαση από την υποχρεωτική - λόγω του πολέμου - συμμαχική διοίκηση στην νόμιμη κρατική εξουσία. Ακριβώς αυτήν την σχέση συνεργασίας αποκαλύπτει η συμφωνία αγοράς του εγκαταλελειμμένου συμμαχικού εξοπλισμού (σκηνές, παραπήγματα, νοσοκομειακός εξοπλισμός και εγκαταστάσεις, οχήματα) από το ελληνικό κράτος προκειμένου να τον αξιοποιήσει για την περίθαλψη και την εγκατάσταση των Καυκάσιων προσφύγων του 1919-1920 (Καύκουλα, 1999: 274), όπως αποτυπώθηκε από ποικίλες ειδησεογραφικές αναφορές³¹⁹, ή η συνεργασία των κρατικών υπηρεσιών με Άγγλους μηχανικούς και αρχιτέκτονες στο έργο για την εγκατάσταση των νέων Καυκάσιων προσφύγων³²⁰ (Shaw, 1921: 44 & Ιωαννίδου, 2009: 295).

Η σχέση εμπιστοσύνης - η οποία βέβαια δεν ήταν σε καμία περίπτωση ισότιμη ούτε πάντα αγαστή - που φαινόταν να έχει οικοδομηθεί μεταξύ της Ελλάδας και των συμμαχικών δυνάμεων στην Θεσσαλονίκη έπρεπε μάλιστα να διατηρηθεί αλώβητη και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο διεξήχθησαν ανακρίσεις από τις αρμόδιες αρχές που ενέπλεξαν ακόμη και τον γενικό διευθυντή του Υπουργείου Περιθάλψεως Μαργαριτιάδη, όταν ήρθαν στο φως της δημοσιότητας καταγγελίες ότι υπήρξε έλλειμμα 2.000 άρτων από τους 7.000 συνολικά που είχαν διατεθεί από την αγγλική επιμελητεία προς διανομή σε άπορους πρόσφυγες και πυροπαθείς της Θεσσαλονίκης³²¹. Ωστόσο, αυτή η σχέση εμπιστοσύνης διερράγη κατά το 1921-1922 λόγω των τεταμένων σχέσεων των δυτικών κυβερνήσεων με την βασιλόφρονα ελληνική κυβέρνηση, η οποία όμως, έχοντας περιέλθει σε απελπιστική κατάσταση, ζήτησε την παρέμβασή τους, όπως ανέφερε η εφημερίδα³²², για την προστασία του ελληνικού στοιχείου της Σμύρνης τον Αύγουστο του 1922.

Η συμμαχική παρουσία στην Μακεδονία και την Θράκη το διάστημα 1915-1920 αποτέλεσε έναν σημαντικό παράγοντα αναφορικά με την διαχείριση των ποικίλων προσφυγικών ροών αλλά και του ρεύματος παλιννόστησης. Η συμβολή των συμμάχων στην περίθαλψη κυρίως των Ελλήνων αλλά και των Σέρβων προσφύγων (Mazower, 2006: 373) που βρέθηκαν στην Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας εν μέσω πολέμου, ήταν καίρια, καθώς οι ελληνικές αρχές αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν στο έργο αυτό εξαιτίας ενός συνδυασμού αιτίων: ο Εθνικός

³¹⁹ 30 Μαρτίου, 1, 3 Απριλίου και 1 Σεπτεμβρίου 1919, 6 και 28 Αυγούστου 1920.

³²⁰ 25 Ιουνίου 1920.

³²¹ 25 Ιουνίου 1918.

³²² 28 Αυγούστου 1922.

Διχασμός κορυφωνόταν, με εύλογο συνεπακόλουθο την αποδυνάμωση του κρατικού μηχανισμού, ο συμμαχικός αποκλεισμός είχε σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην ομαλή τροφοδοσία της χώρας, με τον κίνδυνο μίας ανθρωπιστικής καταστροφής λόγω της πείνας να μεγεθύνεται, ο αριθμός των προσφύγων τόσο από την Θράκη όσο και από την Ανατολική και Βόρεια Μακεδονία παρουσίαζε αυξητικές τάσεις, η πυρκαγιά του 1917 κατέστρεψε μεγάλο μέρος της Θεσσαλονίκης και οδήγησε πολλούς κατοίκους της (και το μεγαλύτερο τμήμα της ισραηλιτικής κοινότητας) σε υποχρεωτικές μετακινήσεις, ακόμη και εντός των περιχώρων της πόλης. Μέσα σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο, κρίνεται ότι η εφημερίδα επιχείρησε να παρουσιάσει εκτενώς και με ευμενή σχολιασμό την συμμαχική δραστηριότητα υπέρ των προσφύγων, σε μία προσπάθεια τονισμού του πνεύματος συνεργασίας μεταξύ συμμάχων και Βενιζέλου και περαιτέρω ενίσχυσης του φιλοπροσφυγικού προφίλ του ίδιου, παράλληλα με τον παρεμβατικό και διαμορφωτικό ρόλο στα ζητήματα της Μακεδονίας που επιφύλασσε για την ίδια.

E.2. Ατομική και κοινωνική - συλλογική δράση των προσφύγων

E.2.1. Συγκρότηση, ρόλος και δράση των προσφυγικών συλλόγων.

Οι δυσκολίες, οι ταλαιπωρίες και οι δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες από την πρώτη στιγμή της έλευσής τους στην Μακεδονία ήταν ιδιαίτερα έντονες και τους έφερναν αντιμέτωπους με προβληματικές καταστάσεις και συνθήκες, ακόμη και μετά από την προσωρινή ή μόνιμη εγκατάστασή τους από το κράτος σε διάφορες περιοχές. Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν, από την αδυναμία της καθημερινής επιβίωσης, τις μολυσματικές ασθένειες και την έλλειψη στέγης έως την απόλυτη ανυπαρξία ενημέρωσης για τα ζητήματα που τους αφορούσαν, τις γραφειοκρατικές διευθετήσεις και τις επαφές με τους φορείς της διοίκησης και του κράτους, φάνταζαν πολύ συχνά αξεπέραστα στην πλειονότητα των προσφύγων που δεν διέθεταν επαρκή οικονομικά μέσα ούτε ήταν εξοικειωμένοι με τους φορείς και τις διαδικασίες της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Τον ρόλο του εκπροσώπου των προσφύγων και του μεσολαβητή ανάμεσα σε αυτούς και τις διάφορες κρατικές υπηρεσίες ανέλαβαν από πολύ νωρίς τα προσφυγικά σωματεία, οι ενώσεις και οι σύλλογοι που ξεκίνησαν να ιδρύονται από το 1914 και μετά, ως αποτέλεσμα της μεγάλης αύξησης των προσφυγικών ροών (Βαλσαμίδης, 2012).

Η ίδρυση, η οργάνωση, η λειτουργία και η δράση των προσφυγικών συλλόγων εξυπηρετούσε αρχικά την ανάγκη των μελών τους να έχουν μία σταθερή βάση αναφοράς στους νέους τόπους όπου εγκαταστάθηκαν, να διατηρούν δεσμούς και επαφές με τους ομοιοπαθείς συμπατριώτες τους, να ενημερώνονται επίσημα για τις εξελίξεις που τους αφορούσαν, ενώ, στην συνέχεια, η ανάγκη άρθρωσης ενιαίας και ισχυρής φωνής για την διεκδίκηση της βελτίωσης των όρων ζωής τους και για την άσκηση πιέσεων προς την εξουσία, κατέστησε τους συλλόγους απαραίτητους φορείς, απόλυτα ενταγμένους στον δημόσιο χώρο (Κατσάπης, 2003: 17 & Καμούζης, 2011: 170 & Σαλβάνου, 2018: 114, 117). Ταυτόχρονα, η αδυναμία των αρμόδιων κρατικών φορέων να έχουν πλήρη εικόνα του ακριβούς αριθμού των προσφύγων και των προσωπικών τους στοιχείων (όπως είναι, λόγου χάρη, ο αριθμός μελών της οικογένειας, ο τόπος προέλευσης, το επάγγελμα, η οικονομική κατάσταση των προσφύγων) επέβαλλε ουσιαστικά την θεσμοποίηση των συλλόγων με την μεταβίβαση από το κράτος ουσιαστικών, γραφειοκρατικού κυρίως χαρακτήρα, αρμοδιοτήτων σε αυτούς (Voutira, 1997: 121 & Σαλβάνου, 2018: 118). Εξάλλου, με αυτήν την πολιτική επιλογή επιτυγχανόταν παράλληλα και η άσκηση άμεσου ελέγχου και η εξάρτηση των προσφύγων από το κράτος. Ο συγκεκριμένος ρόλος αποκαλύπτεται μέσα από τις συχνές αναφορές της εφημερίδας στις γραφειοκρατικές διαδικασίες που αναλαμβάνονταν εξ ολοκλήρου από τους προσφυγικούς συλλόγους. Τέτοιες ήταν η έκδοση πιστοποιητικών της προσφυγικής ιδιότητας - χωρίς τα οποία δεν ήταν δυνατή η περίθαλψη, η διανομή επιδομάτων, η επαγγελματική αποκατάσταση ή η εγκατάσταση - η διενέργεια στατιστικών και η συγκρότηση επίσημων καταλόγων των προσφύγων για την χρήση τους από τους δημόσιους φορείς³²³, κυρίως για τον καθορισμό των ηλικιών των υπόχρεων στρατολόγησης ανδρών³²⁴, και η επίσημη υποβολή των αιτήσεων παλιννόστησης από το 1918-1919. Επιπλέον, μέσω των αναγνωρισμένων προσφυγικών συλλόγων υποβάλλονταν οι δηλώσεις των εγκαταλειφθεισών περιουσιών ήδη από το 1914³²⁵ και οι δηλώσεις επαγγέλματος για φορολογική χρήση το 1916 και παραλαμβάνονταν από τους πρόσφυγες τα εκλογικά τους βιβλιάρια μετά από την πολιτογράφησή τους ως Ελλήνων πολιτών από το 1918

³²³ 8 Οκτωβρίου 1914.

³²⁴ Σε επίσημη ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στις 3 Δεκεμβρίου 1917 αναφέρεται ότι οι πρόσφυγες οφείλουν να είναι εφοδιασμένοι με πιστοποιητικά των οικείων προσφυγικών συλλόγων για να αποφύγουν την καταδίωξή τους ως ανυπότακτοι.

³²⁵ 5 Δεκεμβρίου 1914.

και στο εξής³²⁶. Επίσης, η συμμετοχή μελών των προσφυγικών συλλόγων στις επιτροπές που συστάθηκαν από το κράτος το 1917 για την σχεδιαζόμενη χορήγηση δανείων σε πρόσφυγες³²⁷ ή η εγγραφή των προσφύγων στους νέους εκλογικούς καταλόγους από τους ίδιους τους προσφυγικούς συλλόγους μετά από απόφαση του ανώτατου διευθυντή του Υπουργείου Περιθάλψεως Μαργαριτιάδη το 1918³²⁸, αποδεικνύουν την βαρύτητα που είχαν οι επίσημα αναγνωρισμένοι προσφυγικοί σύλλογοι και την αναγκαιότητα της συνεργασίας τους με τους αρμόδιους για τους πρόσφυγες φορείς προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι πολλαπλές δυσχέρειες της περίθαλψης και της αποκατάστασης. Βέβαια, η επισήμανση από την εφημερίδα της ανυπαρξίας της προσφυγικής αντιπροσώπευσης στην στελέχωση της Επιτροπής προσφύγων που θα την διευκόλυνε στο έργο της, αναδείκνυε την ανάγκη βελτιώσεων στους μηχανισμούς της περίθαλψης³²⁹.

Πρώτα από όλα όμως, οι προσφυγικοί σύλλογοι αξιοποίησαν τα διάφορα έντυπα, τοπικού ενδιαφέροντος ή ευρύτερης κυκλοφορίας, όπως η εφημερίδα «Μακεδονία», για την ενημέρωση και την επικοινωνία τους με τους ίδιους τους πρόσφυγες (Βλασίδης, 2009). Πλήθος καταχωρίσεων, ανακοινώσεων και ενημερωτικών δελτίων, πληροφορούσαν, σχεδόν σε καθημερινή βάση, τους πρόσφυγες για ζητήματα σχετικά με την ίδρυση³³⁰, την λειτουργία και τις δράσεις των συλλόγων: εκδήλωση ενδιαφέροντος για ίδρυση σωματείων προσφύγων με κριτήριο τις περιοχές προέλευσής τους (για παράδειγμα για τους πρόσφυγες που κατάγονταν από συγκεκριμένες περιοχές, όπως το Μελένικο, το Μοναστήρι, την Γευγελή, αλλά και ευρύτερης αντιπροσώπευσης, για τους Μικρασιάτες, τους Θρακιώτες ή τους Ποντίους πρόσφυγες), εκλογές για ανάδειξη διοικητικών συμβουλίων των συλλόγων, τακτικές ή έκτακτες συνελεύσεις των μελών, ψήφιση των καταστατικών λειτουργίας, απολογισμοί ετήσιας δράσης, οργάνωση κοινωνικών εκδηλώσεων (όπως τα παμπροσφυγικά μνημόσυνα), εκκλήσεις για οικονομική ενίσχυση, ωράριο λειτουργίας, ακόμη και ανακοινώσεις μετακόμισης των γραφείων των συλλόγων ή αναγγελίες θανάτων επιφανών προσφυγικών προσωπικοτήτων.

³²⁶ 2 Φεβρουαρίου 1920.

³²⁷ 17 Οκτωβρίου 1917.

³²⁸ 19 Απριλίου 1918.

³²⁹ 7 Μαΐου 1914.

³³⁰ 31 Ιουλίου 1921: «Οι συνοικισμοί προσφύγων Κιλκίς δήλωσαν με αντιπροσώπους ότι ίδρυσαν σωματείο, με σκοπό την διαφώτιση της διοίκησης για τα ζητήματά τους».

Ήδη από το 1914 οι προσφυγικοί σύλλογοι επιχειρούσαν να αναδείξουν, μέσω της έντονης παρουσίας τους στην δημόσια σφαίρα, το προσφυγικό ζήτημα και να διεκδικήσουν ουσιαστικές λύσεις στα ποικίλα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες (Σαλβάνου, 2018: 127, 139). Η στάση της εφημερίδας μάλιστα φαίνεται απόλυτα θετική απέναντι στους συλλόγους, αφού προέβαλλε με ευμενή τρόπο την δραστηριότητά τους, η οποία περιελάμβανε την οργάνωση εράνων, διανομή συσσιτίων³³¹, ηθική υποστήριξη προς τους πρόσφυγες των καταυλισμών με τακτικές επισκέψεις από μέλη τους σε αυτούς, οργάνωση θεατρικών παραστάσεων³³² και καταγγελίες για την κακή ποιότητα των τροφίμων που προσφέρονταν ή για τις καθυστερήσεις στην διανομή επιδομάτων. Κρίσιμη στάθηκε και η άμεση παρέμβαση υποστήριξης του Συλλόγου Θρακών στις Σέρρες προς τους είκοσι συλληφθέντες πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί σε μουσουλμανικά κτήματα της περιοχής και συνελήφθησαν από τις αρχές μετά από μηνύσεις των ιδιοκτητών. Η εξέλιξη αυτή καταθορύβησε, όπως αναφέρεται, την κυβέρνηση και οδήγησε τον Υπουργό Δικαιοσύνης να ζητήσει από τις τοπικές αρχές την απελευθέρωση των προσφύγων, όπως και έγινε άμεσα για τους δεκαπέντε από αυτούς³³³. Διαφορετικού είδους δημόσια παρέμβαση των προσφύγων ήταν η συμμετοχή τους σε τελετές και εορτασμούς, όπως, για παράδειγμα, στην πρώτη επέτειο για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, όπου οι ταλαιπωρημένοι από τις τουρκικές και βουλγαρικές θηριωδίες, όπως τονίζεται στο άρθρο της εφημερίδας, πρόσφυγες συμμετείχαν ολόθερμα στις δημόσιες εκδηλώσεις, παρόλο που δεν αναφέρεται με σαφήνεια εάν οι ίδιοι είχαν οργανωθεί σε συλλογικό επίπεδο ή εάν η συμμετοχή τους ήταν μία αυθόρμητη ατομική τους πρωτοβουλία³³⁴. Αντίστοιχη σημασία έχει η συμμετοχή του Θρακικού Συλλόγου στην τελετή υποδοχής και φιλοξενίας από την πόλη της Θεσσαλονίκης εκδρομέων μαθητριών του παρθεναγωγείου Βόλου, κατά την οποία ο Σύλλογος, μαζί με άλλους φορείς της πόλης (δημαρχία, εκκλησία), τόνισε το εθνικό δράμα των Θρακών και επιχείρησε να καταστήσει δυναμική την παρουσία του στον δημόσιο χώρο³³⁵.

Επίσης, τα συλλαλητήρια που οργανώνονταν από τους συλλόγους, ιδίως σε κρίσιμες περιόδους, δηλαδή όποτε λαμβάνονταν σημαντικές αποφάσεις για την τύχη των προσφυγικών πληθυσμών, όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο αλλά και στο διεθνές

³³¹ 3 Ιουνίου 1914.

³³² Π.χ. από τον Θρακικό σύλλογο: 17 Μαΐου 1914.

³³³ 1, 2 Ιουνίου 1914.

³³⁴ 27 Οκτωβρίου 1913.

³³⁵ 25 Μαΐου 1914.

πλαίσιο, παρουσιάζονταν εκτενώς από την εφημερίδα, ενδυναμώνοντας την φωνή των προσφύγων και υποστηρίζοντας τις δίκαιες, όπως συνολικά χαρακτηρίζονται, διεκδικήσεις τους για την εθνική τους αποκατάσταση και την παλιννόστησή τους. Ήδη από το 1915 ο Μικρασιατικός Σύλλογος στην Θεσσαλονίκη είχε οργανώσει συλλαλητήριο διαμαρτυρίας για τα δεινά που υφίστατο ο μικρασιατικός ελληνισμός³³⁶, ενώ η συγκρότηση το 1915 του Πανθρακικού συνεδρίου που θα ενδυνάμωνε την φωνή των ομογενών της Θράκης³³⁷ ή το 1916 του Παμπροσφυγικού συνεδρίου (το οποίο συνέπεσε μάλιστα με την ίδρυση της Ανώτατης Διευθύνσεως Περιθάλψεως: Υπουργείον Περιθάλψεως, 1920: 9), η αποστολή υπομνήματος από συλλόγους προς τον ‘μεγαλουργό κυβερνήτη’, όπως χαρακτηριζόταν, Βενιζέλο για την υποστήριξή του³³⁸ και οι εκκλήσεις για βοήθεια μέσω τηλεγραφημάτων και επιστολών προς τον βασιλιά από τους Κυδωνιάτες και τους Θράκες πρόσφυγες³³⁹, είναι χαρακτηριστικές κινήσεις που αναδεικνύουν την επιλογή της συλλογικής δράσης εκ μέρους των προσφύγων.

Από το 1918 ως το 1920 μάλιστα παρατηρείται αύξηση των δημοσιευμάτων που σχετίζονταν με την δράση των προσφυγικών συλλόγων, γεγονός που οφείλεται σε ποικίλους παράγοντες: ο αριθμός των προσφύγων της Μακεδονίας έχει αυξηθεί και οι σύλλογοι πολλαπλασιάζονται³⁴⁰, νέα κύματα προσφύγων καταφθάνουν, αυτή την φορά από περιοχές του Καυκάσου και της νότιας Ρωσίας, και διεκδικούν την άμεση αποκατάστασή τους³⁴¹, οι διεθνείς εξελίξεις με την νίκη της Αντάντ και της Ελλάδας στον Παγκόσμιο πόλεμο και η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι, ευνοούν την πραγματοποίηση του ονείρου της εθνικής αποκατάστασης και της παλιννόστησης για τους παλαιότερους πρόσφυγες. Έτσι, η δραστηριοποίηση των ποικίλων προσφυγικών συλλόγων σηματοδοτεί την άσκηση πίεσης προς όλους τους φορείς, για την εξεύρεση μόνιμων και βιώσιμων λύσεων στο βασικό τους πρόβλημα, το οποίο, ανάλογα με τον τόπο προέλευσης, ήταν η τελική επιστροφή στις πατρογονικές εστίες της βόρειας

³³⁶ 15, 17 Αυγούστου 1915.

³³⁷ 1, 7, 8, 9 και 10 Αυγούστου 1915.

³³⁸ 16, 27 Απριλίου 1914 και 12, 15, 30 Οκτωβρίου και 2 Νοεμβρίου 1916.

³³⁹ 16 Μαΐου 1914 και 4 Νοεμβρίου 1915.

³⁴⁰ Από τους λίγους συλλόγους που αναφέρονται στην εφημερίδα από το 1914-1916 (Μικρασιατικός σύλλογος, Θρακικός σύλλογος, Ηπειρωτικός σύλλογος, Καρτερία), το 1917 γίνεται αναφορά σε τέσσερις, το 1918 σε δεκατέσσερις, το 1919 σε δώδεκα, το 1920 σε δεκατέσσερις, το 1921 σε επτά και το 1922 σε πέντε, όλοι τους με δράση κυρίως στην Θεσσαλονίκη και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας αλλά και στην Θράκη (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ).

³⁴¹ Η πρώτη αναφορά σε οργανωμένη δράση των Καυκάσιων προσφύγων εντοπίστηκε το 1917 και στα επόμενα έτη οι αναφορές υπερπολλαπλασιάστηκαν.

Μακεδονίας, της Θράκης και της Μικράς Ασίας ή η αξιοπρεπής περίθαλψη και αποκατάσταση για τους Καυκάσιους και τους υπόλοιπους πρόσφυγες³⁴² (Ιωαννίδου, 2009: 296). Τα συλλαλητήρια του Θρακικού Συλλόγου το φθινόπωρο του 1918 και η κινητοποίηση για την ενημέρωση των συμμάχων σχετικά με τα αιτήματα των Θρακιωτών μέσω επιστολών και τηλεγραφημάτων που απευθύνονταν στους εκπροσώπους των ξένων δυνάμεων, ή μέσω επαφών με διεθνείς προσωπικότητες (Πισών, Γκυγιωμά), και η ολόθερμη υποστήριξη που τους παρέχει η εφημερίδα³⁴³, η οποία μάλιστα τόνιζε ότι, επειδή το κράτος είχε ήδη καθυστερήσει αρκετά στην ανάδειξη των εθνικών διεκδικήσεων, έπρεπε οι ίδιοι οι προσφυγικοί σύλλογοι να προπαγανδίσουν διεθνώς τα εθνικά δίκαια³⁴⁴, αποτελούν ενδείξεις του ενισχυμένου ρόλου που είχαν στην βόρεια Ελλάδα. Αυτό φαίνεται και από την καθημερινή κάλυψη του δημοψηφίσματος των Θρακών³⁴⁵, από την ανακούφιση που εξέφρασε η εφημερίδα για την διοργάνωση του Παμμικρασιατικού συνεδρίου τον Οκτώβριο του 1918³⁴⁶, ή από την διεκτραγώδηση των συνθηκών ζωής στους καταυλισμούς Καυκάσιων προσφύγων της Καλαμαριάς μετά από τις κατάλληλες ενέργειες για την δημοσιοποίησή τους από προσφυγικές ομάδες (οι οποίες μετεξελέχθηκαν στην Κεντρική Επιτροπή Καυκάσιων Προσφύγων) προκειμένου να διεκδικήσουν συλλογικά βελτίωση των όρων ζωής τους³⁴⁷ (Χεκίμογλου, 1996: 365-369 & Ιωαννίδου, 2009: 297).

Επιπλέον, η Κοινή των Αλύτρωτων Επιτροπεία, μία προσπάθεια ουσιαστικής συνένωσης όλων των προσφύγων και των αλύτρωτων Ελλήνων για την άρθρωση ενιαίας διεκδικητικής φωνής, με την δράση της (το 1918 λόγω χάρη διοργάνωσε συνέδριο στην Μασσαλία για την υποστήριξη του αιτήματος ίδρυσης αυτόνομης

³⁴² Π.χ. αιτήματα των Καυκάσιων για χορήγηση δανείων: 6 Απριλίου 1919 ή η δράση της σημαντικής *Επικούρου Επιτροπής των Καυκασίων* που προβάλλεται σε ποικίλα άρθρα το 1921. Επίσης, εντοπίστηκε πρόσκληση σε πρόσφυγες που είχαν μέλη της οικογένειάς τους στον στρατό, να προσέρχονται με τα βιβλιάρια προκειμένου να εγγραφούν στους καταλόγους απορίας: 10 Μαΐου 1918.

³⁴³ Στις 21 Νοεμβρίου 1917 η εφημερίδα παρότρυνε τον σύνδεσμο προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας να αναλάβει δράση, ενώ στις 15 Οκτωβρίου 1918 τόνισε ότι η δική της πρόταση για κινητοποιήσεις εκ μέρους των προσφυγικών συλλόγων και η υποστήριξη που τους προσέφερε είχε απτά αποτελέσματα.

³⁴⁴ 2 και 15 Οκτωβρίου 1918.

³⁴⁵ Για την εμπέδωση της αποδοχής των εθνικών διεκδικήσεων εκ μέρους της κοινής γνώμης: 16, 18 και 19 Σεπτεμβρίου 1919.

³⁴⁶ 12 Οκτωβρίου 1918.

³⁴⁷ 10 Μαρτίου, 3 και 12 Δεκεμβρίου 1920. Ενδιαφέρον επίσης έχει το δημοσίευμα της 11^{ης} Δεκεμβρίου 1920, σύμφωνα με το οποίο η Επιτροπή των Καυκάσιων προσφύγων υπέβαλε αίτημα στις αρχές για την παραχώρηση οικήματος που θα λειτουργούσε ως το γραφείο του συλλόγου.

ποντιακής δημοκρατίας³⁴⁸, απέστειλε εκπροσώπους της στην Αγγλία, την Γαλλία, τις Η.Π.Α, την Αίγυπτο και επιστολές διαμαρτυρίας προς τον αρχηγό του αγγλικού εργατικού κόμματος και τον βρετανό υφυπουργό εξωτερικών³⁴⁹, το 1919 οργάνωσε συλλαλητήρια σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και η Αθήνα, παρέστη μέσω του Εθνικού Συμβουλίου Αλύτρωτων στο συνέδριο ειρήνης του Παρισιού, έκανε επίσημες εκκλήσεις στους Λ. Τζορτζ, Ουίλσον και Κλεμανσώ³⁵⁰) διαδραμάτισε κύριο ρόλο στην προσπάθεια του ελληνικού κράτους να επιτύχει τα μέγιστα δυνατά οφέλη μετά το τέλος του πολέμου, οφέλη που μεταφράζονταν σε κατακύρωση στην Ελλάδα περιοχών από όπου προέρχονταν οι πρόσφυγες, όπως η Ανατολική Θράκη ή τα παράλια της Μικράς Ασίας (Πλουμίδης, 2016: 166 & Σαλβάνου, 2018: 130).

Παράλληλα, και οι κατά τόπους προσφυγικοί σύλλογοι επέδειξαν έντονη κινητικότητα στον τομέα της διεκδίκησης της παλιννόστησης, με την διοργάνωση συλλαλητηρίων των Ηπειρωτών, των Βορειομακεδόνων, των Μικρασιατών υπό το σύνθημα «*Ένωσις ή θάνατος*»³⁵¹, με την άσκηση πιέσεων, μετά από τις οποίες διατέθηκε έκτακτο υπαλληλικό προσωπικό για την επιτάχυνση των γραφειοκρατικών διαδικασιών³⁵², με διαβήματα προς τον ανώτατο στρατιωτικό διοικητή Παρασκευόπουλο για να τους επιτραπεί η επιβίβαση στα πλοία προκειμένου να επιστρέψουν στις εστίες τους³⁵³. Η δραστηριότητα αυτή συνεχίστηκε και το 1920 με τις ηχηρές διαμαρτυρίες των αλύτρωτων της Θράκης προς το συμβούλιο των Πρωθυπουργών για την διαφαινόμενη παραχώρηση της ευρύτερης περιοχής του Ορτακίου στην Βουλγαρία, ενώ στις αρχές του 1922, οπότε και διαφαινόταν η τελική διευθέτηση των συνοριακών γραμμών στην περιοχή της Θράκης, οι προσφυγικοί σύλλογοι των Θρακών καλούσαν σε παλλαϊκά συλλαλητήρια και διαμαρτυρίες, έκαναν διαβήματα στους προξένους και τους πρεσβευτές των συμμάχων και προετοιμάζαν την συγκρότηση Πανθρακικής συνέλευσης στην Ανδριανούπολη, προκειμένου να μην υπάρξει απώλεια «*ούτε μίας σπιθαμής θρακικού εδάφους*»³⁵⁴. Σημαντική έκταση στην εφημερίδα έλαβε και η απαίτηση των προσφύγων από τον πρωθυπουργό Γούναρη να

³⁴⁸ 28 Σεπτεμβρίου 1917.

³⁴⁹ 26 Φεβρουαρίου και 21 Μαΐου 1918.

³⁵⁰ 16 Απριλίου, 20 και 21 Οκτωβρίου 1919.

³⁵¹ 8 Μαρτίου 1919.

³⁵² 4 Ιουλίου 1919.

³⁵³ 7 Ιουλίου 1919.

³⁵⁴ Συνεχείς αναφορές στις 26, 27, 31 Ιανουαρίου, 6 και 7 Φεβρουαρίου 1922.

τους δώσει πειστικές απαντήσεις στα ερωτήματά τους για την πολιτική που θα ασκούσε απέναντι στην διαφαινόμενη αναθεώρηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις των ελληνοτουρκικών συνόρων και την συνεπακόλουθη απώλεια εδαφών στην Θράκη, και η μη ικανοποιητική, όπως τονίστηκε χαρακτηριστικά στο έντυπο, ανταπόκρισή του³⁵⁵ στο αίτημά τους (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013: 195). Η δημόσια παρουσία των συλλόγων στην κρίσιμη αυτή περίοδο συνεχίστηκε μάλιστα μέσω της διαμαρτυρίας των προσφυγικών συλλόγων Ορτακίοι και Αγαθουπόλεως για την σχεδιαζόμενη σε βάρος τους αδικία στις αποζημιώσεις της Συνθήκης του Νεϊγύ³⁵⁶ ή με την κυκλοφορία της *Μαύρης Βίβλου* από το Κεντρικό Συμβούλιο του Πόντου σε δίγλωσση έκδοση (αγγλικά και γαλλικά) προκειμένου να ενημερωθεί η διεθνής κοινή γνώμη για την τραγική κατάσταση των Ποντίων³⁵⁷. Ακόμη και λίγο πριν από την Μικρασιατική καταστροφή οι Πόντιοι επέμεναν να ζητούν βοήθεια από τον διεθνή παράγοντα, όπως φαίνεται από μία διαμαρτυρία προς τον Λ. Τζορτζ εκ μέρους του Ποντιακού συλλόγου Μακεδονίας στις 27 Ιουλίου 1922.

Αναφορικά με το πολιτικό προφίλ των προσφυγικών συλλόγων, φαίνεται από ποικίλες αναφορές στην εφημερίδα ότι υποστήριζαν, άμεσα ή έμμεσα, τους Φιλελεύθερους και τον Βενιζέλο προσωπικά³⁵⁸ (Πλουμίδης, 2016: 166). Η ταύτιση με την βενιζελική παράταξη μπορεί να ερμηνευτεί υπό το πρίσμα της υποστήριξης που ήδη από το 1913 παρείχε στους πρόσφυγες που κατέφθαναν στην Μακεδονία ο Βενιζέλος και της πολιτικής του επιλογής να τους αξιοποιήσει για τον εξελληνισμό των Νέων Χωρών (με την παραχώρηση γης και οικιών) στην κρίσιμη περίοδο μετά την λήξη των βαλκανικών πολέμων και την έναρξη του παγκόσμιου πολέμου. Παράλληλα, η αδιάφορη έως αρνητική στάση των αντιβενιζελικών δυνάμεων απέναντι στους πρόσφυγες, ιδίως μετά το 1915, οπότε και ξεκινά ο Εθνικός Διχασμός, λόγω της θεωρούμενης ταύτισής τους με τον Βενιζέλο και εξαιτίας των ρωγμών που προξενούσαν στο αφήγημα της ελληνικής ουδετερότητας κατά τον Μεγάλο πόλεμο, ουσιαστικά έσπρωξε στην «αγκαλιά» του Βενιζέλου το σύνολο σχεδόν των προσφυγικών ομάδων, διαμορφώνοντας μία ιδιαίτερη σχέση μεταξύ τους που θα διατηρούνταν έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Έτσι, οι συχνές ανακοινώσεις ευχαριστηρίων προς τον ίδιο τον Βενιζέλο και την κυβέρνησή του για την συστηματική

³⁵⁵ 3 και 21 Φεβρουαρίου 1922.

³⁵⁶ 13 Μαρτίου 1922.

³⁵⁷ 12 Φεβρουαρίου 1922.

³⁵⁸ 18 Σεπτεμβρίου 1916.

αντιμετώπιση των προσφυγικών προβλημάτων, η δημόσια έκφραση ευγνωμοσύνης προς το πρόσωπό του, ο φιλελεύθερος προσανατολισμός³⁵⁹ των συλλόγων, η φιλοβενιζελική στάση πολλών συλλόγων που εξέδωσαν επίσημες ανακοινώσεις αποκήρυξης των στασιαστικών κινήματων της Λαμίας και των Θηβών³⁶⁰, τα οποία κρίθηκε ότι στρέφονταν ευθέως εναντίον της κυβέρνησης Βενιζέλου (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013: 180-181 & Πλουμίδης, 2016: 166), ακόμη και η χρησιμοποίηση των γραφείων των Φιλελευθέρων για την συνεδρίαση ενός νέου συλλόγου³⁶¹, στηρίζουν την άποψη ότι προσφυγικοί σύλλογοι, όπως ο Μικρασιατικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης που είχε την ευχέρεια να αποστέλλει προσωπικά τηλεγραφήματα στον Βενιζέλο, αντικατόπτριζαν την πολιτική συμπόρευση των προσφύγων μαζί του (Πλουμίδης, 2016: 167, 171). Εξάλλου, αυτοί συγκαταλέγονταν στους πρώτους Έλληνες που σχεδόν ταυτόχρονα με την έκρηξη του κινήματος της Εθνικής Άμυνας στην Θεσσαλονίκη το 1916 προσχώρησαν εθελοντικά στον στρατό του, δηλώνοντας την πίστη τους στο πολιτικό όραμα του Βενιζέλου και, παράλληλα, περνώντας στην συλλογική συνείδηση ως ο κομματικός του στρατός (Πλουμίδης, 2016: 164). Επιπρόσθετα, με βάση αναφορές ήδη του 1914 και 1915 οι πρόσφυγες ζητούσαν επίμονα την στρατολόγησή τους στις τάξεις του ελληνικού στρατού προκειμένου να πολεμήσουν για την απελευθέρωση των πατρίδων τους, κάτι που τους υποσχόταν η φιλοανταντική πολιτική του Βενιζέλου κι όχι η ουδετερόφιλη τακτική της αντιβενιζελικής παράταξης (Σβολόπουλος, 2009: 15-16).

Ακριβώς για τον λόγο αυτό, ότι, δηλαδή, ο πόλεμος σήμαινε εκδίκηση και επιστροφή στις πατρίδες, τα προσφυγικά σωματεία στράφηκαν προς τον Βενιζέλο και άσκησαν μεγάλες πιέσεις προς την κατεύθυνση της υιοθέτησης μίας αλτρωτικής πολιτικής εκ μέρους της Ελλάδας. Η υιοθέτηση αυτής της πολιτικής από τον Βενιζέλο άρχισε να γίνεται αντιληπτή προς τα τέλη του 1914, όταν ο πόλεμος είχε ξεσπάσει και φαινόταν ότι ο ελληνισμός της Θράκης, της Μικράς Ασίας και του Πόντου δεν θα είχε ελπίδες να επιβιώσει λόγω των διώξεων που υφίστατο από την τουρκική εξουσία. Τα προσφυγικά σωματεία λοιπόν κατά την διάρκεια του πολέμου – και πολύ περισσότερο

³⁵⁹ 2 Φεβρουαρίου 1920.

³⁶⁰ 31 Ιανουαρίου 1918. Πρόκειται για «προδοτική» στάση του 2^{ου} Πεζικού Συντάγματος της Λαμίας που σημειώθηκε τον Ιανουάριο του 1918 και που συνοδεύτηκε από αντίστοιχη κίνηση στην Θήβα. Κατεστάλησαν από το Σύνταγμα των Κρητών (Πλουμίδης, 2016: 188). Μετά από τα αντιυπειθαρχικά αυτά γεγονότα, τα οποία ευθέως στρέφονταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, εναντίον του Βενιζέλου, οι προσφυγικοί σύλλογοι διατράνωναν την πίστη και την αδιαπραγμάτευτη αφοσίωση στο πρόσωπο του Βενιζέλου.

³⁶¹ 14 Νοεμβρίου 1916.

μετά το τέλος του – οραματιζόμενα την παλιννόστηση στις πατρίδες, στήριξαν τον Βενιζέλο, ταυτίστηκαν πολιτικά με αυτόν και ουσιαστικά ενεπλάκησαν στο εμφυλιοπολεμικό κλίμα του Διχασμού ως ένας σημαντικός παράγοντας που διαμόρφωνε τις λεπτές ισορροπίες. Οι διώξεις που υπέστησαν, για παράδειγμα, Μικρασιάτες πρόσφυγες από το κράτος των Αθηνών το 1916 και η μετακίνησή τους στην Θεσσαλονίκη, όπου μάλιστα έγιναν δεκτοί ως πρόσφυγες (Κατσάπης, 2011: 130), αποδεικνύουν την απόλυτη (τουλάχιστον στην αίσθηση της κοινής γνώμης) σύμπλευση της μοίρας τους με το πολιτικό όραμα του Βενιζέλου. Επομένως, η δραστηριότητα των μικρασιατικών προσφυγικών συλλόγων, όπως η Ανατολή και η Καρτερία μετά το 1918, με τις συνεχείς ανακοινώσεις στον Τύπο για τις διαδικασίες της παλιννόστησης, με την ανάληψη μέρους των γραφειοκρατικών διαδικασιών για τον σκοπό αυτό, ουσιαστικά όμως με την υπενθύμιση στους πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην Μακεδονία του εθνικού ονείρου της επιστροφής στις πατρίδες τους μέσω συλλαλητηρίων και άλλων εκδηλώσεων, εντάσσεται στο πλαίσιο της κεντρικής πολιτικής γραμμής που χάραξε ο Βενιζέλος για την εμπέδωση της διαταραγμένης ελληνικής παρουσίας στις επίμαχες περιοχές της Μικράς Ασίας και της Θράκης, ακριβώς κατά την περίοδο που καθορίζονταν σε διεθνές επίπεδο οι νέες συνοριακές γραμμές και οι σφαίρες επιρροής (Πλουμίδης, 2016: 139, 172). Στο πλαίσιο αυτό, η επικοινωνία του Βενιζέλου με τον Θρακικό Σύλλογο μέσω της δημόσιας έκφρασης των συγχαρητηρίων του για την φιλοπατρία που είχε επιδείξει στις δύσκολες για τον ελληνισμό στιγμές³⁶², μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία ακόμη απόδειξη του ισχυρού δεσμού που συνέδεε τους πρόσφυγες με τον ίδιο τον Βενιζέλο. Έτσι, και η έκκληση που απηύθυνε ο Μικρασιατικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης μέσω της εφημερίδας σε όσους πρόσφυγες δεν είχαν παλιννοστήσει ακόμη να το πράξουν άμεσα, τονίζοντας μάλιστα τις ευνοϊκές συνθήκες για μία τέτοια επιλογή και την υπόσχεση για χορήγηση δανείων εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης³⁶³, δεν μπορεί παρά να εντάσσεται σε μία ευρύτερη στρατηγική για την ενδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας, στρατηγική που χάραχθηκε από τον Βενιζέλο.

Παράλληλα, ένα χαρακτηριστικό άρθρο της 28^{ης} Ιουλίου 1920 αναδείκνυε την πολιτική λειτουργία των προσφυγικών συλλόγων, τονίζοντας την αναγκαιότητα αλλαγής του ρόλου και της αποστολής τους: σύμφωνα με εγκύκλιο που εξέδωσε η εν

³⁶² 4 Φεβρουαρίου 1918.

³⁶³ 4 Ιουνίου 1920.

Αθήναις Κεντρική Επιτροπή των Αλύτρωτων και που απευθυνόταν στους κατά τόπους προσφυγικούς συλλόγους, αυτοί προτεινόταν, από καθαρά φιλανθρωπικοί και αλληλοβοηθητικοί θεσμοί, να μετατραπούν σε πολιτικές οργανώσεις, δεδομένου ότι στην Ελλάδα παρέμεναν χιλιάδες αλύτρωτοι που είχαν αποκτήσει ή θα αποκτούσαν την ελληνική ιθαγένεια. Έτσι, η τήρηση ενιαίας πολιτικής γραμμής, προφανέστατα ευθυγραμμισμένης με τον βενιζελισμό, έγινε άμεση προτεραιότητα των Θρακικών και Μικρασιατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης που είχαν ήδη από το 1918 αναλάβει την έκδοση πιστοποιητικών και εκλογικών βιβλιαρίων για τα μέλη τους, είχαν, με άλλα λόγια, αναλάβει ενεργό θεσμικό ρόλο στην πολιτική ζωή. Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί να ερμηνευτεί η ταύτιση και των Καυκάσιων προσφύγων με τον Βενιζέλο και η εχθρική στάση κρατικών φορέων απέναντί τους όταν πλέον αυτός δεν κυβερνούσε. Σύμφωνα με καταγγελία του συλλόγου Καυκάσιων που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα στις 8 Ιανουαρίου 1921, οι Τούρκοι εξανάγκαζαν σε έξωση από διαφιλονικούμενες ιδιοκτησίες τους πρόσφυγες λέγοντάς τους χαρακτηριστικά *«να πάτε να βρήτε εκείνον που σας έφερε, εδώ δεν έχετε καμιάν θέσιν»*, ενώ οι αρμόδιοι υπάλληλοι δεν αντιδρούσαν στην συμπεριφορά αυτή, ταυτιζόμενοι προφανέστατα με την αντίληψη ότι ο Βενιζέλος ήταν ο υπεύθυνος για την έλευση των χιλιάδων προσφύγων από τον Καύκασο μετά το 1918-1919 και αυτόν υποστήριζαν οι ίδιοι.

Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ερμηνευτεί η κεντρική παρουσίαση από την εφημερίδα της είδησης για την συγκρότηση μίας νέας επιτροπής Αλύτρωτων που τελούσε υπό την αιγίδα του νέου Οικουμενικού Πατριάρχη Μελέτιου, γνωστού για τον φιλοβενιζελικό προσανατολισμό του (Νανάκης, 2008), η οποία θα απαρτιζόταν από επιφανείς προσωπικότητες, πολιτικούς και διπλωμάτες, και θα είχε σκοπό την ενίσχυση της αδύναμης, όπως χαρακτηρίζεται, φωνής του ελληνισμού στο διεθνές διπλωματικό πεδίο το 1922. Η λεπτομέρεια της είδησης που έχει ιδιαίτερη ιστορική βαρύτητα είναι η πλήρης ανυπαρξία αντιπροσώπευσης στην επιτροπή αυτή της ελληνικής αντιβενιζελικής κυβέρνησης της εποχής³⁶⁴. Το προφανές πολιτικό στίγμα που αφήνει η εφημερίδα να διαφανεί είναι ότι οι ευθύνες της ελληνικής κυβέρνησης για την επιδεικνυόμενη αδράνεια απέναντι στο κρίσιμο και ρευστό ακόμη εθνικό ζήτημα της ελληνικής παρουσίας στην Μικρά Ασία είναι μεγάλες, σε σύγκριση μάλιστα με την υπευθυνότητα της βενιζελικής παράταξης.

³⁶⁴ 3 Φεβρουαρίου 1922.

Ένα ακόμη σοβαρό ζήτημα που σχετίζεται έμμεσα με το φιλοβενιζελικό προφίλ των προσφυγικών συλλόγων είναι η στάση που επιδείκνυαν απέναντι στα συμμαχικά πολεμικά επιτελεία που είχαν εγκατασταθεί στην Μακεδονία κατά το διάστημα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και γενικότερα απέναντι στους ξένους συμμάχους, Άγγλους και Γάλλους. Η εφημερίδα περιελάμβανε τακτικά ανακοινώσεις ευχαριστηρίων εκ μέρους των προσφυγικών συλλόγων της Μακεδονίας και της Θράκης προς τους ξένους συμμάχους και προσωπικά προς τον Γάλλο διοικητή Σαράιγ για το έργο ενίσχυσης και στήριξης των προσφυγικών πληθυσμών που, εξαιτίας του πολέμου με την Βουλγαρία, είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους στην Ανατολική και Δυτική Θράκη ή την Ανατολική Μακεδονία. Ήδη από το 1916, κρίσιμη χρονιά για τις εξελίξεις στην προαναφερθείσες περιοχές, η συμπίεση των προσφυγικών συλλόγων με τους συμμάχους είναι δεδομένη, γεγονός που προφανέστατα εξηγείται λόγω της συνεργασίας της επαναστατικής κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας με αυτούς. Σε αυτό το κλίμα, η δήλωση των προσφύγων της Φώκαιας υπέρ των Γάλλων³⁶⁵, η απάντηση του Γάλλου Πισών στα αιτήματα της Επιτροπής των Αλύτρωτων με την έκφραση της ειλικρινούς συμπάθειας των Γάλλων για τους Έλληνες³⁶⁶, ο θαυμασμός που εξέφρασε ο Γάλλος αρχιστράτηγος Γκυγιωμά για το σθένος των Ελλήνων³⁶⁷ και, αντίστοιχα, η πρόσκληση σε ανοικτή συγκέντρωση στην Θεσσαλονίκη από τον Θρακικό Σύλλογο σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προς την Γαλλία με την ευκαιρία της εθνικής εορτής των Γάλλων και οι δημόσιες ευχαριστίες του αρχιστρατήγου Ανατολής Ντ' Επραί γι' αυτό³⁶⁸, είναι ενδεικτικά στοιχεία της σχέσης αλληλεξάρτησης που αναπτύχθηκε όχι μόνο μεταξύ των προσφυγικών συλλόγων με τους ξένους συμμάχους, αλλά, κυρίως, με τον Βενιζέλο, αφού αυτός και η πολιτική του συνέδεσαν ουσιαστικά τις τύχες του αλύτρωτου ελληνισμού με τις δυνάμεις της Αντάντ.

Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι η απόλυτη ταύτιση των προσφύγων με τους Φιλελευθέρους, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, αφορά κυρίως τους Μικρασιάτες και τους Θρακιώτες ομογενείς και σε πολύ μικρότερο βαθμό τους Βορειομακεδόνες, οι οποίοι συγκροτούσαν μία περιορισμένη, σε σχέση με τους υπόλοιπους, ομάδα προσφύγων³⁶⁹, προερχόμενων από τις περιοχές της Βόρειας Μακεδονίας που αποδόθηκαν στην Σερβία (Μοναστήρι, Γευγελή, Στρωμνίτσα) και είχαν εγκατασταθεί

³⁶⁵ 18 Μαρτίου 1916.

³⁶⁶ 16 Ιανουαρίου 1918.

³⁶⁷ 17 Ιανουαρίου 1918.

³⁶⁸ 24 Ιουλίου 1918.

³⁶⁹ Οι εκτιμήσεις κάνουν λόγο για 10.000 άτομα συνολικά (Χασιώτης, 2004: 216).

κυρίως σε αστικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη, μετά τους Βαλκανικούς και κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (Mazower, 2006: 352 & Βλασίδης, 2009: 148 & Ριζάς, 2015: 19). Οι πρόσφυγες αυτοί συγκρότησαν τους δραστήριους συλλόγους *Καρτερία* (Μοναστηριώτες), *Ειδομένη* (Γευγελιώτες), *Τιβεριούπολις* (Στρωμνιτσιώτες), με βασικό σκοπό την διεκδίκηση της επιστροφής στους τόπους καταγωγής τους, κάτι όμως που ερχόταν σε αντίθεση με την βενιζελική πολιτική συμμαχίας με την Σερβία. Η πολιτική μη διατάραξης των σχέσεων με τους Σέρβους στην κρίσιμη περίοδο του πολέμου - άρα και της μη διεκδίκησης των επίμαχων βορειομακεδονικών περιοχών από μέρους της Ελλάδας - και η προσήλωση όλων των διπλωματικών ενεργειών στην διεκδίκηση της Μικράς Ασίας και της Θράκης, απογοήτευσε τους συγκεκριμένους πρόσφυγες και τους έστρεψε προς την αντιβενιζελική παράταξη (Χασιώτης, 2004: 213-226). Η φιλοβασιλική στάση της *Καρτερίας*, λόγου χάρη, εν μέσω Εθνικού Διχασμού ή μετά την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου το 1917 και την επάνοδό του το 1920, όχι χωρίς εσωτερικές διαφωνίες και έριδες, αποτελούσε κοινό μυστικό, κάτι που, ωστόσο, δεν αποτυπώθηκε στις σελίδες της εφημερίδας, η οποία δημοσίευε κατά κύριο λόγο τις καταχωρίσεις και ανακοινώσεις για ανάδειξη συμβουλίων, για σύγκληση συνελεύσεων αυτών των συγκεκριμένων συλλόγων, ή την σύσταση για κατάθεση αίτησης απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας το 1920, χωρίς να χρωματίζει πολιτικά τις δράσεις τους.

Με βάση τα ερευνητικά δεδομένα, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί εχθρική ή ψυχρή στάση της φιλοβενιζελικής εφημερίδας προς τους συλλόγους αυτούς, αφού, για παράδειγμα, τονίστηκε με ολοσέλιδη αναφορά η συμμετοχή των Βορειομακεδόνων στο παμπροσφυγικό συλλαλητήριο του Μαρτίου 1919³⁷⁰ ή προβλήθηκαν με κεντρικό δημοσίευμα τα παράπονα που εξέφρασαν οι Μελενικιώτες για την γραφειοκρατία που καθυστέρουσε την απόδοση σε αυτούς των αδέσποτων γαιών που διεκδικούσαν³⁷¹. Εξάλλου, σχολιάστηκε ως αποτέλεσμα προπαγάνδας των «γερμανόπληκτων εφημερίδων» η είδηση περί δήθεν καταπιέσεων των ομογενών του Μοναστηρίου από τους Σέρβους και της έλλειψης προστασίας από την ελληνική κυβέρνηση³⁷². Επίσης, κεντρικό παρεμβατικό άρθρο της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1916, καλούσε τους πρόσφυγες του Μοναστηρίου να μην επιχειρήσουν να παλιννοστήσουν στο βουλγαροκρατούμενο Μοναστήρι, όπως τους παρότρυναν, όπως φαίνεται, κυβερνητικοί κύκλοι, διότι μία

³⁷⁰ 8 Μαρτίου 1919.

³⁷¹ 23 Νοεμβρίου 1914.

³⁷² 28 Οκτωβρίου 1915.

τέτοια επιλογή θα τους οδηγούσε στον αφανισμό εν μέσω πολέμου, και ασκούσε μάλιστα δριμεία κριτική, με βαρείς χαρακτηρισμούς στην αντιβενιζελική κυβέρνηση που επιχειρούσε να εκμεταλλευτεί την νοσταλγία των Ελλήνων του Μοναστηρίου για τον τόπο τους προκειμένου να εξυπηρετήσει καθαρά μικροπολιτικούς σκοπούς. Η εφημερίδα, με άλλα λόγια, επιχειρούσε να κρατήσει μία στάση υπεράσπισης των Βορειομακεδόνων προσφύγων και ανάδειξης της ανεύθυνης και αντεθνικής πολιτικής των αντιβενιζελικών σχετικά με το θέμα τους.

Πιθανότερο είναι η εφημερίδα να επέλεγε να μην παρουσιάζει την δράση των συλλόγων αυτών, μόνο όταν παρέκαμπταν με τις δημόσιες παρεμβάσεις τους την επίσημη κρατική πολιτική. Έτσι μπορεί να ερμηνευτεί η έλλειψη αναφορών στα υπομνήματα διαμαρτυρίας που απέστειλαν το 1918 οι εκπρόσωποι της *Ειδομένης* προς την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και την κυβέρνηση, ή στο υπόμνημα προς τον Γάλλο διοικητή ντ' Εσπερέ το 1919, το οποίο μάλιστα προκάλεσε την έντονη δυσφορία της ελληνικής κυβέρνησης για τις επιθετικές αναφορές του στην Σερβία, ή, ακόμη, και στα προσκόμματα που τέθηκαν στην αποστολή αντιπροσωπείας της *Καρτερίας* στην Συνδιάσκεψη της Ειρήνης το 1919 (Χασιώτης, 2004: 227-228), ενώ, αντίθετα, το ίδιο χρονικό διάστημα, τονίζονταν μέσω της ειδησεογραφίας ή μέσω ευμενών σχολίων η αντίστοιχη δραστηριότητα του *Μικρασιατικού Συλλόγου* και άλλων σωματείων ή ιδιωτικών φορέων. Φαίνεται επομένως ότι η εφημερίδα δεν επιχείρησε να εμπλέξει την ευαίσθητη αυτή προσφυγική ομάδα και τους συλλόγους της στην σφοδρή πολιτική σύγκρουση της περιόδου 1914-1922. Έτσι, για παράδειγμα, η δημοσίευση της ανακοίνωσης της *Καρτερίας* που καλούσε όλους τους συμπατριώτες Μοναστηριώτες να υποδείξουν επισήμως θύματα του Μακεδονικού αγώνα και τους συγγενείς τους προκειμένου να ενισχυθούν οικονομικά³⁷³, θα περιόρισε κάθε υπόνοια αμοιβαίας καχυποψίας.

Πέρα από όλα αυτά, η εφημερίδα επιχειρούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα, από το 1917 έως το 1919, να ενισχύσει το αίτημα των προσφυγικών συλλόγων για την αντιπροσώπευση των προσφύγων στο δημοτικό συμβούλιο της Θεσσαλονίκης. Όπως πληροφορούμαστε από δημοσίευμα της 19^{ης} Οκτωβρίου 1917, η ψηφισμένη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου για εκπροσώπηση του προσφυγικού κόσμου σε αυτό με τρία μέλη παρέμενε ανεκτέλεστη, κάτι που συνεχίστηκε και το 1918 και το 1919, οπότε και η εφημερίδα άσκησε ιδιαίτερη πίεση, τονίζοντας ότι ο Πολιτικός Προσφυγικός

³⁷³ 3 Σεπτεμβρίου 1921.

Σύλλογος επιβαλλόταν επιτέλους να διεκδικήσει δυναμικά την εκπροσώπηση των προσφύγων στο δημοτικό συμβούλιο, ζητώντας εξηγήσεις από την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας για την παρατηρούμενη καθυστέρηση και προτρέποντας σε συλλαλητήρια διαμαρτυρίας για την αντιμετώπιση των προσφύγων από το κράτος ως «*ραγιαδάων*»³⁷⁴.

Επιπλέον, μέσα από τις σχολιογραφικές κυρίως στήλες της εφημερίδας τονίστηκαν οι διαμαρτυρίες των προσφυγικών συλλόγων για την ανθελληνική και αντιπροφυγική στάση που τηρούσε μερίδα του αντιβενιζελικού και φιλοϊσραηλτικού Τύπου της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας. Το 1914 και το 1915 συγκεκριμένα είχαν κάνει την εμφάνισή τους απαξιωτικές, όπως αξιολογούνται από την «*Μακεδονία*», αναφορές στους πρόσφυγες και την εθνική τους συνείδηση από τα έντυπα «*Φως*», «*Νουβώ Σιεκλ*», «*Γενή Ασρ*», γεγονός που προκάλεσε την αμέριστη στήριξη της «*Μακεδονίας*» σε αυτούς, υποδεικνύοντας έμμεσα την ενδεχόμενη πολιτική σκοπιμότητα των αντιβενιζελικών δυνάμεων που κρύβονταν πίσω από τα συγκεκριμένα έντυπα³⁷⁵.

Το ενδιαφέρον της εφημερίδας για την δραστηριότητα των προσφυγικών συλλόγων αποδεικνύεται και από την παρουσίαση της έντονης διαμαρτυρίας του συνδέσμου προσφύγων νομού Δράμας προς το διεθνές συνέδριο των σοσιαλιστών στην Στοκχόλμη εξαιτίας της υιοθέτησης από μέρους του των βουλγαρικών αιτημάτων και διεκδικήσεων στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας. Στο αυστηρό τηλεγράφημα που αναδημοσιεύτηκε στο φύλλο της εφημερίδας της 23^{ης} Ιανουαρίου 1918, ο σύνδεσμος προσφύγων, μιλώντας εξ ονόματος 50.000 προσφύγων της Ανατολικής Μακεδονίας, διαμαρτυρήθηκε για την διαστρέβλωση των πληθυσμιακών ισορροπιών της περιοχής από μέρους της βουλγαρικής αντιπροσωπείας και την αποδοχή από το συνέδριο των στοιχείων αυτών, τονίζοντας ότι αντίκειται πλήρως στις αρχές της αυτοδιάθεσης των λαών αλλά και στην σοσιαλιστική ιδεολογία αυτή η κατάφωρη αδικία σε βάρος του ελληνικού λαού της Δράμας. Την επόμενη ημέρα μάλιστα δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας αντίστοιχη αυστηρή διαμαρτυρία των αντιπροσώπων των εργατικών τάξεων του νομού Δράμας³⁷⁶. Η συγκεκριμένη χρονική περίοδος ήταν εξαιρετικά κρίσιμη για το μέλλον της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της Θράκης, αφού ο πόλεμος βρισκόταν στην κορύφωσή του, και οι αντιμαχόμενες πλευρές προετοίμαζαν με κάθε μέσο τις εδαφικές

³⁷⁴ 5, 6 Ιανουαρίου 1919.

³⁷⁵ 8, 17, 28 Ιουνίου, 19 Αυγούστου 1914 και 26 Αυγούστου 1915.

³⁷⁶ 24 Ιανουαρίου 1918.

διεκδικήσεις τους, κάτι που είχε γίνει αντιληπτό και από τους πρόσφυγες, οι οποίοι ένωναν με διάφορους τρόπους τις φωνές τους.

Εξάλλου η εφημερίδα διέθετε βήμα έκφρασης στους πρόσφυγες ακόμη και για τοπικού ενδιαφέροντος ζητήματα, όπως έγινε, για παράδειγμα, με την είδηση ότι επιτροπή που εκπροσωπούσε 850 προσφυγικές οικογένειες του χωριού Σχολάριο στην Ανατολική Θράκη παρακάλεσε τον γενικό διευθυντή Περιθάλψεως Νεγρεπόντη να φροντίσει να εγκατασταθούν όλοι μαζί σε κάποια πρόσφορη περιοχή του Κιλκίς για δύο λόγους: συνδέονταν όλοι σχεδόν με συγγενικούς δεσμούς και ήταν όλοι τους κτηνοτρόφοι³⁷⁷, πρόταση που η εφημερίδα σχολίασε ευμενώς. Ακόμη, η θερμή παράκληση των Θρακών για απαλλαγή από τον φόρο επιτηδεύματος των ολιγάριθμων πρόσφυγων που είχαν βρει εργασία σχολιάστηκε ως δίκαιη³⁷⁸. Επίσης, η θετική στάση του εντύπου απέναντι στους πρόσφυγες φαίνεται και με την δημοσίευση της επιστολής διαμαρτυρίας της επιτροπής συνεταιρισμού Σαρατσίου και Λαγκαδά για την απόφαση επιστράτευσης του γενικού επόπτη της γεωργικής εταιρείας Μ. Παπαδόπουλου, που στέρησε από τον γεωργικό και προσφυγικό κόσμο της περιοχής των υπηρεσιών ενός προσώπου, το οποίο, όπως τονίστηκε στην επιστολή, είχε παραγάγει τεράστιο έργο για την βελτίωση της θέσης των προσφύγων και την γρήγορη εγκατάστασή τους σε γαίες³⁷⁹. Όπως φαίνεται, η εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο, μετά από την απόφαση Βενιζέλου, και η συνεπακόλουθη επιστράτευση, στέρησε υποχρεωτικά τον κρατικό μηχανισμό από στελέχη που παρήγαγαν έργο για την αποκατάσταση των προσφύγων, ενώ το αίτημά τους για απαλλαγή του συγκεκριμένου υπαλλήλου από την στρατιωτική υπηρεσία, όσο παράλογο και ανεδάφικό κι αν ακουγόταν σε καιρό πολέμου, σίγουρα έκρυβε την αγωνία και την ανησυχία των προσφύγων της περιοχής για το μέλλον τους, ακόμη και τον υπαινιγμό ότι σπάνιζαν οι υπάλληλοι που έμπρακτα, και όχι λόγω γραφειοκρατικής υποχρέωσης, ενίσχυναν τον προσφυγικό κόσμο.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικό με την ελληνική πολεμική εμπλοκή και τις επιπτώσεις της στους προσφυγικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας συνιστά η δημοσίευση από την εφημερίδα του αιτήματος του προσφυγικού σωματείου περιοχής Καρασουλίου προς την Επιτροπή Περιθάλψεως για την αναγκαιότητα μετεγκατάστασής τους σε άλλο γεωγραφικό διαμέρισμα της Δυτικής Μακεδονίας, διότι εκεί όπου βρίσκονταν κινδύνευαν από τις πτήσεις των αντίπαλων γερμανικών

³⁷⁷ 15 Μαΐου 1914.

³⁷⁸ 27 Νοεμβρίου 1914.

³⁷⁹ 2 Δεκεμβρίου 1917.

αεροπλάνων³⁸⁰. Το αίτημα συνδέεται φυσικά με τις αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών από την εμπόλεμη ζώνη, οι οποίες εξακολουθούσαν να πραγματοποιούνται και το 1918 με κυβερνητική εντολή³⁸¹.

Παράλληλα, η ενεργή παρουσία του Θρακικού Συλλόγου αποδεικνύεται από την γνωστοποίηση εκ μέρους του σε όλους τους ενδιαφερόμενους Θράκες ότι, μετά από συνεννόηση με το Γραφείο Εργασίας, οι εθελοντές που επιθυμούσαν να εργαστούν στην σιδηροδρομική γραμμή Γιδά - Παπουλίου, μπορούσαν να προσέρχονται στα γραφεία του συλλόγου που θα φρόντιζε για τη μετάβαση τους στον χώρο εργασίας³⁸². Εξάλλου, η δημοσίευση της είδησης για την εγκύκλιο του Υπουργείου Οικονομικών που ζητούσε από τους κατά τόπους νομάρχες τον ακριβή αριθμό των συλλόγων και σωματείων και την άσκηση ελέγχου στους οικονομικούς τους πόρους³⁸³, αποκαλύπτει ότι η λειτουργία συλλόγων, σωματείων ή ομίλων, όχι αποκλειστικά προσφυγικού ενδιαφέροντος βέβαια, αποτελούσε μία υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα και κινητοποιούσε μάλιστα το ενδιαφέρον των αρχών για την οικονομική τους κατάσταση. Σχετική με την οικονομική διαχείριση των συλλόγων ήταν και η υπουργική εγκύκλιος που ζητούσε την δωρεάν χορήγηση πιστοποιητικών στα μέλη τους³⁸⁴.

Βέβαια δεν έλειψαν οι αναφορές σε αστοχίες και προβλήματα στην δράση των προσφυγικών συλλόγων και η επικριτική στάση της εφημερίδας γι' αυτά καταδεικνύει τον παρεμβατικό ρόλο που επιθυμούσε να έχει στο δημόσιο λόγο. Στις 14 και 15 Δεκεμβρίου 1914 δημοσιεύτηκε η είδηση ότι εξακολουθούσε να παρατηρείται στην Καβάλα το φαινόμενο ομογενείς πρόσφυγες να παρουσιάζουν στις τοπικές αρχές («ξεφουρνίζουν») τα διαβατήρια της ξένης (οθωμανικής) ιθαγένειας προκειμένου να αποφεύγουν τις υποχρεώσεις τους (στρατολογικές και άλλες), κάτι που η εφημερίδα αξιολόγησε ως ιδιαίτερα αρνητικό για τους ίδιους και, δημοσιοποιώντας το γεγονός, πέτυχε την επίλυση του ζητήματος με επίσημη ανακοίνωση των αρχών. Επιπλέον, οι διαφανόμενες εσωτερικές συγκρούσεις στον Θρακικό Σύλλογο και η λυπηρή, όπως χαρακτηρίστηκε, αλληλοδυσφήμιση μεταξύ των μελών του³⁸⁵, οι υπαινιγμοί για εσωτερικούς ανταγωνισμούς στον Μικρασιατικό Σύλλογο με αφορμή το αίτημα για σύγκληση συνέλευσης εκτός ημερήσιας διάταξης από κάποια συγκεκριμένα μέλη του

³⁸⁰ 29 Απριλίου 1916.

³⁸¹ 6 Μαΐου 1918.

³⁸² 10 Απριλίου 1914.

³⁸³ 9 Ιουλίου 1919.

³⁸⁴ 29 Ιουλίου 1920.

³⁸⁵ 24, 29 Οκτωβρίου και 6 Νοεμβρίου 1914.

συλλόγου και την απόρριψή του³⁸⁶ καθώς και η φημολογούμενη άρνηση του Μικρασιατικού Συλλόγου στην επιστράτευση των προσφύγων, αποτέλεσαν θέματα που τονίστηκαν με ιδιαίτερη αυστηρότητα από την εφημερίδα. Κυρίως το ζήτημα της στρατολόγησης των προσφύγων κατά το 1915 κινητοποίησε τον κρατικό μηχανισμό και τους συλλόγους, καθώς μόνο με την συνεργασία τους θα μπορούσαν να καταρτιστούν οι στρατολογικοί κατάλογοι. Όμως οι φήμες και οι διαρροές που έβλεπαν το φως της δημοσιότητας περί προσκομμάτων που έθετε ο Μικρασιατικός Σύλλογος³⁸⁷ και η ταυτόχρονη δημοσιοποίηση αιτημάτων ιδιωτών προσφύγων για την άμεση στρατολόγησή τους³⁸⁸ - και μάλιστα με ενθουσιασμό - επέτειναν την σύγχυση στην κοινή γνώμη για το εθνικό φρόνημα των προσφύγων. Είχαν προηγηθεί βέβαια οι παλινωδίες σχετικά με την στρατολόγηση ή μη και τις περιπτώσεις απαλλαγής³⁸⁹, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί ένα κλίμα αμφισβήτησης των προσφυγών και των σωματείων που τους αντιπροσώπευαν και να απαιτείται η δημοσιοποίηση διαψεύσεων για τις φήμες ότι χιλιάδες πρόσφυγες, μόλις πληροφορούνταν τα περί στρατολόγησής τους, έσπευδαν να λάβουν πιστοποιητικά οθωμανικής υπηκοότητας για να αποφύγουν την στρατιωτική θητεία³⁹⁰.

Κριτική ασκήθηκε για την αδιαφορία και την παρατηρούμενη αδράνεια του συνδέσμου Ποντίων, τα μέλη του οποίου δεν παρευρίσκονταν στις τακτικές συνεδριάσεις του, με αποτέλεσμα την αδυναμία πλήρωσης απαρτίας και, επομένως, την στασιμότητα και την παθητικότητα του συνδέσμου σε μία κρίσιμη για τις διεκδικήσεις του περίοδο³⁹¹. Το συγκεκριμένο ζήτημα μπορεί κάλλιστα να αναδείξει μία ξεχωριστή πτυχή της καθημερινής ζωής των προσφύγων, σε συνδυασμό μάλιστα με το πλήθος των καταχωρίσεων ποικίλων προσφυγικών συλλόγων που εντοπίστηκε καθόλο το διάστημα της έρευνας, μέσω των οποίων καλούνταν τα μέλη τους σε συμμετοχή στις επαναληπτικές συνεδριάσεις και συνελεύσεις τους που ματαιώνονταν λόγω μη απαρτίας ή μειωμένης παρουσίας. Τίθεται επομένως προς διερεύνηση το ερώτημα μήπως οι ίδιοι οι πρόσφυγες, μέσα στην αγωνία τους για να βελτιώσουν τους όρους της ζωής τους, ζώντας περιορισμένοι και στερημένοι, δεν επιδείκνυαν σε τελική ανάλυση, λόγω των συνθηκών ή εξαιτίας έλλειψης άμεσης ενημέρωσης, το μέγιστο

³⁸⁶ 17 Ιουλίου 1918.

³⁸⁷ 14 Σεπτεμβρίου 1915.

³⁸⁸ 12 Σεπτεμβρίου, 4 Νοεμβρίου 1915.

³⁸⁹ 31 Αυγούστου, 6 Σεπτεμβρίου 1915.

³⁹⁰ 9 Νοεμβρίου 1915.

³⁹¹ 9 Ιουνίου 1919.

δυνατό ενδιαφέρον για την συμμετοχή τους στις συλλογικές διαδικασίες, ή και, ακόμη, εάν συμμετείχαν μόνο εφόσον έπρεπε να διεκπεραιώσουν κάποιες απαραίτητες γραφειοκρατικές διαδικασίες (λόγου χάρη, αιτήσεις για χορήγηση βοήθειας, δηλώσεις περιουσιακής κατάστασης, δηλώσεις για παλιννόστηση) μέσω των συλλόγων, για την λειτουργία των οποίων μάλιστα απαιτούνταν οικονομική συνδρομή από τα μέλη του³⁹².

Χαρακτηριστική, τέλος, των στόχων και των επιδιώξεων ποικίλων προσφυγικών συλλόγων, ιδίως των τοπικών και μικρότερων σε επιρροή, είναι η ανακοίνωση του Συλλόγου Προσφύγων Νομού Σερρών που καλούσε τα ευρισκόμενα ακόμη στην περιοχή μέλη του σε τακτική συνέλευση με θέμα την οριστική διάλυση του συλλόγου, σύμφωνα με το καταστατικό του, διότι είχε λήξει η αποστολή του, προφανώς λόγω της παλιννόστησης που είχε ήδη ξεκινήσει³⁹³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, τέλος, οι διαφημιστικές καταχωρίσεις για την επικείμενη κυκλοφορία δύο εφημερίδων καθαρά προσφυγικού ενδιαφέροντος και θεματολογίας, της ημερήσιας «*Πρόσφυζ*» και της εβδομαδιαίας «*Η Θράκη*» που θα έπαιζαν τον ρόλο του «*προστάτη των συμφερόντων των προσφύγων*»³⁹⁴. Το ενδιαφέρον για την έκδοση καθαρά προσφυγικών εφημερίδων (βέβαια, για τις συγκεκριμένες δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός γενικότερων στοιχείων, λόγου χάρη, αν ήταν βραχύβιες ή αν κυκλοφόρησαν για μεγάλο διάστημα) καταδεικνύει την θέληση για την συλλογική δραστηριοποίηση και για την ενδυνάμωση της προσφυγικής φωνής μέσω του Τύπου. Κατά μία άποψη, δηλαδή, φαίνεται ότι με τέτοιου είδους κινήσεις διαμορφώνεται ή παγιώνεται πλέον μία ιδιαίτερη, προσφυγική ταυτότητα, σαφώς διακριτή σε σχέση με την ταυτότητα των γηγενών, η οποία έχει ξεχωριστές ανάγκες έκφρασης, και διαφορετικές προτεραιότητες. Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί η διαφήμιση καταστήματος ρούχων που απευθυνόταν σε πρόσφυγες³⁹⁵ ή του παντοπωλείου *Η Θράκη*, το οποίο ζητούσε την υποστήριξη όλων των φίλων και συμπατριωτών, αναδεικνύοντας την ύπαρξη ή την απαρχή συγκρότησης προσωπικών και ευρύτερων δικτύων επικοινωνίας και επαφών, τα οποία βασίζονταν στην κοινή καταγωγή και στην προσφυγική ταυτότητα³⁹⁶.

Με βάση όσα παρουσιάστηκαν, φαίνεται ότι η δημόσια παρουσία των πολυπληθών προσφύγων σε περιοχές και πόλεις της Μακεδονίας, κατά κύριο λόγο

³⁹² 14, 16 Ιανουαρίου 1922.

³⁹³ 15 Απριλίου 1919.

³⁹⁴ Ενδεικτικά: 23 και 28 Ιανουαρίου 1918.

³⁹⁵ 13 Δεκεμβρίου 1914.

³⁹⁶ Ενδεικτικά: 11 Φεβρουαρίου 1918.

βέβαια στην Θεσσαλονίκη, κατέστη ισχυρότερη με την λειτουργία και την δράση των ποικιλώνυμων προσφυγικών συλλόγων, οι οποίοι συγκροτήθηκαν αρχικά για να συντρέξουν στις άμεσες και πιεστικές ανάγκες της καθημερινότητας και σταδιακά μετεξελίχθηκαν σε επίσημα αναγνωρισμένους θεσμούς που διέθεταν σημαντικό κύρος και επιρροή τόσο μεταξύ των ίδιων των προσφύγων όσο και στο σύνολο της τοπικής ή ευρύτερης κοινωνίας. Έτσι, η δημοσίευση πρόσκλησης στις 9 Νοεμβρίου 1913 προς τους Ηπειρώτες, οι οποίοι συγκαταλέγονταν στους πρώτους ελληνικούς πληθυσμούς που εξαναγκάστηκαν σε φυγή από τους τόπους καταγωγής τους λόγω των Βαλκανικών Πολέμων, προκειμένου να συσκεφθούν για σοβαρό για τους ίδιους θέμα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ενδεικτική της στροφής προς την συλλογική δράση και της αναγκαιότητας για δημιουργία συλλόγων, συνδέσμων ή σωματείων, όπως παρατηρήθηκε και καταγράφηκε κατά την μελετώμενη δεκαετία.

E.2.2. Συνδικαλιστική δραστηριότητα των προσφύγων.

Η συνδικαλιστική δράση των προσφύγων για το διάστημα που απασχολεί την παρούσα έρευνα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως έντονη και ιδιαίτερα διεκδικητική. Σε μία περίοδο που η εξεύρεση εργασίας ήταν πολύ δύσκολη για τους χιλιάδες πρόσφυγες και που οι διαδικασίες εγκατάστασης και αποκατάστασης χρόνιζαν, η οργάνωση σε επαγγελματικής ή συνδικαλιστικής φύσης σωματεία και ενώσεις φάνταζε πολύ πρόωρη. Ωστόσο, οι αγρότες πρόσφυγες που έφτασαν από τις εμπόλεμες περιοχές της Θράκης ή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Μικράς Ασίας, εγκαταστάθηκαν στις αγροτικές ζώνες της ελληνικής Μακεδονίας και απασχολήθηκαν σε πολύ μεγάλο ποσοστό με την καπνοκαλλιέργεια, δραστηριότητα με την οποία ήταν σε μεγάλο ποσοστό εξοικειωμένοι. Στην Δράμα και την Καβάλα, για παράδειγμα, η καπνοπαραγωγική δραστηριότητα συνιστούσε τον κύριο πλουτοπαραγωγικό τομέα και η εγκατάσταση των προσφύγων στις περιοχές αυτές ήδη από το 1914 λογικό ήταν να τους διοχετεύσει σε αυτήν την δραστηριότητα καθώς, συν τοις άλλοις, κάλυπταν με τον τρόπο αυτό τα κενά που άφησαν οι μουσουλμάνοι αποχωρώντας αναγκαστικά από την Μακεδονία (Δερτιλής, 2006: 848). Έτσι, οι μεγάλες κινητοποιήσεις των καπνεργατικών σωματείων της Μακεδονίας που σημειώθηκαν την άνοιξη του 1914 βρήκαν πολλούς πρόσφυγες να ενώνουν κι αυτοί τις φωνές τους με τους υπόλοιπους καπνεργάτες και καπνοπαραγωγούς. Η εφημερίδα παρουσίασε εκτενώς με άρθρα και

καθημερινές ανταποκρίσεις³⁹⁷ τις απεργίες στην Καβάλα ή την Θεσσαλονίκη, τηρώντας μία ξεκάθαρα ευμενής στάση απέναντι στα αιτήματα των εργατών για την αύξηση του θερινού ημερομισθίου από τις 5 στις 7 δραχμές και για την απόσυρση του σχετικού με το μονοπώλιο νομοσχεδίου που συζητούνταν το επίμαχο διάστημα³⁹⁸ στην Βουλή. Αξιοσημείωτη βέβαια είναι η αναφορά ποικίλων άρθρων και ρεπορτάζ στον ενεργό ρόλο των προσφύγων στις απεργιακές κινητοποιήσεις. Ο χώρος που δόθηκε για την δημοσίευση επιστολής πρόσφυγα, στην οποία διεκτραγωδούνταν η κατάσταση των προσφύγων και η συμβολή τους στην οικονομική δραστηριότητα της περιοχής³⁹⁹, αποτυπώνει το ζωνφό ενδιαφέρον του εντύπου τόσο για τους γηγενείς όσο και για τους πρόσφυγες καπνεργάτες. Εξάλλου η ευρεία κάλυψη του θέματος, όπως αναφέρθηκε, συμπεριέλαβε δηλώσεις κρατικών αξιωματούχων⁴⁰⁰ (όπως ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Ρέπουλης ή ο νομάρχης) για την θετική τους διάθεση να εξευρεθούν λύσεις στα προβλήματα των εργατών αλλά και των προσφύγων.

Η φιλεργατική στάση της εφημερίδας αποδεικνύεται και από την αυστηρή καταδίκη των ανταγωνιστικών εντύπων «*Νέα Αλήθεια*» και «*Φως*», τα οποία είχαν επιδοθεί, σύμφωνα με τις κατηγορίες τόσο της εφημερίδας όσο και του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών, σε έναν αγώνα κατασυκοφάντησης των απεργών χαρακτηρίζοντας ως «βουλγαροκίνητο κομιτατζή» τον κάθε απεργό⁴⁰¹. Χωρίς να είναι ξεκάθαρο από τις δημοσιογραφικές αναφορές, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η αντιβενιζελική αντιπολίτευση, όργανο της οποίας θεωρούνταν τουλάχιστον το «*Φως*», επιχείρησε να ασκήσει κριτική στον Βενιζέλο και την πολιτική του στις Νέες Χώρες αξιοποιώντας τόσο την καπνεργατική απεργία όσο και την ρευστή, σύμφωνα με την γνώμη του, εθνική συνείδηση των γηγενών Μακεδόνων και των προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στην Μακεδονία. Το κλίμα του Εθνικού Διχασμού δεν είχε βέβαια διαμορφωθεί κατά την περίοδο που ξέσπασε η συγκεκριμένη απεργία, ωστόσο τα κίνητρα πίσω από την σύγκρουση μεταξύ της φιλοβενιζελικής, φιλοπροσφυγικής και φιλεργατικής, όπως τουλάχιστον θέλει να παρουσιάζεται, «*Μακεδονίας*» και της αντίπαλης πολιτικά «*Νέας Αλήθειας*» δεν μπορεί παρά να υποκρύπτουν πολιτικές μεθοδεύσεις, οι οποίες θα αποκαλυφθούν το αμέσως επόμενο διάστημα. Εξάλλου, το φιλεργατικό προφίλ της εφημερίδας τεκμηριώνεται και με την δημοσίευση του

³⁹⁷ 4, 15, 22, 24, 26 και 28 Μαρτίου 1914.

³⁹⁸ 27 Μαρτίου 1914.

³⁹⁹ 3 Απριλίου 1914.

⁴⁰⁰ 15, 29 Μαρτίου 1914 και 1 Απριλίου 1914.

⁴⁰¹ 1, 2, 3 και 4 Απριλίου 1914.

ανακοινωθέντος των εργατών και εργατριών – μελών του διεθνούς συνδικάτου καπνεργατών στην Θεσσαλονίκη ενάντια στην επιχειρούμενη συκοφάντηση της απεργίας⁴⁰², με τους διθυράμβους που προέβαλε για την ικανοποίηση των αιτημάτων των απεργών⁴⁰³ και με την κριτική που άσκησε εναντίον της αστυνομικής καταστολής της απεργίας⁴⁰⁴. Επιπρόσθετα, οι ανακοινώσεις των καπνεργατών Δράμας υπέρ των προσφύγων για την συνδρομή τους στην διεκδίκηση των εργατικών αιτημάτων⁴⁰⁵ και η παρεμβατική αρθρογραφία σχετικά με την κωλυσιεργία που εξακολουθούσαν να επιδεικνύουν οι αρχές αναφορικά με το σημαντικό ζήτημα του εμπορίου καπνού⁴⁰⁶, ενισχύουν το επιχείρημα ότι η εφημερίδα, ανεξάρτητα από την ιδεολογική της τοποθέτηση, είχε ως κεντρικό στόχο την άσκηση ελέγχου στην εκάστοτε εξουσία, την πολύπλευρη ενίσχυση του εθνικού και οικονομικού ρόλου της Μακεδονίας και την άρθρωση παρεμβατικού δημόσιου λόγου.

Βέβαια, η παρουσίαση από την εφημερίδα των συνδικαλιστικών δράσεων των προσφύγων κατά το αμέσως επόμενο διάστημα ατόνησε σε πολύ μεγάλο βαθμό, γεγονός που προφανώς οφείλεται τόσο στον Εθνικό Διχασμό και την εμπλοκή της Ελλάδας στον Παγκόσμιο Πόλεμο - οπότε και οι συνδικαλιστικού τύπου διεκδικήσεις λογικό είναι να περιορίστηκαν - όσο και στην σχετική διασπορά των προσφύγων σε πολλές, απομονωμένες περιοχές της Μακεδονίας, οπότε και δεν θα ήταν εφικτή η σωματειακή οργάνωση λόγω της δεδομένης οργανωτικής αδυναμίας. Το ενδιαφέρον της εφημερίδας προκάλεσε, χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό, η κήρυξη απεργίας των προσφύγων που εργάζονταν για τους Άγγλους στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και η άμεση διάλυσή της από την χωροφυλακή, με την παράλληλη σύλληψη των πρωταίτιων της απεργίας⁴⁰⁷. Το αίτημα των απεργών προσφύγων, οι οποίοι, όπως σημειώνει η εφημερίδα, διαδήλωσαν μάλιστα σε κεντρικούς δρόμους της πόλης κρατώντας ελληνικές, αγγλικές και γαλλικές σημαίες, ήταν η αύξηση των ημερομισθίων. Η είδηση μπορεί να αξιοποιηθεί ως ένδειξη του ρόλου που διαδραμάτιζαν στην βόρεια Ελλάδα τα συμμαχικά επιτελεία, τα οποία, όπως αναφέρεται στην οικεία ενότητα, είχαν αναλάβει πρωτοβουλίες και δράσεις για την στήριξη της συμμαχικής γραμμής άμυνας στην Μακεδονία, αξιοποιώντας για τον σκοπό αυτό ως εργατικό δυναμικό πολλούς από

⁴⁰² 5 Απριλίου 1914.

⁴⁰³ 9 Απριλίου 1914.

⁴⁰⁴ 4 Απριλίου 1914.

⁴⁰⁵ 8,9 Ιουνίου 1914.

⁴⁰⁶ 30 Ιουνίου 1914.

⁴⁰⁷ 26 Ιανουαρίου 1916.

τους άνεργους πρόσφυγες που είχαν κατακλύσει τις πόλεις (Αγριαντώνη, 2003: 113). Δείχνει επίσης τον αυστηρό έλεγχο που φαίνεται ότι ασκούσαν οι σύμμαχοι στην περιοχή σε μία κρίσιμη περίοδο, τόσο για τον πόλεμο, που βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, όσο και για την επικείμενη ελληνική εμπλοκή σε αυτόν μέσα στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού, έναν έλεγχο μάλιστα που δεν περιοριζόταν μόνο στην τήρηση της δημόσιας τάξης, αλλά και στην στάση που επιβαλλόταν να επιδείξει η κοινωνία και ο Τύπος απέναντι στους συμμάχους, οι οποίοι όμως, σύμφωνα με τους αντιβενιζελικούς, δεν έπαυαν να είναι δυνάμεις κατοχής (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013: 177).

Η επόμενη έμμεση αναφορά σε συνδικαλιστική δραστηριότητα προσφύγων έγινε από την εφημερίδα τον Νοέμβριο του 1917, όταν πλέον η Ελλάδα συμμετείχε επίσημα στον πόλεμο. Η εφημερίδα παρουσίασε σε κεντρική θέση την είδηση της επαπειλούμενης απεργίας των καπνεργατών, με συμμετοχή και των προσφύγων, σχολιάζοντας ευμενώς την στάση των καπνεμπόρων και καπνεργοστασιάρχων να ανταποκριθούν καταρχήν θετικά απέναντι στα αιτήματα της αύξησης του ημερομισθίου και της παύσης εργασίας των εργατριών, και μάλιστα των μουσουλμάνων εργατριών⁴⁰⁸. Το διακύβευμα, σύμφωνα με την εφημερίδα, ήταν πολύ σημαντικό, διότι μία πιθανή απεργία σε καιρό πολέμου θα στοίχιζε τόσο στην εργοδοσία και το κράτος όσο και στους ίδιους τους εργάτες και τους πρόσφυγες. Γι' αυτό και το αίτημα της απόλυσης των αλλοεθνών εργατριών, ακόμη και αν δεν εντοπίστηκε αναφορά για το αν έγινε τελικά αποδεκτό, υπέκρυπτε πολλαπλές σκοπιμότητες: ο ανταγωνισμός για τις περιζήτητες μέχρι πριν από λίγα χρόνια, αλλά πλέον πιο σπάνιες, θέσεις εργασίας στην καπνοπαραγωγή ήταν σκληρός (Αγριαντώνη, 2003: 112)· η άσκηση πιέσεων από το πλήθος των άνεργων καπνεργατών και των προσφύγων για την αξιοποίηση των δικών τους εργατικών χεριών σε αντικατάσταση του εχθρικού (λόγω καταγωγής), όπως αφήνει να διαφανεί η διατύπωση του αιτήματος, και φθηνού, άρα ανταγωνιστικού (λόγω φύλου) εργατικού δυναμικού, ήταν προφανής· τέλος, σε καιρό πολέμου οι λεπτές κοινωνικές ισορροπίες που έπρεπε να διατηρηθούν και η αποφυγή κοινωνικών εντάσεων, ιεραρχούνταν από όλους τους φορείς, όπως το κράτος, οι εργοδότες, ο Τύπος, ως πιο σημαντικές σε σχέση με τα εργασιακά δικαιώματα των μειονοτήτων.

Απεργιακή κινητοποίηση που δεν αφορούσε μόνο τους καπνεργάτες της Καβάλας και άλλων προσφυγουπόλεων, αλλά συνολικά τα εργατικά σωματεία και

⁴⁰⁸ 26 Νοεμβρίου 1917.

συνδικάτα σε ολόκληρη την Μακεδονία σημειώθηκε την άνοιξη του 1919, με σημαντικό ρόλο να διαδραματίζει η νεοσυσταθείσα *Πανεργατική Ένωση*⁴⁰⁹. Ήταν μία περίοδος έντονων συνδικαλιστικών δράσεων (με την απεργία ως άμεσο όπλο των σωματείων) σε ολόκληρη την Ελλάδα (Αγριαντώνη, 2003: 117) και, παρόλο που η εφημερίδα δεν αναφέρεται ρητά στην οργανωμένη συμμετοχή των προσφύγων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι επιχείρησαν να λάβουν και οι ίδιοι μέρος ως σημαντικό τμήμα του καπνεργατικού δυναμικού. Βέβαια, το έντυπο διατηρούσε το φιλεργατικό του προφίλ και όταν έγινε έντονα επικριτικό απέναντι στους χειρισμούς της αντιβενιζελικής κυβέρνησης σχετικά με την σχεδιαζόμενη το 1922 διεξαγωγή μονοπωλιακού εμπορίου στον καπνό, εξέλιξη που σύμφωνα με κείμενα που δημοσιεύθηκαν, θα διέλυναν την καπνεργατική τάξη και θα απονέκρωναν την ζωτικότητα των καπνοπαραγωγικών περιφερειών της Μακεδονίας και Θράκης⁴¹⁰. Ο οξύς ανταγωνισμός στο εξαγωγικό εμπόριο του καπνού που είχε επικρατήσει ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με την κυριαρχία μεγάλων διεθνών εταιρειών, φαινόταν να παίρνει νέες διαστάσεις μετά την λήξη του πολέμου (Αγριαντώνη, 2003: 111), και η εφημερίδα έκρινε σκόπιμο να παρεμβαίνει στον δημόσιο χώρο, όποτε αξιολογούσε τις αποφάσεις - μίας αντιβενιζελικής μάλιστα κυβέρνησης - ως επιζήμιες για τα εθνικά και τα τοπικά συμφέροντα.

Με βάση την διαπραγμάτευση του ερευνητικού υλικού και της σχετικής βιβλιογραφίας, η σωματειακή οργάνωση των προσφύγων στην Μακεδονία αποκαλύπτεται ως άνιση: από την μία πλευρά, οι πρόσφυγες επιδίωξαν σχεδόν αμέσως μετά την έλευσή τους την οργάνωσή τους σε προσφυγικούς συλλόγους και συνδέσμους, με βασικό κριτήριο τον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης και κύριο στόχο την καλύτερη δυνατή αντιμετώπιση των νέων, περιστασιακών, όπως ήλπιζαν, συνθηκών της ζωής τους, καθιστώντας αισθητή την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο και, από την άλλη, δεν επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για μία αντίστοιχη δραστηριοποίηση στον συνδικαλιστικό χώρο. Οι στρατηγικές επιβίωσης που ανέπτυξαν φαίνεται ότι καλύπτονταν από την δράση των προσφυγικών συλλόγων, ενώ, η οργανωμένη συνδικαλιστική δραστηριότητα, όπως τουλάχιστον παρουσιάστηκε από ένα έντυπο που είχε ταυτόχρονα φιλοπροσφυγικό προφίλ και φιλελεύθερο ιδεολογικό προσανατολισμό, εκ των συνθηκών δεν μπορούσε να αποτελέσει μία άμεση

⁴⁰⁹ 22 Μαρτίου 1919.

⁴¹⁰ 19, 25 Φεβρουαρίου και 2 Ιουνίου 1922.

προτεραιότητα για τους πρόσφυγες. Η επιλογή από το κράτος της μαζικής εγκατάστασής τους σε εγκαταλελειμμένες αγροτικές ζώνες της Μακεδονίας, η δυσκολία της αστικής αποκατάστασης, η κρατική καταστολή, η ανεργία, η φτώχεια, η αίσθηση προσωρινότητας της προσφυγιάς και οι πολεμικές συνθήκες, έπαιξαν, μεταξύ άλλων, ξεχωριστό ρόλο στην συγκρότηση της προσφυγικής τους ταυτότητας (Σαλβάνου, 2018: 44,51,117).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΣΤ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η διερεύνηση, μέσα από την ημερήσια αρθρογραφία και ειδησεογραφία της εφημερίδας «Μακεδονία», του προσφυγικού ζητήματος που γνώρισε κατά κύματα η ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας από τα μέσα του 1913 έως τον Αύγουστο του 1922, όπως επιχειρήθηκε με την παρούσα διπλωματική εργασία, ανέδειξε πτυχές και διαστάσεις του προσφυγικού φαινομένου που άπτονται τόσο της τοπικής και της εθνικής όσο και της ευρωπαϊκής ιστορίας. Μέσα από τα φύλλα της εφημερίδας, η οποία συμπύκνωνε στις δύο ή τέσσερις σελίδες της καθημερινής της έκδοσης ειδησεογραφία τοπικού, εθνικού και διεθνούς ενδιαφέροντος, αναδείχθηκε ένα ιδιαίτερα πλούσιο σώμα σχετικών με το προσφυγικό ζήτημα κειμένων, το οποίο είναι ιστορικά αξιοποιήσιμο. Με την επεξεργασία του υλικού αυτού επιχειρήθηκε να αναδειχθούν η κοινωνική πραγματικότητα που βίωνε ο προσφυγικός πληθυσμός, αλλά και οι απόπειρες πολιτικής αξιοποίησης του ζητήματος· ο παρεμβατικός και ο ελεγκτικός ρόλος που επιδίωκε να ασκήσει η συγκεκριμένη εφημερίδα, αλλά και ο Τύπος γενικότερα, μέσα σε μία εποχή έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης· η κατασκευή της εικόνας ή των πολλαπλών εικόνων των προσφύγων και οι ιδεολογικές συνδηλώσεις τους· το ενδιαφέρον που επέδειξε ο ξένος παράγοντας, σύμμαχοι και φιλανθρωπικές οργανώσεις, για τους πρόσφυγες· τέλος, η ίδια η βούληση του προσφυγικού κόσμου και οι στρατηγικές επιβίωσης που ανέπτυξε τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο της μικροκοινωνίας ένταξης και του κράτους υποδοχής.

Η ανάδυση του προσφυγικού ζητήματος μέσα στο κλίμα της έξαρσης των εθνικών ανταγωνισμών στα Βαλκάνια κινητοποίησε άμεσα τα δημοσιογραφικά αντανakλαστικά της εφημερίδας, η οποία φαίνεται ότι διέκρινε από νωρίς την δυναμική και την ένταση των προσφυγικών ροών καθώς και τον ρόλο που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν οι πρόσφυγες στο καινούριο περιβάλλον που διαμορφωνόταν εν μέσω πολεμικών κινητοποιήσεων στον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας. Η ευκαιρία που εμφανίστηκε με την αξιοποίηση των προσφύγων ως πληθυσμιακού αναχώματος απέναντι στις διεκδικήσεις των εθνικών αντιπάλων αποτέλεσε εξ αρχής την ιδεολογική «σημαία» της εφημερίδας που δεν σταμάτησε ποτέ, σε όλο το μελετώμενο χρονικό διάστημα, να την υψώνει και να την προβάλλει. Βέβαια, σε παράλληλη πορεία, προβαλλόταν έντονα η ανθρωπιστική διάσταση του ζητήματος και η έκφραση συμπάθειας προς τους πρόσφυγες - μάρτυρες, οι οποίοι έπρεπε να τύχουν άμεσης υποστήριξης από τις κρατικές δομές. Εξάλλου, ο βαθμός ανταπόκρισης του κράτους

και της κοινωνίας των πολιτών απέναντι στις προσφυγικές ανάγκες και διεκδικήσεις αποτέλεσε ένα πρώτο πεδίο άσκησης εκ μέρους της εφημερίδας του παρεμβατικού ρόλου που ανέλαβε: ο ρόλος της ως θεματοφύλακα των εθνικών προτεραιοτήτων και ως εκφραστή των συμφερόντων της τοπικής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης (και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, της Μακεδονίας) ώθησε την εφημερίδα να αναδεικνύει τα προβλήματα και να προτείνει λύσεις, να ασκεί κριτική, όχι μόνο καλοπροαίρετη αλλά συχνά και πιο δριμεία, όποτε αξιολογούσε ως ανεπαρκείς τις θεσμικές παρεμβάσεις, να έχει, με άλλα λόγια, τον ενεργό ρόλο του ελεγκτή της κρατικής εξουσίας με βασικό σκοπό την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος.

Βέβαια, η χρονική συγκυρία κατά την οποία το προσφυγικό ζήτημα κατέστη τόσο επίκαιρο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία ευνοϊκή περίοδος για την τελεσίδικη επίλυση ενός τόσο πολύπλοκου ζητήματος. Μία ποικιλία παραγόντων, συχνά ανεξάρτητων μεταξύ τους ή ευρισκόμενων έξω από την σφαίρα επιρροής του ελληνικού κράτους, επιδρούσαν αποφασιστικά τόσο στην φάση του σχεδιασμού όσο και κατά την εφαρμογή των πολιτικών αντιμετώπισης του προσφυγικού προβλήματος. Ποιες ήταν, για παράδειγμα, οι λύσεις που κάθε φορά προωθούνταν και τι εξυπηρετούσαν; Υπήρχε μακροπρόθεσμος σχεδιασμός ή οι πολιτικές επιλογές κάλυπταν με ευκαιριακό τρόπο τις ανάγκες; Το υφιστάμενο πολιτικό πλαίσιο έπαιζε ρόλο στην διαμόρφωση των μέτρων για το προσφυγικό ζήτημα; Ποιος ήταν ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στην διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας; Επαρκούσαν οι υφιστάμενες κρατικές δομές για την κάλυψη των προσφυγικών αναγκών ή χρειαζόταν η επικουρική δράση των ξένων φορέων; Ποιες συμπεριφορές υιοθετούσαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες για να επιβιώσουν και να βελτιώσουν την θέση τους; Και ποια ήταν η σημασία των νέων προσφυγικών ροών, προερχόμενων από τον Καύκασο και την νότια Ρωσία αυτήν την φορά, που ενέσκηψαν την ίδια περίοδο που οργανωνόταν η παλιννόστηση των προσφύγων στην Μικρά Ασία και την Θράκη; Αυτά είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που έπρεπε να ληφθούν υπόψη κατά την διαδικασία της έρευνας και που επιχειρήθηκε να απαντηθούν προκειμένου να παρουσιαστεί ολόπλευρα και πολυπρισματικά και να αξιολογηθεί ιστορικά η στάση που τήρησε η εφημερίδα απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα.

Έτσι, εάν επιχειρηθεί μία συνολική εκτίμηση του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζονταν μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας οι εξελίξεις αναφορικά με τους πρόσφυγες, την υποδοχή και την περίθαλψη καθώς και την παλιννόστησή τους μεταξύ του β' μισού του 1913 και του α' μισού του 1922, μπορούν να γίνουν αντιληπτές οι

ποικίλες εκφάνσεις του προσφυγικού ζητήματος, αλλά και οι πιθανές διαφοροποιήσεις στην αποτύπωση της προσφυγικής πραγματικότητας από την εφημερίδα. Τον σκοπό αυτό εξυπηρετεί εξάλλου και η διάκριση του ερευνητικού υλικού στις ενότητες που εστίαζαν τόσο στην πολιτική διαχείριση του ζητήματος όσο και στην ατομική και συλλογική δράση των προσφύγων. Συγκεκριμένα, στις ενότητες για τις κρατικές πολιτικές υποδοχής, περίθαλψης, εγκατάστασης και αποκατάστασης των προσφύγων επιχειρήθηκε να παρουσιαστούν τόσο το πλέγμα των κρατικών και θεσμικών παρεμβάσεων που σχετίζονταν με το προσφυγικό ζήτημα όσο και οι πολιτικές διαστάσεις που έλαβε το ζήτημα αυτό κατά την μελετώμενη περίοδο. Στην ενότητα για τις πολιτικές παλιννόστησης παρουσιάστηκε, μεταξύ άλλων, η σταδιακή διαμόρφωση της πολιτικής της παλιννόστησης και οι κρατικές δράσεις για την οργάνωση και τον συντονισμό της μεγάλης κινητοποίησης που απαιτούνταν προκειμένου να ευοδωθεί ο στόχος που επιδίωκαν οι βενιζελικοί. Στην ενότητα που αφορούσε τον ρόλο των τοπικών αρχών και τις μικρής κλίμακας δράσεις αναδείχθηκαν οι περιορισμένες δυνατότητες παρέμβασης του τοπικού παράγοντα και η έντονη παρεμβατικότητα του εντύπου προς την κατεύθυνση άσκησης αυστηρής κριτικής προς τον δήμο ή την νομαρχία, προφανέστατα λόγω του άμεσου ενδιαφέροντος για τα καθαρά τοπικά ζητήματα της Θεσσαλονίκης και της ενεργού εμπλοκής του στο τοπικό και περιφερειακό πολιτικό περιβάλλον. Στην ενότητα την σχετική με την φιλανθρωπική δραστηριότητα που ασκήθηκε στο πλαίσιο της περίθαλψης, τόσο από την ελληνική κοινωνία (ιδιώτες, φιλανθρωπικές οργανώσεις, σύλλογοι) όσο και από τους μεγάλους ξένους φορείς που δραστηριοποιούνταν στον χώρο αυτό (λόγου χάρη, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός), αναδείχθηκε η σημασία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την κάλυψη των ζωτικών προσφυγικών αναγκών, αλλά, παράλληλα, διαφάνηκαν ίχνη αδιαφορίας και έλλειψης ενδιαφέροντος εκ μέρους μεγάλης μερίδας του γηγενούς πληθυσμού για τον αναξιοπαθούντα προσφυγικό κόσμο, στοιχείο που θα καταστεί πολύ εντονότερο κατά την αμέσως επόμενη περίοδο κορύφωσης του προσφυγικού φαινομένου εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής. Και ως προς το θέμα αυτό η εφημερίδα εμφανίστηκε έντονα παρεμβατική, επικρίνοντας αυστηρά την παθητική στάση του ντόπιου στοιχείου και επαινώντας τον ξένο παράγοντα για την συνδρομή του. Αντίστοιχα, πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία για τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας τα συμμαχικά επιτελεία κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου αναδείχθηκαν στην οικεία ενότητα, εντάσσοντας την διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος στο διεθνές πλαίσιο σε μία

περίοδο ιδιαίτερα ρευστή ως προς τις εθνικές επιδιώξεις. Επιπρόσθετα, η έρευνα απέδωσε αξιόλογα στοιχεία αναφορικά με την ατομική και κοινωνική – συλλογική δράση των προσφύγων: η συγκρότηση και ο ρόλος των προσφυγικών συλλόγων αναδείχθηκαν σε μεγάλο εύρος μέσα από την επεξεργασία του σχετικού πρωτογενούς υλικού, ενώ η στάση της εφημερίδας απέναντι τόσο στις συλλογικές δράσεις των προσφύγων όσο και στην πρώιμη συνδικαλιστική τους δραστηριότητα αξιολογήθηκε ως ιδιαίτερα ευνοϊκή. Κρίνεται μάλιστα ότι μία περαιτέρω διερεύνηση του ρόλου των προσφυγικών συλλόγων με χρήση σχετικού αρχειακού υλικού θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα σε μία μελλοντική έρευνα επί του θέματος.

Βέβαια, αυτό που διαφάνηκε από την έρευνα είναι ότι το προσφυγικό ζήτημα, πέρα από την οικονομική, κοινωνική και δημογραφική του διάσταση, είχε κυρίως σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις. Η συμπίεση του προσφυγικού στοιχείου με τον Βενιζέλο δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης της πολιτικής αξιοποίησης του σημαντικού αυτού εθνικού κεφαλαίου από την μεριά του ίδιου του πολιτικού. Παράλληλα, η πολιτική ταύτιση της εφημερίδας με τους Φιλελευθέρους μπορεί να θεωρηθεί ως ένας καθοριστικός παράγοντας για την θετική στάση που τηρούσε η ίδια απέναντι στους πρόσφυγες, αλλά και για την ιδιαίτερα επικριτική αντιμετώπιση του αντιβενιζελικού χώρου με αφορμή την δική του πολιτική αντίληψη για το προσφυγικό πρόβλημα. Στο σημείο αυτό χρειάζεται μία διευκρίνιση ως προς το τι σημαίνει «πολιτική διαχείριση» του προσφυγικού ζητήματος εκ μέρους του εντύπου: οι πρόσφυγες δηλαδή, δεν παρουσιάζονταν από την εφημερίδα να ζουν άνετα και εύκολα επί κυβερνήσεων Βενιζέλου και, αντίθετα, υπό τραγικές συνθήκες επί των πολιτικών του αντιπάλων, αλλά ήταν οι πολιτικές στοχεύσεις του κάθε καθεστώτος σε σχέση με τους πρόσφυγες που παρουσιάζονταν με διαφορετικό τρόπο, διότι οι στοχεύσεις αυτές και ό,τι συνεπάγονταν (ιδεολογικός προσανατολισμός, πολιτική λειτουργία, θεσμικές παρεμβάσεις, οικονομική διαχείριση) μπορούσαν να αποτελέσουν ένα γόνιμο πεδίο άσκησης πολιτικής κριτικής. Επομένως, υπό το πρίσμα αυτό μπορούν να ερμηνευτούν οι σαφώς διακριτές φάσεις παρουσίασης του προσφυγικού ζητήματος που αναδείχθηκαν από την έρευνα: η αρχή εκδήλωσης του ζητήματος επί Βενιζέλου ως απότοκο των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1913-1915), το προσφυγικό εν μέσω Εθνικού Διχασμού (1916-1917), το προσφυγικό εκ νέου επί κυβερνήσεων Βενιζέλου (1917-1920), το προσφυγικό επί αντιβενιζελικής διακυβέρνησης (1920-1922). Βέβαια, όπως αποδείχθηκε από την έρευνα, κατά τις φάσεις αυτές η εφημερίδα επιχείρησε να προσεγγίσει το ζήτημα όχι αποκλειστικά με

στενά κομματικά ή ιδεολογικά κριτήρια, αφού συχνά δεν δίσταζε να ασκεί κριτική και στις αστοχίες του βενιζελικού κρατικού μηχανισμού, αλλά υπό το πρίσμα της ανάδειξης της Μακεδονίας στο επίκεντρο της πολιτικής ζωής και της λειτουργίας της ως μοχλού ανάπτυξης του ελληνικού κράτους.

Επομένως, η πολιτική διάσταση του προσφυγικού ζητήματος δεν έγκειται μόνο στην πολιτική και κομματική αντιπαράθεση που προκλήθηκε εξαιτίας του, αλλά έχει σαφώς ευρύτερο περιεχόμενο: με αφορμή το ζήτημα αυτό, δοκιμαζόταν, για πρώτη φορά και μέσα σε έκτακτες συνθήκες, η επιτυχής ή όχι διοικητική και γραφειοκρατική ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στο ελληνικό κράτος και ο βαθμός ανταπόκρισης του «κράτους των Αθηνών» στις ανάγκες και τις διαφορετικές συνθήκες του μακεδονικού χώρου, ενώ, παράλληλα, διακυβεύονταν σοβαρά εθνικά, πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα, τα οποία σχετίζονταν με την παγίωση και την εμπέδωση της ελληνικής κυριαρχίας στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Επομένως, μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι βάσεις για την αντιμετώπιση και διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος – είτε αυτές τέθηκαν εξ αρχής είτε διαμορφώνονταν σταδιακά ή και αναπροσαρμόζονταν ανάλογα με τα πολιτικά προτάγματα κάθε εποχής – δεν μπορεί παρά να ήταν εξολοκλήρου πολιτικές. Με άλλα λόγια, η διαμόρφωση και η εφαρμογή των πολιτικών υποδοχής και περίθαλψης των προσφύγων – και σε πολύ μεγαλύτερο ακόμη βαθμό οι πολιτικές εγκατάστασης και αποκατάστασής τους – ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών, οι οποίες ανταποκρίνονταν, με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό επιτυχίας, σε συγκεκριμένες ανάγκες που έχουν χαρακτηριστεί ως έκτακτες, πρωτόγνωρες ή τραγικές. Η εφημερίδα «*Μακεδονία*», όπως τονίστηκε, επιχείρησε σε όλο το υπό διερεύνηση διάστημα να παρουσιάσει και να αξιολογήσει τις πολιτικές αυτές και να εστιάσει στους καλύτερους δυνατούς τρόπους αντιμετώπισης των προσφυγικών προβλημάτων, προσαρμοζόμενη και η ίδια στις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες της επικαιρότητας, μίας επικαιρότητας που αντιμετώπισε το προσφυγικό ζήτημα αρχικά ως μία έκτακτη ή περιστασιακή συνθήκη - αποτέλεσμα των Βαλκανικών Πολέμων - και σταδιακά ως μία παγιωμένη κατάσταση που δεν θα ανατρεπόταν σύντομα και ανώδυνα.

Στο σημείο αυτό καθίσταται σαφές ότι με την έντονη παρεμβατικότητά της, όπως αυτή αποτυπώθηκε τόσο με την άσκηση κριτικής απέναντι στο κράτος, τις εκάστοτε κυβερνήσεις, την αντιπολίτευση, την κοινωνία όσο και με τον έκδηλο έλεγχο της εξουσίας που επιχειρούσε (μεταξύ άλλων, με τις αποκαλύψεις σκανδάλων ή των δυσχερειών της προσφυγικής αποκατάστασης), η εφημερίδα είχε ως προφανή στόχο να

αρθρώσει στον δημόσιο χώρο μία ανεξάρτητη φωνή υπεράσπισης των προσφύγων. Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι κατά πόσο η φωνή αυτή ήταν όντως ανεξάρτητη και αντικειμενική και δεν εξυπηρετούσε συμφέροντα και σκοπιμότητες. Οι εικόνες, με άλλα λόγια, που «κατασκεύαζε» για τους πρόσφυγες, ο τρόπος με τον οποίο τους παρουσίαζε ανά περίοδο, οι πτυχές του βίου τους που αναδείκνυε ή η αντιμετώπισή τους ως μία ενιαία μάζα ή σύνολο ανθρώπων χωρίς διακριτικά γνωρίσματα μεταξύ τους (δηλαδή, χαρακτηριζόμενοι συνολικά ως πρόσφυγες, δεν εμφανίζονταν πουθενά οι πιθανές διαφοροποιήσεις που τους χαρακτήριζαν, όπως, λόγου χάρη, η προέλευση, η κοινωνική στάθμη, η επαγγελματική αποκατάσταση), εκπορεύονταν από καθαρά ανθρωπιστικό ενδιαφέρον ή μήπως υπέκρυπταν πολιτικά και οικονομικά κίνητρα, τοπικού ή ευρύτερου ενδιαφέροντος; Τα θέματα αυτά επιχειρήθηκε να προσεγγιστούν κατά την ερευνητική διαδικασία υπό ποικίλες οπτικές γωνίες και να αξιολογηθούν ιστορικά, με σκοπό να αποκαλυφθούν νέα δεδομένα γύρω από το ζήτημα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι τα ευρήματα της παρούσας εργασίας χρειάζεται να συσχετισθούν σε μία μελλοντική έρευνα με τα αρχεία άλλων εφημερίδων που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή της Θεσσαλονίκης (ή και της Αθήνας) κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, για να συγκροτηθεί μία πληρέστερη εικόνα για το προσφυγικό ζήτημα, και μάλιστα τα έντυπα που θα επιλεγούν θα ήταν προτιμότερο να είχαν διαφορετική πολιτική και ιδεολογική τοποθέτηση σε σχέση με την «Μακεδονία», ή να εκδίδονταν σε διαφορετικό τόπο. Μάλιστα, έντυπα, στα οποία ασκήθηκε αυστηρή κριτική από την «Μακεδονία» για την στάση τους απέναντι στον προσφυγικό κόσμο, όπως η «Νέα Αλήθεια» ή το «Φως», ή εφημερίδες της πρωτεύουσας που δεν είχαν υψηλή αναγνωσιμότητα στην Μακεδονία κι επομένως ενδέχεται να τηρούσαν πιο αποστασιοποιημένη ή παθητική στάση απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα, θα άξιζε τον κόπο να μελετηθούν και να συγκριθούν στην συνέχεια με τα ευρήματα της παρούσας εργασίας, προκειμένου να διαμορφωθεί μία όσο το δυνατό πληρέστερη αντίληψη για τον ρόλο του Τύπου στην συγκρότηση της εικόνας ή των πολλαπλών εικόνων των προσφύγων. Μία έρευνα αυτού του είδους θα συμπλήρωνε με καινούρια στοιχεία την γνώση για το προσφυγικό ζήτημα, όπως αυτή παγιώθηκε κυρίως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, και θα προσέδιδε την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας (ή ακόμη και της ασυνέχειας) σε ένα φαινόμενο που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη της ελληνικής ιστορίας μεταξύ των δύο περιόδων διαμόρφωσής του κατά το α' τέταρτο του 20^{ου} αιώνα.-

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Εφημερίδα Μακεδονία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αγριαντώνη, Χ., Έξαρση και κρίση. Η οικονομία της περιόδου 1909-1922. Στο: Β. Παναγιωτόπουλος (διεύθυνση έκδοσης), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Αζέλης, Α., *Τύπος και κρίση. Οι αντιπαραθέσεις για πολιτική κρίση και μεταρρυθμίσεις στον ελληνικό Τύπο από την ήττα του 1897 έως το κίνημα του 1909 στο Γουδί*, Αθήνα, Λογείον, 2014.

Αιλιανός, Μ., *Το έργο της ελληνικής περιθάλψεως*, Αθήνα, Υπουργείον Περιθάλψεως, 1921.

Αναστασιάδης, Γ., *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press/Εκφραση, 1994.

Αναστασιάδης, Γ., Ο τύπος και η ελληνική εφημεριδογραφία. Στο: Γ.Δ. Ζιούτος, *Εισαγωγή στην επιστήμη του τύπου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1995.

Ανδριώτης, Ν., Η πρώτη προσφυγιά. Ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906-1922. Στο: Β. Παναγιωτόπουλος (διεύθυνση έκδοσης), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Αρώνη-Τσίχλη, Κ., Το αγροτικό ζήτημα. Θεσσαλία – Νέες Χώρες 1909-1922. Στο: Β. Παναγιωτόπουλος (διεύθυνση έκδοσης), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Αρώνη-Τσίχλη, Κ., Ζητήματα γαιοκτησίας και κοινωνικές συγκρούσεις στην αγροτική Ελλάδα, 1821-1923. Στο: Δ. Παπαδημητρίου & Σ. Σεφεριάδης (επιμ.),

Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο, Αθήνα, Ασίνη, 2012.

Babbie, E., *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική, 2011.

Βακαλόπουλος, Κ., *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού. Θράκη*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός οίκος Κυριακίδη, 2000.

Βαλσαμίδης, Π., Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Κιλκίς και την περιφέρειά του, *Μακεδονικά*, 32 (1), 2000.

Βαλσαμίδης, Π., Σφραγίδες προσφυγικών σωματείων και συλλόγων της Θεσσαλονίκης (1914-1927), *Επιστημονικό Συνέδριο με θέμα «90 χρόνια ξεριζωμού. Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων»*, Θεσσαλονίκη, υπό έκδοση, 2012.

Βερέμης, Θ. & Κολιόπουλος, Σ.Ι., *Νεότερη Ελλάδα. Μια Ιστορία από το 1821*, Αθήνα, Πατάκης, 2013.

Βλασίδης, Β., Η προσφυγική αποκατάσταση στη Μακεδονία: Οι απόψεις του ελληνικού τύπου. Στο: Ι. Σ. Κολιόπουλος – Ι. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στην Μακεδονία. Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2009.

Βουδούρης, Α., Όψεις του προσφυγικού ζητήματος στην Ημαθία από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου μέχρι την περίοδο του Εθνικού Διχασμού (1913-1916), *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Νομού Ημαθίας*, 15, 2011.

Bryman, A., *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Gutenberg, 2017.

Clark, B., *Δυο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Αθήνα, Ποταμός, 2007.

Dakin, D., *Ο ελληνικός αγώνας στην Μακεδονία 1897-1913*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Κυριακίδη, 1996.

Δερτιλής, Γ. Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006.

Διβάνη, Α., *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1999.

Δρούλια-Μητράκου, Ε., *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ι.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε, 2005.

Δρούλια, Α. & Κουτσοπανάγου, Γ., *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, τόμοι Γ, Δ, Αθήνα, Ι.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε, 2008.

Ζάικος, Ν., Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοσύνη προοπτική. Στο: Ι. Σ. Κολιόπουλος – Ι. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στην Μακεδονία. Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2009.

Ιωαννίδου, Ε., Η προσφυγική Καλαμαριά. Στο: Ι. Σ. Κολιόπουλος – Ι. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στην Μακεδονία. Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2009.

Ιωαννίδου, Ε. & Καβάλα, Μ., Αρωγή και αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Πτυχές της δράσης των μη κρατικών φορέων. Στο: Σ. Πετμεζάς, Τζ. Χαρλαύτη, Α. Λυμπεράτος, Κ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας. Ρέθυμνο, 10-13.12.2008*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.

Κάλλας, Γ., Τα κοινωνικά φαινόμενα και η παρατήρησή τους στις κοινωνικές επιστήμες. Στο: Γ. Κάλλας, Δ. Κονδύλη & Γ. Καραγιάννης (επιμ.), *Μεθοδολογικά ζητήματα και ερευνητικές υποδομές των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών/Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2008.

Καμούζης, Δ., Από «Σωτήρας της φυλής», «ευεργέτης των Τούρκων»: ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17, 2011.

Κανδυλάκης, Μ., *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου 1912-1923*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη, University Studio Press/Εκφραση, 2000^α.

Κανδυλάκης, Μ., *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου 1912-1923*, τόμος Β΄, Θεσσαλονίκη, University Studio Press/Εκφραση, 2000β.

Καραδήμου – Γερολύμπου, Α., Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940. Στο: Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Απριλίου 1997, Αθήνα: 1999.

Καραμούζη, Α., Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα. Στο: Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Απριλίου 1997, Αθήνα: 1999.

Κατσάπης, Κ., Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το γενικό περίγραμμα. Στο: Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2003.

Κατσάπης, Κ., Το προσφυγικό ζήτημα. Στο: Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011.

Καύκουλα, Κ., Μεταμορφώσεις του αγροτικού χώρου: ο εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Στο: Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Απριλίου 1997, Αθήνα: 1999.

Κωνσταντινίδου, Χ., Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος: η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό τύπο. Στο: Α. Κουκουτσάκη (επιμ.), *Εικόνες εγκλήματος*, Αθήνα, Πλέθρον, 1999.

Κωστής, Κ., Το προσφυγικό ζήτημα. Στο: Χ. Κουλούρη (επιμ.), *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, Αθήνα, Τα Νέα Ιστορία, 2010.

Κωστής, Κ., «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

Κωστόπουλος, Τ., Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί: η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1913), *Τα Ιστορικά*, 36, 2002.

Κωστόπουλος, Τ., *Πόλεμος και εθνοκάθαρση*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007.

Λιάκος, Α., Εισαγωγή: το 1922 και εμείς. Στο: Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011.

Λούλως, Κ., *Ιστορία και Τύπος. Οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006.

Λυδάκη, Α., *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2012.

Μαχαίρα, Α., Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμος Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

Mason, J., *Η διεξαγωγή της επιστημονικής έρευνας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009.

Mazower, M., *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

Μιχαηλίδης, Α. Ι., *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα, Κριτική – ΚΕΜΟ, 2003.

Μπαλτά, Ν. & Παπαδημητρίου, Α., *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993.

Μπαλτά, Ν., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον γαλλικό Τύπο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993.

Μπαλτά, Ν., «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη 1881-1895*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.

Μπασαντής, Α., *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2002.

Νανάκης, Α., *Η Εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2008.

Ξανθοπούλου-Κυριάκου, Α., Από τον ακριτικό Ρωσικό Καύκασο στην Μακεδονία (1913-1914). Στο: Μ. Bruneau (επιμ.), *Η διασπορά του Ποντιακού ελληνισμού*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2000.

Πάλλης, Α. Α., *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920*, Κωνσταντινούπολη, 1920.

Πάλλης, Α. Α., *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήναι, 1925.

Πάλλης, Α. Α., Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924), *Δ.Κ.Μ.Σ.*, 1, 1977.

Παπαδημητρίου, Δ., *Ο Τύπος και ο διχασμός 1914-1917*, Αθήνα, διδακτορική διατριβή, 1990.

Παπαδόπουλος, Γ., Σχέδια εποικισμού πριν από την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Προσπάθειες για οργανωμένη μετακίνηση των Ποντίων στην Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, *Μνήμων*, 32, 2012.

Παύλου, Μ., Οι «λαθρέμποροι του φόβου»: ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υποψήφιας μητρόπολης. Στο: Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου & Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009.

Πελαγίδης, Ε., *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός οίκος Κυριακίδη, 2003.

Πελαγίδης, Ε., Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος (1913-1930). Στο: Ι. Σ. Κολιόπουλος – Ι. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στην Μακεδονία. Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2009.

Πλουμίδης, Σ., *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος. Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2016.

Ριζάς, Σ., *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2015.

Σαλβάνου, Α., *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.

Σαραφίδου, Γ.Ο., *Συνάρθρωση ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων. Η εμπειρική έρευνα*, Αθήνα, Gutenberg, 2011.

Σβολόπουλος, Κ., *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Αθήνα, Ίκαρος, 2009.

Τσακόγλου, Β., *Ο πρώτος διωγμός των Ελλήνων στην Ανατολική Θράκη (1913-1918)*, Θεσσαλονίκη, Γιαχούδη, 2011.

Τσιπλητάρης, Α. & Μπάμπαλης, Θ., *Δέκα παραδείγματα μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Από την θεωρία στην πράξη*, Αθήνα, Ατραπός, 2006.

Τσιρώνης, Θ., Πρόσφυγες σε εθνικιστικές οργανώσεις στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Στο: Ε. Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)*, Πρακτικά ημερίδας 17 Μαΐου 2008, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

Τσιτσοπούλου, Ε. & Πεντόγαλος, Γ., Η Υγειονομική Περίθαλψη του πρώτου κύματος προσφύγων στη Μακεδονία (1912-1922), *Πρακτικά ΙΑ΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1991.

Τσιώλης, Γ., *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική, 2014.

Υπουργείον Οικονομικών, Διεύθυνσις Κτημάτων Κράτους, *Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1916.

Υπουργείον Περιθάλψεως, *Η περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920*, Αθήνα, τυπ. Κ.Ι. Θεοδωρόπουλου, 1920.

Χατζηιωσήφ, Χ., Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμος Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

Φωτιάδης, Κ., Οι πρόσφυγες στην Μακεδονία. Στο: Ι. Σ. Κολιόπουλος – Ι. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στην Μακεδονία. Από την τραγωδία, στην εποποιΐα*, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2009.

Χασιώτης, Α. (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί. Οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997.

Χασιώτης, Α., Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική: η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950). Στο: Β. Γούναρης & Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004.

Χαστάογλου, Β., Προσφυγική εγκατάσταση και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί της Θεσσαλονίκης, 1922-1930. Στο: Ε. Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)*, Πρακτικά ημερίδας 17 Μαΐου 2008, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

Χεκίμογλου, Ε., *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press/Εκφραση, 1996.

Ψαράκης, Τ.Α., *Εφημερίδες και δημοσιογράφοι, Η μικρή ιστορία των εφημερίδων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Λευκωσίας*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, 1993.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Altheide, D.L., *Qualitative media analysis, Qualitative research methods*, series 38, Sage University Paper, 1996.

Atkinson, P. & Coffey, A., Analysing documentary realities. In: D. Silverman (ed.), *Qualitative Research, Theory, Method and Practice*, London, Sage Publication, 1997.

Barry, G. C., *Relief work among the villages of mount Pangaeon*. The American Red Cross, Athens, 1919.

Brennen, B.S., *Qualitative Research Methods for Media Studies*, London, Routledge, 2013.

Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the international commission to inquire into the causes and the conduct of the Balkan Wars*, Washington D.C, 1914.

Dragostinova, Th., Competing Priorities, Ambiguous Loyalties: Challenges of Socioeconomic Adaptation and National Inclusion of the Interwar Bulgarian Refugees, *Nationalities Papers*, 34: 5, 2006.

Dragostinova, Th., Navigating Nationality in the Emigration of Minorities between Bulgaria and Greece, 1919-1941, *East European Politics and Societies*, 23, 2, 2009.

Dragostinova, Th., *Between two motherlands. Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949*, London, Cornell University Press, 2011.

Dragostinova, Th., Continuity vs. radical break: national homogenization campaigns in the Greek – Bulgarian borderlands before and after the Balkan Wars, *Journal of Genocide Research*, 18: 4, 2016.

Easton-Calabria, E. E., From Bottom-Up to Top-Down: The ‘Pre-History of Refugee Livelihoods Assistance from 1919 to 1979, *Journal of Refugee Studies*, 28:3, 2015.

Gatrell, P., World Wars and population displacement in Europe in the twentieth century, *Contemporary European History*, 16, 4, 2007.

Gatrell, P., Refugees and Forced Migrants during the First World War, *Immigrants and Minorities*, 26: 1-2, 2008.

Gatrell, P., War after the War: Conflicts 1919-1923. In: J. Horne (ed.), *A companion to World War 1*, London, Blackwell, 2010.

Gatrell, P., *The Making of the Modern Refugee*, Oxford, Oxford University Press, 2013.

Giannuli, D., American Philanthropy in action: the American Red Cross in action, 1918-1923, *East European Politics and Societies*, 10: 1, 1996.

Hassiotis, I. L., *Forcible relocation from Greek Macedonia during the First World War*, [http://www.macedonian-heritage.gr/Contributions/20030110_HassiotisL.html].

Kleist, O., The History of Refugee Protection: Conceptual and Methodological Challenges, *Journal of Refugee Studies*, 30: 2, 2017.

Kontogiorgi, E., *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

Mourellos, Y., The 1914 persecutions and the first attempt at an exchange of minorities between Greece and Turkey, *Balkan Studies*, 26, 1985.

Pentzopoulos, D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, London, Hurst & Company, 2002.

Saldana, J., *The coding manual for qualitative researchers*, Sage, 2013.

Shaw, A. H., Greek refugees from the Caucasus and the work of the American Red Cross at Salonique, *The Journal of International Relations*, 12: 1, 1921.

Voutira, E., Population transfers and resettlement policies in inter-war Europe: The case of Asia Minor refugees in Macedonia from an international and national perspective. In: P. Mackridge & E. Yannakakis (edit.) *Ourselves and others. The development of a Greek Macedonian cultural identity since 1912*, Oxford, Berg, 1997.

Xanthopoulou-Kyriakou, A., The migration of Pontic Greeks from the Russian Caucasus to Macedonia (1912-1914), *Balkan Studies*, 37: 2, 1996.

Παράρτημα

Φόρμα Πρωτοκόλλου Εργασίας

Έντυπο	
Ημερομηνία	
Θέμα	
Θεματική ενότητα	
Θεματική υποενότητα- υποκατηγορία	
Τοποθέτηση στην εφημερίδα	
Είδος αναφοράς (ειδησεογραφία/αρθρογραφία/ παρέμβαση, ανακοίνωση, επιστολή κλπ)	
Λοιπά στοιχεία	

Φίλτρα επεξεργασίας πρωτογενούς υλικού

Ποιος είναι το υποκείμενο ή το αντικείμενο δράσης στην αναφορά;	
Πότε;	
Πού;	
Πώς;	
Γιατί;	
Από πού μετακινούνται και προς πού κατευθύνονται;	
Ποιες ελπίδες τρέφουν οι μετακινούμενοι από τον τόπο υποδοχής;	
Ποιες οι παροχές του τόπου υποδοχής;	
Με ποια κριτήρια επιλέγουν τις στρατηγικές επιβίωσης;	
Το Γιατί και το Πώς της παλιννόστησης	

Παράδειγμα αρχικής κατηγοριοποίησης – αποδελτίωσης του πρωτογενούς υλικού (1917)

28-9	Σ.2 (κεντρικό)	/Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ. ΤΟ ΠΡΟΣΕΧΕΣ ΜΕΓΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΤΗΣ ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ: θα συσχεφθεί περί της τύχης των ελληνικών περιφερειών του Πόντου που απελευθέρωσε ο ρωσικός στρατός από τον τουρκικό... σύμπραξη με τα Σοβιέτ που υπεσχέθησαν την υποστήριξή τους, αναγνωρίζοντας τα δικαιώματα του ελληνικού στοιχείου... υπό την προστασία της Αντάντ ανακήρυξη αυτονομίας....
1-10	Σ.1 (σχόλιο)	/ΕΝ ΚΑΘΗΚΟΝ: θετική στάση απέναντι στις προσπάθειες των ομογενών του Πόντου που εργάζονται με τόσο ενθουσιασμό για να αποκαταστήσουν σε ελεύθερη δημοκρατία την πατρίδα τους.... Ευγενές έργο που το συντρέχουν οι εν Θεσσαλονίκη ομογενείς του Πόντου συγκροτούντες σύνδεσμον προς ενίσχυση του αγώνα, ερχόμενοι σε επαφή με άλλους συνδέσμους των αδελφών τους στην Ευρώπη για το μέγα συνέδριον της Μασσαλίας. /Σ.2 (μικρό): ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΥΓΧΑΝΟΥΝ ΑΝΑΒΟΛΗΣ: για στρατεύσιμους /Η ΑΠΟΔΗΜΙΑ ΕΙΣ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΝ: απαγορεύεται γενικώς μέχρι την ηλικία των 50.
4-10	Σ.1 (παρέμβαση)	/ΚΑΙ ΠΑΛΙ Η ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΙΣ
7-10	Σ.1 (1στηλο)	/ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ. Η ΥΠΟΘΕΣΙΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΑΔΗ. ΓΝΩΜΑΙ ΕΓΚΡΙΤΩΝ ΘΡΑΚΩΝ: κριτική για τους υπαλλήλους της περιθάλψεως... ο διευθυντής όμως Μαργαριτιάδης είναι σπάνια περίπτωση... κανένα παράπονο γι' αυτόν... καταγόμενος κι αυτός από την Θράκη εννοεί τον πόνο των προσφύγων... συκοφαντικά όσα λέγονται περί συνεταιρισμών με κάποιον Δουλούδαν... η ανάκριση θα το αποδείξει... παράπονα για την συμπεριφορά του προσωπικού της περιθάλψεως υπάρχουν, όχι όμως για τον Μαργαριτιάδη... όσον αφορά το ζήτημα των πρατηρίου Λεμπέτ, οι πρόσφυγες αδημονούν να τελειώσει η υπόθεση αυτή και να λάμψει η αλήθεια. /Σ.2 (μικρό)/ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΒΑΛΑΣ: συλλυπητήρια του συλλόγου προσφύγων Δράμας-Καβάλας.
9-10	Σ.1 (2στηλο)	/ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΑΙΣΧΗ. ΠΟΙΟΣ ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΕ ΤΑΣ ΑΡΜΕΝΙΚΑΣ ΣΦΑΓΑΣ. ΠΟΛΥΤΙΜΟΙ ΟΜΟΛΟΓΙΑΙ ΕΝΟΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥ
10-10	Σ.1 (2στηλο)	/Ο ΔΟΥΛΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ. ΚΑΛΟΥΝΤΑΙ ΥΠΟ ΤΑ ΟΠΛΑ ΚΑΙ ΟΙ 60ΤΕΙΣ. ΠΩΣ ΕΠΙΔΙΩΚΕΤΑΙ Η ΕΞΟΝΤΩΣΙΣ ΤΟΥ
13-10	Σ.1 (1στηλο)	/Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΑΤΥΧΩΝ ΘΑΣΙΩΝ: οι ατυχείς Θάσιοι λόγω πείνας στο νησί μπορούν να έρθουν στην Θεσσαλονίκη εφόσον έχουν συγγενείς εδώ... επίσης στον Βόλο... μέτρα για τον επισιτισμό του νησιού... /ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΘΡΑΚΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ: καλούνται τα αξιότιμα μέλη του συλλόγου Αλληλοβοήθεια να προσέλθουν σε τακτική συνέλευση.
14-10	Σ.2 (μικρά)	/Με τηλεγράφημα του Υπουργού Περιθάλψεως προς τον Πάλλον επανέρχεται εντός εβδομάδος και αναλαμβάνει τα καθήκοντά του στην διεύθυνση περιθάλψεως ο Μαργαριτιάδης.... /Σήμερα συνέρχεται η επί των εράνων επιτροπή για να συσχεφθεί διά την διάθεσιν των λιγοστών εράνων...
15-10	Σ.2	/ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΘΡΑΚΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ: καλούνται τα αξιότιμα μέλη του συλλόγου Αλληλοβοήθεια να προσέλθουν σε τακτική συνέλευση. /Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: για την μεγάλη επιτροπή των εράνων... ταμίας ορίστηκε ο Πάλλης
17-10	Σ.2	/ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΩΝ. ΕΙΣ ΠΟΙΟΥΣ ΘΑ ΔΙΔΟΝΤΑΙ ΤΑ ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ: απόφαση Υπουργού Γεωργίας τα διοικούμενα από το δημόσιο τσιφλίκια των

			Νέων Χωρών να δίνονται για ενοικίαση κατά προτίμηση σε εγχώριους καλλιεργητές, κολλίγους ή πρόσφυγες, που έχουν εγκατασταθεί στα τσιφλίκια, αφού όμως πρώτα αυτοί συμπήξουν γεωργικό συνεταιρισμό. /ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΟΠΑΙΔΩΝ: έρανοι και ονομαστικά οι συμμετέχουσες κυρίες. /ΜΙΚΡΟΔΑΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ. ΚΑΤΑΡΤΙΣΜΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: απόφαση της κυβέρνησης η παροχή μικροδανείων σε φερέγγυους κτηματίες και ευυπόληπτους πρόσφυγες της Α. Μακεδονίας προς συντήρηση των οικογενειών τους... Με διαταγή του Υπουργού Περιθάλψεως συνεστήθη προς τούτο ειδική επταμελής επιτροπή υπό την προεδρία του προέδρου του Συλλόγου προσφύγων Δράμας και Καβάλας....
18-10	Σ.1		/ΜΙΚΡΟΔΑΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ. ΚΑΤΑΡΤΙΣΜΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: απόφαση της κυβέρνησης η παροχή μικροδανείων σε φερέγγυους κτηματίες και ευυπόληπτους πρόσφυγες της Α. Μακεδονίας προς συντήρηση των οικογενειών τους... Με διαταγή του Υπουργού Περιθάλψεως συνεστήθη προς τούτο ειδική επταμελής επιτροπή υπό την προεδρία του προέδρου του Συλλόγου προσφύγων
19-10	Σ.1 (παρέμβαση)		ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ: η γεωργία πρέπει να ενισχυθεί, οι παραγωγοί με κάθε τρόπο... το Κράτος οφείλει να στηρίζει το εθνικό κεφάλαιο. /(σχόλιο) ΕΙΝΕ ΚΑΙΡΟΣ: ο προσφυγικός κόσμος διερωτάται τι έγινε η απόφαση περί συμπληρώσεως του δημοτικού συμβουλίου με αντιπροσώπους του... απόφαση ακόμη ανεκτέλεστη... ενώ τα ζητήματα που αφορούν τους πρόσφυγες έχουν αυξηθεί... καιρός να γίνει επιτέλους η συμπλήρωση με τα 3 μέλη από πρόσφυγες.
20-10	Σ.2 (μικρό)		/Ο ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΑΔΗΣ επανέκαμψε από την Αθήνα ο διευθυντής του τμήματος περιθάλψεως προσφύγων.
22-10	Σ.1		ΘΡΑΚΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ: καλούνται τα αξιότιμα μέλη του συλλόγου Αλληλοβοήθεια να προσέλθουν σε τακτική συνέλευση /Σ.2 ΣΧΟΛΙΚΑ. Η ΕΓΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ: επιτρέπεται με νόμο η εγγραφή απόρων προσφυγοπαίδων χωρίς τέλη
24-10	Σ.1 (1στηλο)		Η ΑΝΕΓΕΡΣΙΣ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΟΙΚΙΣΚΩΝ. ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΣ: προς εγκατάσταση πυριπαθών και προσφύγων
25-10	Σ.1		Η ΑΝΕΓΕΡΣΙΣ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΟΙΚΙΣΚΩΝ. ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΣ: προς εγκατάσταση πυριπαθών και προσφύγων /Σ.2 (μικρό) ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥΣ: από αμερικανικό κοιτάτο ποσά για διανομή σε Αρμένιους, Έλληνες της Μικράς Ασίας που εκτοπίστηκαν στο εσωτερικό της.
26-10	Σ.2		Η ΕΚΡΙΖΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ: υπολογίζονται σε 500.000 οι απαχθέντες στο εσωτερικό της Ανατολής Έλληνες
27-10	Σ.2		ΟΙ ΑΡΜΕΝΙΟΙ ΖΗΤΟΥΝ ΠΛΗΡΗ ΚΑΙ ΤΕΛΕΙΑΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΝ
28-10	Σ.1 (σχόλιο)		ΔΙΚΑΙΑ ΑΜΟΙΒΗ: αισθήματα ευγνωμοσύνης από την απόφαση για παροχή δανείων σε φερέγγυους πρόσφυγες.... ένδειξη του κυβερνητικού ενδιαφέροντος για τον προσφυγικό κόσμο... με την βοήθεια που τους παρέχει η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων θα μπορούν να αποκαταστήσουν μια ζωή ανθρώπινη... ευτύχημα ότι η κυβέρνηση αναγνωρίζει την σημασία τους για το κράτος ... αυτοί προσέφεραν και προσφέρουν το αίμα τους για το έθνος. /(μικρό)/ ΔΑΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ: υπογραφή διατάγματος με το οποίο η Εθνική Τράπεζα μπορεί να παράσχει δάνεια σε φερέγγυους πρόσφυγες μέχρι του συνολικού ποσού 500.000 . /Η ΑΝΕΓΕΡΣΙΣ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΟΙΚΙΣΚΩΝ. ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΣ: προς εγκατάσταση πυριπαθών και προσφύγων /Σ.2 ΟΙ ΝΕΟΙ ΟΙΚΙΣΚΟΙ. ΤΟ ΤΑΞΕΙΔΙΟΝ ΤΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: καθορισμός της δαπάνης στα 2.300.000 ... πρόνοια για κατασκευή υπονόμων που θα απαιτήσει άλλο 1 εκατ. Η κατασκευή των οικίσκων θα ξεκινήσει άμεσα

			/ (κεντρικό) Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ. ΠΟΤΕ ΣΥΝΕΡΧΕΤΑΙ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ / Η ΑΝΑΣΤΟΛΗ. ΟΥΔΕΝ ΕΙΣΕΤΙ ΕΠΙΣΗΜΟΝ. Η ΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ: ουδέν νεότερο, με εντολή του Υπουργείου Στρατιωτικών. Μόλις λήξουν οι αναβολές, οι πρόσφυγες στρατεύσιμοι πρέπει να παρουσιαστούν.
29-10	Σ.1 (κεντρικό ολοσέλιδο)		/ Ο κ. ΔΙΓΚΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ: ιδιαίτερο ενδιαφέρον του υπουργού παιδείας για την Μακεδονία με την επίσκεψή του εδώ... ενδιαφέρον για πρόσφυγες, την παιδεία τους... την αποκατάστασή τους / Σ.2 (κεντρικό) ΜΕΓΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΤΩΝ ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ ΕΝ ΑΜΕΡΙΚΗ: υποστηρίζουν τα ελληνικά δικαιώματα στην Ήπειρο . / ΕΞΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ: υπό το πρόσχημα της περιθάλψεως συνεχίζεται ο διωγμός του ελληνισμού στην Μ.Α
30-10	Σ.1 (κεντρικό ολοσέλιδο)		/ Ο κ. ΔΙΓΚΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
31-10	Σ.1 (κεντρικό ολοσέλιδο)		/ Ο κ. ΔΙΓΚΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ / Σ.2 Η ΕΚΡΙΖΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ / ΟΙ ΝΕΟΙ ΟΙΚΙΣΚΟΙ: ολοκληρώνονται οι λεπτομέρειες για την αρχή της κατασκευής
1-11	Σ.1 (κεντρικό ολοσέλιδο)		/ Ο κ. ΔΙΓΚΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ: π.χ γεωργική παραγωγή
13-11	Σ.1 (1στηλο)		/ Η ΠΡΟΣΕΛΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΕΚ ΝΙΓΡΙΤΗΣ: στρατευσίμων μεταξύ των οποίων και προσφύγων / Σ.2 ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ. Ο ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΩΝ: εντός εβδομάδος η εγκύκλιος για τις λεπτομέρειες χορήγησης δανείων από 600 έως 10.000 δρχ σε οικογένειες προσφύγων ... όρος ότι θα υπάρχει γι' αυτούς ένορκη κατάθεση μαρτύρων ότι κατέχουν κτηματική περιουσία στον τόπο προέλευσης
14-11	Σ.2 (κεντρικό)		/ Ο ΑΓΡΙΟΣ ΔΙΩΓΜΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ. Η ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΔΩΝΙΩΝ.
16-11	Σ.1 (1στηλο)		/ Η ΕΚΡΙΖΩΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ. Η ΜΑΥΡΗ ΒΙΒΛΟΣ
18-11	Σ.1 (1στηλο)		/ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ. ΠΟΙΑ Η ΘΗΤΕΙΑ ΤΩΝ: διετής υποχρέωση σε κάποιους... υποχρεούνται να προσέλθουν στα στρατολογικά γραφεία
21-11	Σ.1 (παρέμβαση)		/ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ: η ανατολική Μακεδονία εξακολουθεί να τροφοδοτεί την ακόρεστη δίνα της βουλγαρικής αγριότητας... νέα εγκλήματα, βιαιοπραγίες, ο πολυπληθής ελληνισμός της προδοθείσας χώρας εξακολουθεί να υφίσταται μαρτύρια... παρά τις σφαγές, εξακολουθούν να υπάρχουν Έλληνες... καθήκον ιερό να τους στηρίζουμε... ο Σύλλογος των Προσφύγων Α. Μακεδονίας ας αναλάβει την προσπάθεια... για αποστολή βοηθημάτων... η κυβέρνηση δύναται να αποστείλει ξένες αποστολές για παροχή βοήθειας... όπως έγινε στην Τουρκία με την αποστολή του Ερυθρού Σταυρού.... / Σ.2 (κεντρικό) ΥΠΟ ΤΟΝ ΖΥΓΟΝ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ. ΚΑΙ ΟΙ ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΥΠΕΧΡΕΩΘΗΣΑΝ ΝΑ ΣΚΑΠΤΟΥΝ: εξακολουθεί η εκτόπιση των προσφύγων των ευρισκόμενων στην Α. Μακεδονία... απελπιστική η ζωή τους... 35.000 περίπου...
22-11	Σ.1 (καταχώριση)		/ ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΙ της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων για καυσόξυλα.... Της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων Μακεδονίας για βούτυρο.
23-11	Σ.1 (κεντρικό)		/ Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΛΑΟΥ: εκθειάζει την απόφαση της κυβέρνησης υπέρ της Θεσσαλονίκης για την ομαλή τροφοδοσία σε τρόφιμα με την σύσταση επιτροπής επισιτισμού και διορισμό δικαστικού επόπτη των τροφίμων... έτσι η πίστη του χειμαζόμενου λαού θα στερεωθεί... απαραίτητη σύσταση συσσιτίων... πιστοί στην πατρίδα υπηρετούν στο στρατό και οι οικογένειες τους πρέπει να βοηθηθούν... / ΟΙ ΔΙΩΓΜΟΙ ΤΩΝ ΟΜΟΓΕΝΩΝ ΕΝ ΤΟΥΡΚΙΑ. ΤΟ ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΥΠΟΜΝΗΜΑ: οι Γερμανοί υπέθαλψαν τους διωγμούς...

			/Σ.2 /ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΙ της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων για καυσόξυλα
	25-11	Σ.1 (καταχώριση)	/ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΙ της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων για καυσόξυλα.... Της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων ν Μακεδονίας για βούτυρο και έντυπα /(κεντρικό) Η ΠΕΙΝΑ ΕΝ ΤΟΥΡΚΙΑ. ΠΩΣ ΕΞΟΛΟΘΡΕΥΕΤΑΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
	26-11	Σ.1 (σχόλιο)	/πρέπει να εξεταστεί από αρμόδιο υπάλληλο η περίπτωση του προσφυγικού συνοικισμού Νέα Μάλγαρα, να γίνουν διοικητικές ανακρίσεις... παράπονα κατοίκων ότι ζητούνται και λαμβάνονται από αυτούς δώρα , να εξεταστεί εάν αφαιρούνται και γιατί τα ζώα που τους παραχώρησε η γενική διοίκηση, εάν πράγματι οι κάτοικοι διαιρέθηκαν σε δύο μερίδες , εάν έσπειραν φέτος κλπ.... Ελπίζουμε ότι ο κ. Βουτσινάς θα πράξει τάχιστα τα δέοντα προς ανακούφιση των πληθυσμών που απέδειξαν πόσο άξιοι είναι της στοργικής κρατικής μέριμνας. / ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΙ Της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων Μακεδονίας για βούτυρο και έντυπα /ΘΑ ΙΔΡΥΘΟΥΝ ΛΑΙΚΑ ΣΥΣΣΙΤΙΑ για τους απόρους με απόφαση Βουτσινά και συνδρομή της επιτροπής κυριών /Σ.2 ΤΑ ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ: ΑΥΞΗΣΙΣ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΩΝ και παύση των μουσουλμανίδων εργατριών... διαλλακτικοί οι ιδιοκτήτες
	27-11	Σ.2	ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΙ Της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων ν Μακεδονίας για βούτυρο
	28-11	Σ.2 (κεντρικό 3στηλο)	/Ο κ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΜΑΣ. ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ: επισκέφτηκε μεταξύ άλλων τους νεοανεγειρόμενους οικισμούς, έδειξε ζωνρό ενδιαφέρον για τα προβλήματα της πόλης
	29-11	Σ.1 (1στηλο)	/Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΗΜΕΡΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ. ΣΥΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ /(σχόλιο) Η ίδρυση συσσιτίων υπέρ των απόρων οικογενειών θα φέρη αληθή ανακούφισηαξιέπαινος εθνική απόφασις...μέριμνα της κυβερνήσεως
	30-11	Σ.2 (μικρό)	ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ προσφορά υπέρ Ορφανοτροφείου και Γηροκομείου προσφύγων από τον εκδότη σιγαρόχαρτου άριστης ποιότητας...όσο καταναλώνεται τόσο θα αυξάνεται η προσφορά
	1-12	Σ.1 (κεντρικό)	/ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ προς τις σύμμαχες κυβερνήσεις όπου διεκτραγωδεί τις λεηλασίες, τις ατιμώσεις και τους βασανισμούς που υφίσταται ο ελληνισμός από την γερμανοτουρκική αχριότητα....αναφορά στον ελληνισμό Μ.Α, Κων/πολης, Θράκης... κύματα προσφύγων.
	2-12	Σ.1	/ ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑ επαναληπτική της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων για καυσόξυλα (ξένη δημοσίευση) ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑΣ διότι η επιστράτευση στέρησε από τον δήμο Λαγκαδά τον γενικό επόπτη της γεωργικής εταιρείας Μ.Παπαδόπουλο... θλίβεται ο γεωργικός και προσφυγικός κόσμος διότι αυτός έπραξε τα μέγιστα για την βελτίωση της θέσης τους.... Πέτυχε να εγκαταστήσει σε γαίες όλους τους αδύναμους και να απαλλαγεί από αυτούς που τις κατείχαν παρανόμως... Επιτροπή συνεταιρισμού Σαράτσι.
	3-12	Σ.1 (1στηλο)	/ Η ΚΑΤΑΔΙΩΞΙΣ ΤΩΝ ΑΝΥΠΟΤΑΚΤΩΝ: οι πρόσφυγες πρέπει να είναι εφοδιασμένοι με πιστοποιητικά των οικείων προσφυγικών συλλόγων (Θρακικού, Μικρασιατικού και Στρωμνιτσιωτών) .
	4-12	Σ.2 (μικρό)	ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΟΠΑΙΔΩΝ: με πρόνοια του Υπουργού Περιθάλψεως Σίμου δόθηκαν χρήματα υπέρ της εν Α. Παρασκευή λειτουργούσης σχολής των προσφυγοπαίδων που ιδρύθηκε και λειτουργεί με την μέριμνα των Γάλλων
	5-12	Σ.2 (μικρό)	ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΘΡΑΚΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ δωρεά
	6-12	Σ.1 (κεντρικό 2στηλο)	/Ο ΔΙΩΓΜΟΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ. ΣΠΑΡΑΚΤΙΚΑΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ. ΠΟΣΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΠΡΟΣΦΥΓΟΠΟΙΗΘΗΣΑΝ: η αμερικανική επιτροπή δια την περίθαλψιν των δεινοπαθούντων χριστιανών δημοσίευσε πορίσματα... που διεκτραγωδούν την κατάσταση Με μετριότατους

			υπολογισμούς 2.140.000 πρόσφυγες περιφέρονται σε Μ.Α., Συρία, Καύκασο, Περσία, 400.000 απροστάτευτα ορφανά... 800.000 οι Έλληνες /ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΣ της Επιτροπής για προμήθεια ψαθών
7-12	Σ.1 (κεντρικό)		ΤΑ ΔΙΚΑΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΥΛΗΣ. Ο ΔΟΚΤΩΡ ΜΠΑΡΡΩΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΟΒΟΥΛΓΑΡΩΝ: υπολογίζει σε 50.000 τους Βούλγαρους που εγκατέλειψαν την ελληνική Μακεδονία και σε 200.000 τους Έλληνες που άφησαν Τουρκία και Βουλγαρία για την ελληνική Μακεδονία και περίπου άλλοι τόσοι θα έρθουν ακόμη.... Επίθεση λοιπόν στο φιλοβουλγαρικό άρθρο που δημοσιεύτηκε στην τριμηνιαία επιθεώρηση του Λονδίνου με άρθρο του στο περιοδικό Νέα Ευρώπη.
8-12	Σ.1 (σχόλιο)		/Η ΑΛΗΘΕΙΑ: επαινετικά λόγια για το άρθρο του Άγγλου φιλέλληνα Μπάρρως για τα ελληνικά δίκαια και τον αντίκτυπο που είχε
12-12	Σ.1 (σχόλιο)		ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ: δίκαια αιτήματα των καπνεργατών, θετικός ο Βουτσινάς. /Η ΒΕΛΤΙΩΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ: επιτροπή υπέβαλλε στον Βουτσινά υπόμνημα με αιτήματα.
14-12	Σ.1 (σχόλιο)		/Για την καθυστέρηση κατασκευής των παρατηρημάτων, ενώ οι κυβερνητικές εξαγγελίες ήταν για τέλη Νοεμβρίου... πώς θα ζήσουν οι δυστυχείς υπάρξεις;
16-12	Σ.1 (μικρό)		/ΤΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ; Εγκαταλείφθηκαν στην τουρκική εκδίκηση /ΔΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ Μ.Α. ΣΥΛΛΟΓΟΥ: για να γίνει γενική συνέλευση /(κεντρικό): ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΑΞΙΜΑΛΙΣΤΩΝ: στην Ρωσία οι Τούρκοι επέπεσαν να εκδικηθούν τους Έλληνες του Πόντου2000 απήχθησαν στο εσωτερικό της Μ.Α. οι Μαξιμαλιστές με τους αρχηγούς τους Τρότσκι και Λένιν είναι οι κυρίως υπεύθυνοι για την συμφορά του ελληνισμού... κακή μοίρα του ελληνισμού του Πόντου που οφείλεται στον θρίαμβο των μαξιμαλιστών /Σ.2 ΔΩΡΕΑ υπέρ ορφανοτροφείου και γηροκομείου προσφύγων
19-12	Σ.2		//ΔΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ Μ.Α. ΣΥΛΛΟΓΟΥ: για να γίνει γενική συνέλευση /ΑΙ ΕΠΙΤΑΞΕΙΣ . ΠΩΣ ΘΑ ΓΙΝΟΝΤΑΙ: ο κυβερνητικός αντιπρόσωπος Βουτσινάς δήλωσε ότι επιτάξεις οικιών και κτημάτων θα γίνονται μετά από επισταμένη έρευνα και με σχετική διαταγή του ίδιου
20-12	Σ.1 (κεντρικό)		/ΔΙΑΤΙ ΔΕΝ ΚΑΤΗΛΘΕΝ ΕΙΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑ: ο Βενιζέλος υπέρ των αγώνων της Ανταντ και για την απελευθέρωση του δούλου ελληνισμού που βρίσκεται υπό τουρκοβουλγαρικό ζυγό... δεν είμαστε μισθοφόροι να ζητάμε ανταλλάγματα και αμοιβή, αλλά αυτά είναι δίκαια αιτήματα. Σθένος του ηγέτη
21-12	Σ.1 (καταχώριση)		ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΣ: της υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων επαναλαμβάνεται για 2000 ψάθες
22-12	Σ.1 (σχόλιο)		/για τις καταγγελίες για διοικητικές εκτροπές στην περιφέρεια Κιλκίς...ως αποτέλεσμα των καταγγελιών από την εφημερίδα μετέβη ο νομάρχης για να εξετάσει επιτόπου... παρά την έκθεση που συντάχθηκε με συγκεκριμένα αδικήματα και υπαίτιους, αυτοί παραμένουν στην θέση τους. Τι συμβαίνει;
24-12	Σ.2 (κεντρικό)		/Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ Α. ΤΖΩΡΤΖ. Η ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑΝ. Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΛΑΩΝ
25-12	Σ.2 (μικρό)		ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΑ Μ.Α ΣΥΛΛΟΓΟΥ: προς τον δήμαρχο για την προσφορά μεγάλου χρηματικού ποσού που θα διανεμηθεί στους άπορους Μικρασιάτες... επίσης προς την επιμελητεία των αδελφών ιταλικών στρατευμάτων για την προσφορά σε τρόφιμα
28-12	Σ.1 (μικρό)		/ΟΙ ΘΡΑΚΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟΝ: ο Θρακικός Σύλλογος εκφράζει τις ευχές του και τα ευχαριστήρια για την ευόδωση των προσπαθειών του για το εθνοσωτήριο πρόγραμμα /(κεντρικό): ΕΠΙ ΤΩΝ ΔΗΛΩΣΕΩΝ ΤΟΥ Α.ΤΖΩΡΤΖ: τίποτε δεν ακούστηκε για την τύχη των ελληνικών χωρών στην Τουρκία...και πληθυσμών, ο ελληνικός λαός θα ήθελε πιο ξεκάθαρη διατύπωση

29-12	Σ.1 (σχόλιο)	ΟΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΚΟΙ... Θετικό έργο αλλά αφού έχει καθυστερήσει δεν πρέπει να διατεθούν τα χρήματα αλλού (υπαινιγμός;)
30-12	Σ.1	/Σ.2 Η ΕΛΛΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΝΕΟΝ ΕΤΟΣ. ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ: ΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΑΙ ΔΙΑΜΑΧΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ
		/ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ ΔΗΜΟΠΡΑΣΙΑΣ της Επιτροπής για την επισκευή γηροκομείου και ορφανοτροφείου προσφύγων Θεσσαλονίκης

Παράδειγμα δευτερογενούς ταξινόμησης – κατηγοριοποίησης του ερευνητικού υλικού (1918)

Πολιτική διαχείριση 1918

θεματική ενότητα		ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	λοιπά	σύνολο
κράτος	εγκατάσταση	7	1		1		115
	υγεία	1	3	2	2		
	επαγγελματική μέριμνα	2					
	κρατική δράση	32	12	3	11		
	πολιτική διάσταση	1	3	1			
	προβλήματα, δυσχέρειες	13	12	8			
τοπικές αρχές			2	3			5
ιδιωτική πρωτοβουλία		24	1		1		26
σύμμαχοι		4	9				13
ελληνοτουρκική συμφωνία		1					1
αφίξεις προσφύγων		8	1				9
αφηγήσεις ζωής-συνθήκες ζωής		21	11	1			33
αστυνομικό δελτίο		1					1
διεθνή		6	34		2		42
ξένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα		11					11
παλιννόστηση		11	4		2		17
σύνολο		143	93	18	19	47	320

Ατομική και κοινωνική δράση προσφύγων 1918

θεματική	ειδησεογραφικές αναφορές	αρθρογραφία	σχόλια	παρεμβατικά κείμενα	ανακοινώσεις-διαμαρτυρίες	λοιπά	σύνολο
προσφυγικοί σύλλογοι	34	18	2	4	55	8	121
συνδικαλιστική δράση	1						1
σύνολο	35	18	2	4	55	8	122

Θέματα προς αξιοποίηση:

ειδησεογραφία, κεντρικά δίστηλα, ρεπορτάζ	• Δωρεές υπέρ συλλόγων ονομαστικά • Δωρεά αρμενικής εκκλησίας • Θεατρικές παραστάσεις υπέρ συλλόγων • Συνδρομή κυριών για δημόσια υγεία • Αμερικανικός ερυθρός σταυρός (29-10) • Διεθνή: δηλώσεις Λ. Τζόρτζ όχι απόλυτα ξεκάθαρες για τις ελληνικές αξιώσεις στην Μ.Α, πώς ερμηνεύεται η σιωπή του για τους Έλληνες Πόντου, Θράκης • Υπουργικές συσκέψεις για την επιτάχυνση της εντατικής καλλιέργειας στην χώρα (13-1) • Ενοικίαση τσιφλικιών (8-11) • Στελέχωση από υπουργείο Περιθάλψεως της υπηρεσίας μετά την αποπομπή Μαργαριτιάδη • Μετακίνηση προσφύγων με εντολή Βενιζέλου (26-11) • Αντί απογραφής υπεύθυνες δηλώσεις: μελετάται το μέτρο για ανακάλυψη των περιττών μερίδων άρτου (7-2) • Νόμος για την παραχώρηση κτημάτων σε μικροκαλλιεργητές και συνεταιρισμούς (18-1), διανομή γαιών σε ακτήμονες, υπογραφή Β. Δ για την απαλλοτρίωση τσιφλικιών Μακεδονίας (26-2) • Υπογραφή από Νεγρεπόντη της κύρωσης της σύμβασης με Εθνική τράπεζα για δάνεια σε πρόσφυγες (3-3), δύο επιτροπές: μία για Μικρασιάτες και μία για Μακεδόνες (6-4) • Μετακίνηση προσφύγων στην Κατερίνη (6-5) • Καταβολή επιδομάτων • Σύσταση επιτροπής για ιθαγένεια • Νέος προϊστάμενος της Υπηρεσίας περιθάλψεως προσφύγων Μακεδονίας Κωνσταντινίδης και συσκέψεις και νέος διευθυντής ο Γιώκας μετά τον θάνατό του και νέος διευθυντής ο Μαργαριτιάδης (5-4) • Έκφραση συμπάθειας προς ελληνικό λαό από αρχιστράτηγο Γκυγιωμά και για τις στερήσεις του και έκφραση χαράς από την εφημερίδα γι' αυτό • Οι σύμμαχοι υπέρ Α. Μακεδονίας • Τα μαρτύρια του δούλου ελληνισμού
--	--

	• Ελληνική μεραρχία στον Πόντο αποκλειστικά από Έλληνες Καυκάσου για την προστασία των ελληνικών συμφερόντων/ελληνική δημοκρατία του Πόντου (27-1), τι γίνεται στον Καύκασο / διεθνείς εξελίξεις με τους μαξιμαλιστές (24-2) • Καταχρήσεις στο υπουργείο επισιτισμού (31-1), ανακρίσεις για τα σκάνδαλα (15-4) • Καθορισμός ηλικιών / στρατολογία (βάσει των εγγεγραμμένων στους επίσημους αναγνωρισμένους προσφυγικούς συλλόγους), κατάρτιση 4 επιτροπών, σύσταση επιτροπής για να λάβει οριστικές αποφάσεις για τον καθορισμό της στρατιωτικής κατάστασης των προσφύγων (25-5) • Εξόντωση Ελλήνων, Σέρβων και Αρμενίων: όργια, εξόντωση Ποντίων από Τούρκους λόγω Καυκασιανής δημοκρατίας (17-3) • Μαρτύρια των ομογενών: αφηγήσεις • Μαρτύρια του ελληνισμού: κύμα συμπαράστασης από ελβετικές εφημερίδες (20-5) • Ελβετός ιεροκήρυκας για το μαρτύριο των Ελλήνων και ευθύνη στους Γερμανούς (2-3) • Συνδιάσκεψη Λονδίνου. Το πλήρες συμμαχικό ανακοινωθέν (9-3) • Δηλώσεις Βενιζέλου για εθνικούς στόχους στον παρισινό Χρόνο (10-3) • Τηλεγράφημα Ουίλσον στον Βενιζέλο για τα δίκαια του ελληνισμού (27-3),(4-6) • Ογκούμενο κύμα μετανάστευσης Ελλήνων του Πόντου προς την Ρωσία (5-4) • Επίσκεψη αντιπροέδρου Βουλής στους πρόσφυγες και μελέτη εγκατάστασης εκατοντάδων αγροτικών οικογενειών (12-4)... στόχος η εξοικονόμηση γαιών και απόδοση αλλά χωρίς να θιχτούν οι παλαιότεροι κολλήγοι (17-4) και επισκέψεις βουλευτών στην Νιγρίτα με επευφημίες • Σύσκεψη για τα ελληνικά κτήματα στην Τουρκία (31-5), κατάσχεση κτημάτων από Νεότουρκους (17-6), υποσχέσεις Υ.Περιθάλψεως για απόδοση ελληνικών κτημάτων (8-12) • Απαγόρευση αποδημίας στο εξωτερικό • Επιθεώρηση προσφυγικού νοσοκομείου από Αραβανόπουλο • Η δράση των Αρμενίων στον Καύκασο (8-8) • Τραγική κατάσταση δημόσιας υγείας, το Θεαγένειο νοσοκομείο, έλλειψη νερού, σύσκεψη για την δημόσια υγεία (20-10) • Δημόσια υγεία: η στατιστική δείχνει βελτίωση σε σχέση με αύξηση πληθυσμού και πυρκαγιά (28-8) • Ζήτημα παλιννόστησης των εκτοπισθέντων / ομήρων Α. Μακεδονίας: από 28-9, 18-10, 20-10, δωρεές για τους παλιννοστούντες 24-10, Δωρεές Μπενάκη, Δέλτα για παλιννοστούντες (30-10), το αγγλικό στρατηγείο για παλιννόσταση (1-11), περίθαλψη 3-11, ελληνικός ερυθρός σταυρός για παλιννοστούντες αποστολή χρεωδών 3-11, αίτημα προσφύγων για παλιννόσταση, άρση απαγόρευσης παλιννόστησης 27-11, έλευση ομήρων 11-12, δωρεές, επιθεώρηση παλιννοστούντων 14-12, αμερικάνικος ερυθρός σταυρός και συσσίτια 17-12, μέτρα για περίθαλψή τους, απολύμανση 18-12, η μεταφορά
--	--

	ομήρων στις πατρίδες τους 23-12, εγκατάσταση σε επιταγμένο κινηματογράφο ομήρων από Βουλγαρία 30-12 • Στέγαση προσφύγων και καθορισμός στους ιδιοκτήτες (7-10)
παρεμβάσεις	• Με τις θυσίες της η Ελλάδα έχει απαιτήσεις σε Ήπειρο, ΜΑ, Δωδεκάνησα, Θράκη (31-3) • Συνεργασία Ελλήνων και Γάλλων (8-5) • Πίστη στους Αλύτρωτους για το έργο τους για τα δίκαια του ελληνισμού (17-6) • Για την δημόσια υγεία: πρέπει επιτέλους να ληφθούν μέτρα (10-7), (21-10) • Υπέρ της ανακοίνωσης της γενικής διοίκησης που καλεί σε καταγγελία των επίορκων υπαλλήλων (25-7) • Ευχές για τερματισμό των σκανδάλων με την παραλαβή της υπηρεσίας από τον Αραβανόπουλο / καταγγελία του καθεστώτος Μαργαριτιάδη και τι πρέπει να γίνει στο εξής άμεσα(29-7) • Το ενοικιστάσιο (8-8), έκκληση η κυβέρνηση να επιλύσει το πρόβλημα της στέγης και των προσφύγων (22-8) • Προτροπή για δωρεές • Το συλλαλητήριο των Θρακών (30-9) και ο ρόλος των συλλόγων για ενημέρωση των ξένων, η κυβέρνηση έχει καθυστερήσει (2-10), κινητοποιήσεις συλλόγων και η εφημερίδα τους ενισχύει (15-10) • Η ελληνική συμβολή στην νίκη (12-10) • Ανάγκη σύμπνοιας για υλοποίηση εθνικών στόχων (22-10) • Απάντηση της εφημερίδας στην επιστολή Αλεξανδρίδη: σημασία έχουν τα έργα και όχι η διάθεση και οι συσκέψεις • Μέτρα από υπηρεσία για την παλιννόστηση (29-11), όχι σε ημίμετρα (9-12) • Ρεύματα προσφύγων και από Δωδεκάνησα/ αιχμές για Ιταλία (15-12), ιταλικός ιμπεριαλισμός (17-12)
αρθρογραφία, σχόλια	• Ο Βενιζέλος δεν ανησυχεί, είναι βέβαιος για τις διαθέσεις των Μ.Δ έναντι της Ελλάδας και οι πολεμικοί σκοποί της Ελλάδας: Β. Ήπειρος, Μ.Α, Δωδεκάνησα κ.α (30-3) και δηλώσεις Βενιζέλου για το πώς θα αναγνωριστούν τα δικάμας (31-3) και Βενιζέλος για την σκλάβια Μακεδονία (1-4) • Απαραίτητο να γίνει απογραφή στην πόλη αλλά και κριτική επειδή καθυστερεί, συνδέεται όμως άμεσα με την διανομή του άρτου • Κριτική για την κακή λειτουργία του γηροκομείου προσφύγων που είναι προτιμότερο να κλείσει αν είναι να συνεχίσει να λειτουργεί έτσι/απεύθυνση στον ΚΥΒ. ΑΝΤΙΠΡ. Αργυρόπουλο που άλλοτε έχει επιδείξει στοργή για τους πρόσφυγες να επιληφθεί (22-1) • Επίθεση στον δήμαρχο που ειρωνεύεται τους πρόσφυγες και καθυστερεί τις διαδικασίες ανάδειξης τριών προσφύγων στο δημοτικό συμβούλιο, όπως έχει αποφασιστεί (1-2): πρέπει ο νέος Πολιτικός Προσφυγικός Σύλλογος να εγκαινιάσει την δράση του. • Αυτοθυσία και αγωνιστικότητα των προσφύγων στρατιωτών • Τα δίκαια του ελληνισμού και η συμβολή των προσφύγων στον συμμαχικό αγώνα δηλώσεις Παρασκευόπουλου για την ανάγκη οργάνωσης με την Κοινή επιτροπή των Αλύτρωτων (8-2)

	• Υπέρ του μαρτυρούντος ελληνισμού: σφαγές, λεηλασίες από Βουλγάρους και διαμαρτυρία της κυβέρνησης για την βουλγαρική κατοχή της Α. Μακεδονίας (11-2), καταγγελία για εκβιασμούς και καταπιέσεις από Βουλγάρους (4-3) • Υπέρ των προσφύγων που ζητούν όπλα και που διαμαρτύρονται για τα στασιαστικά κινήματα Λαμίας και Θηβών • Βαρυσήμαντη ομιλία Σοφούλη στην Βουλή για τους πρόσφυγες • Κριτική για την υπολειτουργία της σοβαρότατης Υπηρεσίας Περιθάλψεως λόγω επιστράτευσης των υπαλλήλων της ...πρέπει να ληφθούν μέτρα, να τοποθετηθούν υπάλληλοι (18-3) • Ο επισιτισμός της πόλης: ενθαρρυντικές διαβεβαιώσεις Αργυρόπουλου για επίλυση του προβλήματος (που η εφημερίδα το έχει σηκώσει πολύ ψηλά) • Ο θάνατος του διευθυντή περιθάλψεως Κωνσταντινίδη προκαλεί θλίψη στους πρόσφυγες • Εκλογικά Μακεδονίας: αλλαγή περιφερειών για να μην μπορεί η μειοψηφία να συνεννοείται με αλλοεθνείς και να υπερτερεί (5-4) • Παραπομπή υπαλλήλων που εκμεταλλεύτηκαν την θέση τους-πέλεκυς της δικαιοσύνης (19-4) • Σκάνδαλο επισιτισμού και εμπλοκή Μαργαριτιάδη: από 8-6 κ.ε και κριτική στον Μαργαριτιάδη που κατηγορεί την εφημερίδα (20-6), φήμες για παρακώλυση της δικαιοσύνης (24,25-6) • Καταγγελία καθυστέρησης καταβολής του γλίσχρου επιδόματος (5-5) και καταγγελία πληρωμής με βουλγαρικά κέρματα... υπαινιγμός για Μαργαριτιάδη (11-5) και την επομένη απάντηση Μαργαριτιάδη για λάθος. • Τι θα γίνει με την γεωργία; Παρατηρείται αποδιοργάνωση. Δεν πρέπει να παραγκωνίζεται, να δοθούν κίνητρα, όχι σπασμωδικά μέτρα, ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας (24-5) • Ο φιλελληνισμός των Αμερικανών (6-6) • Τραγική κατάσταση στο νοσοκομείο προσφύγων (31-7), άθλιες συνθήκες υγιεινής στον ναό Α. Παρασκευής (1-8), επιθεώρηση στο νοσοκομείο προσφύγων από διευθυντή υπουργείου Περιθάλψεως. Μελισσουργό (20-8) • Οικτρή η κατάσταση και στο ορφανοτροφείο (28-8) • Το ζήτημα του ενοικιοστασίου (5-8) και ειρωνεία για δήμο για το θέμα • Σχόλιο για δήθεν σκάνδαλο στα επισιτιστικά Πέλλης (20-10) • Κατηγορώ για καθαριότητα κατά δήμου και νομαρχίας (23-10) • Άρθρο για θάνατο Συμεωνίδη που θλίβει τον προσφυγικό κόσμο (1-11) • Επικριτικό σχόλιο για έλλειψη καθαριστών από δήμο, ιδίως για όπου διαμένουν οι παλιννοστούντες (24-11), διαμαρτυρία βουλευτών για καθυστερήσεις στην παλιννόστηση και απόδοση του προβλήματος στην υπερσυγκέντρωση (14-12) • Σχόλιο υπέρ Βενιζέλου για την λύση στο θέμα της παλιννόστησης (28-11)
δραστηριότητα συλλόγων	• Φιλανθρωπικές δραστηριότητες: Διανομή χρεωδών • Πρόσκληση σε γενική συνέλευση μελών • Προτροπή για δωρεές

Πολιτικός ΜΑ σύλλογος σύνδεσμος Ποντίων σύλλογος πρ. Εδέσσης σύλλογος πρ. Σερρών θρακικός πολιτικός σύλλογος σύλλογος προσφύγων Θράκης και ΜΑ στην Έδεσσα κοινή των αλύτρωτων επιτροπεία πανηπειρωτική ένωση πανθρακική ένωση: σύλλογος Θρακών Κατερίνης σύνδεσμος πρ. Δράμας αλληλοβοήθεια επιτροπή Μελένοικου ελεύθερος Πόντος	• Ανακοίνωση μετακόμισης • Επαφές των Αλύτρωτων με διεθνείς προσωπικότητες (Πίσων) • Αρχαιρεσίες Θρακικού συλλόγου • Δράση διαμαρτυρίας συνδέσμου προσφύγων Ν. Δράμας στο διεθνές συνέδριο σοσιαλιστών Στοκχόλμης για την υιοθέτηση των βουλγαρικών αιτημάτων στην Μακεδονία και νέες διαμαρτυρίες από αντιπροσώπους εργατικών τάξεων Δράμας (23,24-1) • Αποτελέσματα εκλογών ανάδειξης αντιπροσώπων • Ψήφισμα ΜΑ συλλόγου για τον θάνατο συγγενούς πρώην προέδρου • Επίσημη αποκήρυξη του Λαμιακού κινήματος και έκφραση εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση (31-1) • Επιστολή Αλύτρωτων σε Άγγλο υπουργό • Ο Βενιζέλος προς τον Θρακικό σύλλογο • Καθορισμός προεδρείων • Καλούνται οι Βορειοηπειρώτες να προσέλθουν περί ίδρυσης σωματείου και σύνδεσμος που συνήλθε σε σώμα, υπόμνημά τους στην Βουλή να στρατευτούν • Επιτροπή προσφύγων ζητά όπλα και επιστράτευση, συγχαρητήρια Βενιζέλου (13-2) • Συνέδριο Μασσαλίας από Αλύτρωτους κ.α (1-3) • Οργάνωση προσφύγων Εδέσσης / εγκαίνια συλλόγου , ομιλίες, έρανοι • Ο Θρακικός πολιτιστικός σύλλογος πανηγυρίζει την επέτειο απελευθέρωσης Ιωαννίνων • Διαμαρτυρία Αλύτρωτων προς Άγγλους (26-2) • Συγκρότηση συνεδρίου: τα δίκαια του ελληνισμού • Εκ μέρους των Αλύτρωτων θα έρθει ο Κυριακίδης στην πόλη για να μελετήσει το ζήτημα εγκατάστασης οικογενειών • Πρόσκληση σε διάλεξη • Δωρεά πολιτικού Θρακικού συλλόγου για τους τραυματίες • Επιτροπή Αλύτρωτων και στην Αλεξάνδρεια • Σύσκεψη Μαργαριτιάδη με προέδρους προσφυγικών συλλόγων για τον εφοδιασμό προσφύγων με εκλογικά βιβλιάρια και για καταρτισμό καταλόγων οικογενειών για να γίνονται δεκτές στα προσεχή οικονομικά συσσίτια (19-4) • Ευχαριστήριο συλλόγου προσφύγων Σερρών στην αγγλική διοίκηση διότι επέτρεψε την παλιννόστηση 200 οικογενειών στην Νιγρίτα (26-4) • Χοροεσπερίς συλλόγου προσφύγων Έδεσσας υπό την προστασία Γάλλου συνταγματάρχη • Δήλωση για εγγραφή σε καταλόγους απορίας • Τηλεγράφημα συγχαρητηρίων στρατηγού προς ΜΑ Σύλλογο για την αυτοθυσία στην νίκη του Σκρα (29-5) • Ο Υ. ΣΤΡ. προς Αλύτρωτους ότι θα συσταθούν επιτροπές για έλεγχο ηλικίας και εφοδιασμό με πιστοποιητικά καταγωγής, διαμονής (5-6) • Ειδοποίηση για τα δάνεια (14-6) • Σύσταση συλλόγου Θρακών Κατερίνης Πανθρακική Ένωση
---	---

	• Πρόσκληση Θρακικού σε ανοικτή συγκέντρωση στην Θεσ/νική για εκφραση ευγνωμοσύνης στην Γαλλία επ' ευκαιρία εθνικής εορτής Γάλλων • Ο Γάλλος στρατηγός Ντ' Επραί ευχαριστεί τον θρακικό σύλλογο • Επίσκεψη Αλύτρωτων σε Γκυγιωμά, Πισών κ.α και θερμή υποδοχή της Επιτροπείας Αλύτρωτων στο Παρίσι (1-8), συνέδριο στο Παρίσι (21-10) • Έκκληση των Αλύτρωτων να βοηθήσει η επιτροπεία τους στην Αμερική • Υπονοούμενο για εσωτερικό ανταγωνισμό στον μικρασιατικό σύλλογο (17-7) • Πανθρακικό συνέδριο • Παμμικρασιατικό συνέδριο και ο ρόλος του (12-10) • Συλλαλητήριο Αλύτρωτων στην Αθήνα • Ελληνοαλβανικός σύνδεσμος (27-10) • Εθνικό συμβούλιο Αλύτρωτων (10-11), παρουσία του στο συνέδριο ειρήνης του Παρισιού (9-11), έκκληση σε Τζορτζ και Κλεμανσώ • Συγκρότηση επιτροπής Μελένοικου • Η αρμενική κοινότητα της πόλης συγκροτεί επιτροπή (7-12)
επίσημες καταχωρίσεις	• Πρόσκληση σε πρόσφυγες να παραλάβουν τα εκλογικά βιβλιάρια από γραφεία των προσφυγικών συλλόγων/δεν σχετίζεται με την στρατολογία • Ανακοινώσεις για την στρατολογία και τη επιστράτευση και επείγουσες ανακοινώσεις για προμήθεια δελτίων προσφύγων με κυρώσεις • Δημοπρασίες και επαναληπτικές συχνά λόγω ματαίωσης για: προμήθεια εντύπων, ασβέστη καθαριότητας, φάρμακα • Ανακοίνωση Υπηρεσίας Περιθάλψεως για όσους προτίθενται να μετακινηθούν δεδομένης της απαγόρευσης • Κατάλογος αιχμαλώτων • Ανακοίνωση αλλαγής γραφείων της Υπηρεσίας • Τηλεγραφική προκήρυξη για κατασκευή παραπηγμάτων στην Χίο από Παπανδρέου • Επίσημη διάψευση απόδοσης κτημάτων στους Τούρκους.
κριτική σε άλλα έντυπα	•
διχασμός	• Έκκληση για σύμπνοια όλων αυτήν την ώρα που τα δίκια του ελληνισμού συζητούνται (20-10)
λοιπά	• Διαφήμιση νέας εφημερίδας <i>Ο πρόσφυξ</i>, νέας εβδομαδιαίας εφημερίδας <i>Η Θράκη</i>, παντοπωλείου <i>Η Θράκη</i> που ζητά την υποστήριξη φίλων και συμπατριωτών • Ανακοίνωση προέδρου Θρακικού συλλόγου ότι δεν δέχεται αύριο επισκέψεις λόγω εορτής • Ιδιωτική προσφορά από τα έσοδα πωλήσεων τσιγαρόχαρτου Βασματζίδη προς πρόσφυγες. • Επιστολή για φρικιαστικές βουλγαρικές θηριωδίες • Πρόσκληση στους πρόσφυγες ιερείς να πάνε στην μητρόπολη.

	Επιστολή απάντηση στην αναφορά της εφημερίδας ότι μόλις χτες ξεκίνησαν οι διαδικασίες με συγκρότηση επιτροπών για την παλιννόστηση του βουλευτή Σερρών Αλεξανδρίδη (16-11)
--	--

Λειτουργούντες προσφυγικοί σύλλογοι με αναφορά στην εφημερίδα

1913	
1914	Μικρασιατικός Σύλλογος, Θρακικός Σύλλογος, Ηπειρωτικός Σύλλογος, Σύλλογος Καρτερία
1915	Μικρασιατικός Σύλλογος, Θρακικός Σύλλογος, Ηπειρωτικός Σύλλογος, Σύλλογος Καρτερία
1916	Μικρασιατικός Σύλλογος, Θρακικός Σύλλογος, Ηπειρωτικός Σύλλογος, Σύλλογος Καρτερία
1917	Μικρασιατικός Σύλλογος, Θρακικός Σύλλογος, Ηπειρωτικός Σύλλογος, Σύλλογος Καρτερία, Σύλλογος Αλληλοβοήθεια
1918	Πολιτικός Μικρασιατικός Σύλλογος, Σύνδεσμος Ποντίων, Σύλλογος προσφύγων Εδέσσης, Σύλλογος προσφύγων Σερρών, Θρακικός Πολιτικός Σύλλογος, Σύλλογος Προσφύγων Θράκης και Μικρασιατών στην Έδεσσα, Κοινή των Αλύτρωτων Επιτροπεία, Πανηπειρωτική Ένωση, Πανθρακική Ένωση: Σύλλογος Θρακών Κατερίνης, Σύνδεσμος προσφύγων Δράμας, Σύλλογος Αλληλοβοήθεια Επιτροπή Μελένοικου Ελεύθερος Πόντος
1919	Σύλλογος Αλληλοβοήθεια, Αλύτρωτοι-υπόδουλοι, Θρακικός Σύλλογος, Μικρασιατικός Σύλλογος, Ελεύθερος Πόντος, Ηπειρωτικός Σύλλογος,

	Μικρασιάτες και Θρακιώτες Νάουσας, Σερρών Σύλλογος Προσφύγων εκ Ρωσίας, Αρμένιοι Θρακικός Σύλλογος Βόλου, Θρακικός Σύλλογος Καβάλας
1920	Αλληλοβοήθεια Θρακών, Πολιτικός Θρακικός Σύλλογος, Αλατσατίνοι, Καυκάσιοι, Μελενοικιώτες, Σύνδεσμος Μοναστηριωτών Καρτερία, εκ Γευγελής Ειδομένη, Αλύτρωτοι Θράκες, Πόντιοι, Σύλλογος Προσφύγων εκ Ρωσίας, Βορειοηπειρωτικός Σύνδεσμος, Καυκάσιοι πρόσφυγες Καβακλή- Σερρών, Αλύτρωτοι, Πρόσφυγες Αγαθουπόλεως- Βασιλικού Θράκης, Πρόσφυγες Κιλκίς
1921	Καυκάσιοι, Μικρασιατικός Σύλλογος, Θρακικός Σύλλογος, Θρακικός Αλληλοβοήθεια, Αλύτρωτοι Ορτακιοί, Κεντρική Επιτροπή προσφύγων περιφέρειας Κιλκίς, Σύνδεσμος Μοναστηριωτών Καρτερία
1922	Μικρασιατικός Σύλλογος, Θρακικός Σύλλογος, Θρακικός Αλληλοβοήθεια, Αλύτρωτοι Ορτακιοί, Πόντιοι.

